

Textus et Studia

11 (2025) no 4

MICHAŁ MICHAŁSKI

Ruryk Rościszłowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

PAWEŁ KROKOSZ

Regulacje wojskowe generała porucznika Stiepana Rzewskiego z połowy lat 70. XVIII wieku dla Legionu Petersburskiego (Sankt Petersburskiego) — nowej jednostki taktycznej armii rosyjskiej

JOLANTA SZCZEPAŃSKA

Okoliczności śmierci i pogrzebu trzech żon Rudolfa hrabiego von Stillfried Rattonitza

ZDZISŁAW GĘBOŁYŚ

Filozof, historyk sztuki, estetyk. Władysław Tatarkiewicz jako kustosz dóbr kultury (1910–1939)

SERHII SHUMYLO

The ROC and the KGB: The story of a “prodigal cohabitation”. On the involvement of the Moscow Patriarchate in cooperation with the communist special services and the destruction of the Church opposition in the USSR

KAROL ŁOPATECKI, WIKTORIA SZYMAŃSKA

O nas przez muzykę — wyniki Eurowizji w ujęciu kwantytatywnym

Textus 11 (2025) no 4 et Studia

Faculty of History and Cultural Heritage
The Pontifical University of John Paul II in Krakow

Textus et Studia

Journal of the Faculty of History and Cultural Heritage
The Pontifical University of John Paul II in Krakow

EDITOR IN CHIEF

Paweł Krokosz (The Pontifical University of John Paul II in Krakow, Poland)

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Marek Hałaburda (Ignatianum University in Cracow, Poland)

EDITORIAL ASSISTANT

Norbert Morawiec (Jan Długosz University in Czestochowa, Poland)

PROTECTOR

Most Reverend Eminence Stanisław Dziwisz

SUBJECT EDITORS

Yurii Domanskii (Russian State University for the Humanities, Russia), Maria Teresa Giusti (Università degli Studi "G. d'Annunzio" Chieti Pescara), Ewa Horyń (University of the National Education Commission, Poland), Wojciech Kęder (The Pontifical University of John Paul II in Krakow, Poland), Iryna Kryvosheia (Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine), Serhii Shumylo (National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine), Jana Raclavská (University of Ostrava, Czechia), Jakub Sadowski (Jagiellonian University, Poland), László Tapolcai (Eötvös Loránd University, Hungary), Oleksandr Trygub (Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine), Walentyna Łoś (Jagiellonian University, Poland), Matteo Piccin (University of Warsaw, Poland), Viacheslav Stanislavskyi (National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine), Samat Zhumatay (Institute of Kazakhstan and Central Asia History, Kazakhstan), Akmal S. Yakubov (Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Uzbekistan)

PROOFREADING

Renata Komurka, Ewa Zajęc

TYPESETTING

Piotr Pielach

Copyright © 2025 by the Pontifical University of John Paul II in Krakow

ISSN 2300-3839

Publication financed by the Pontifical University of John Paul II in Krakow

Editorial address: 31-002 Kraków, ul. Kanonicza 25

Publisher: The Pontifical University of John Paul II in Krakow

E-mail: textusetstudia@upjp2.edu.pl

Online: <https://czasopisma.upjp2.edu.pl/textusetstudia>

Contents

5 MICHAŁ MICHAŁSKI

Ruryk Rościszławowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

33 PAWEŁ KROKOSZ

Regulacje wojskowe generała porucznika Stiepana Rżewskiego z połowy lat 70. XVIII wieku dla Legionu Petersburskiego (Sankt Petersburskiego) — nowej jednostki taktycznej armii rosyjskiej

51 JOLANTA SZCZEPAŃSKA

Okoliczności śmierci i pogrzebu trzech żon Rudolfa hrabiego von Stillfried Rattenitza

75 ZDZISŁAW GĘBOŁYŚ

Filozof, historyk sztuki, estetyk. Władysław Tatarkiewicz jako kustosz dóbr kultury (1910–1939)

109 SERHII SHUMYLO

The ROC and the KGB: The story of a “prodigal cohabitation”. On the involvement of the Moscow Patriarchate in cooperation with the communist special services and the destruction of the Church opposition in the USSR

135 KAROL ŁOPATECKI, WIKTORIA SZYMAŃSKA

O nas przez muzykę — wyniki Eurowizji w ujęciu kwantytatywnym

Michał Michalski

 <https://orcid.org/0000-0002-9553-1247>

 mdpmichalski@gmail.com

Ruryk Rościszławowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

 <https://doi.org/10.15633/tes.11401>

ABSTRAKT

Ruryk Rościszlawowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

W drugiej połowie XII i na początku wieku XIII dużą aktywnością w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rusi wyróżniał się Ruryk Rościszlawowicz. Na dostrzeżenie zasługuje szczególnie zręczna polityka prowadzona przez tego władcę względem Połowców. W życiu Ruryka zauważalne są trzy etapy, pierwszy to małżeństwo z Połowczanką, córką chana Bieluka. Był to czas względnej neutralności wobec koczowników. Następnie zauważamy zmianę stanowiska księcia i okres jego walki z Połowcami, co jak się wydaje, miało doprowadzić do wyeliminowania nomadów z polityki wewnętrznej Rusi. Trzeci etap to kolejna zmiana postępowania. To czas przychylności względem Połowców, lecz tylko tych, którzy posiadali swe siedziby w oddaleniu od granic Rusi. Było to związane z potrzebą znalezienia sojusznika w walce Ruryka o władzę. Wygląda na to, że książę kierował się życia zasadą zawierania sojuszy z nomadami nie posiadającymi wspólnej granicy z Rusią.

SŁOWA KLUCZOWE: Ruryk Rościszlawowicz, Światosław Wsiewołodowicz, Połowcy, Połowcy łukomorscy, „dzicy” Połowcy, koczownicy, Kijów, chrześcijanie

ABSTRACT

Rurik Rostislavich and the Cumans. Family relations and the Prince's policy toward the nomads

In the second half of the 12th century and at the beginning of the 13th century Rurik Rostislavich stand out a very active role in the internal and foreign Rus' policy. It is worth noting the particularly skillful policy pursued by this ruler towards the Polovtsy. There are three noticeable stages in Rurik's life, the first was the marriage with a daughter of the Polovtsian Khan Bieluk. It was a time of relative neutrality towards the nomads. Then we note the change of the prince's position and the period of his struggle with the Polovtsians. It seems, it was supposed to eliminate the nomads from the internal politics of Rus' lands. The third stage is another change of Rurik's behavior. It is a time of favor for the Polovtsians, but only for those who had their seats quite far away from the Rus' borders. It was related to the need to find an ally in Rurik's struggle for power. It seems that the prince during his lifetime was guided by the principle of concluding alliances with nomads who did not have a common border with Rus' lands.

KEYWORDS: Rurik Rostislavich, Sviatoslav Vsevolodovich, Polovtsy, Lukomorian Polovtsy, "Wild" Polovtsy, nomads, Kyiv, Christians

Ruś od początków formowania narażona była na najazdy różnych ludów koczowniczych. Jednym z takich ludów byli Połowcy (grec. Kumanie, tur. Kipcza-cy), bodaj ostatnia większa konfederacja plemion tureckich, która znalazła się u granic południowych księstw niedługo po połowie XI wieku. Już z końcem tego i na początku następnego wieku ważnym czynnikiem w polityce książąt ruskich były relacje z Połowcami. Relacje te układały się różnie, bywały pokojowe, ale bywały także wrogie, tak jak podczas serii wypraw zorganizowanych przez Włodzimierza Monomacha w latach 1103–1116¹. Kontakty te towarzyszyły Rusinom przez cały okres sąsiedowania z tymi koczownikami². Zwyczajowo również później, do samego najazdu mongolskiego, istotną rolę w polityce wielu książąt odgrywały dobre stosunki z Połowcami³.

Ważnym czynnikiem wzmacniającym kontakty były mieszane małżeństwa zawieranie pomiędzy arystokracją wspomnianych ludów. Wiemy, że takie związki zawarli: dwaj wnukowie Jarosława Mądrygo (Światopełk Izjasławowicz i Oleg Światosławowicz), syn Olega Światosławowicza – Światosław, dwaj synowie Włodzimierza Monomacha (Jerzy Dołgoruki oraz Andrzej Dobry), jego

¹ Н. Ф. Котляр, *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003, s. 68.

² J. Dudek, *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI-XII w.*, w: „Młodsza Europa”. *Od Średniowiecza do współczesności: prace ofiarowane Prof. Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R. M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 64, 74.

³ O sojuszach książąt ruskich z Połowcami zob. M. Michalski, *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, w: *Rurikids in dynastic relations: Politics, customs, culture, religion (10th-16th c.)*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 106–115; M. Михальский, *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и пояков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147; M. Michalski, *Małżeństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne” 143 (2016) z. 1, s. 1–12; M. Michalski, *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, w: *Данило Романович у його часу*, red. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківськ 2017, s. 43–58; M. Michalski, *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68.

nieznana z imienia wnuczka, wdowa po Włodzimierzu Dawidowiczu, prawnuk Olega Światosławowicza i wnuk Światosława Olegowicza – Włodzimierz Igorewicz, dwaj prawnukowie Włodzimierza Monomacha (Ruryk⁴ Rościsławowicz i Jarosław Wsiewołodowicz) oraz jego praprawnuk Mściśław Mściśławowicz⁵.

Ruryk Rościsławowicz pojawia się po raz pierwszy w źródłach w *Latopisie hipackim*. Jak czytamy, w roku 1158 miał on wspierać wyprawę na Turów⁶. Nie znamy daty narodzin tego ruskiego księcia. Skoro jednak brał udział w wyprawie zbrojnej w 1158 roku, musiał być wtedy co najmniej młodzieńcem. Złożyć więc należy, że narodził się on minimum kilkanaście lat wcześniej.

Ruryk był bardzo aktywnym władcą. Sprawował rządy w pięciu księstwach, z czego w trzech zaliczanych do najważniejszych na Rusi. Od roku 1161 do 1168 był księciem wyszogrodzkim, a w latach 1168–1208, z przerwami, owruckim. Od 1170 do 1171 roku sprawował władzę w Nowogrodzie, a w latach 1210–1212 w Czernihowie. Najważniejsze w jego politycznej karierze było jednak objęcie tronu kijowskiego. Rządził tam z przerwami w latach 1173–1210⁷.

Znamy datę śmierci księcia, podaje ją *Latopis ławrentjewski*, w którym pod rokiem 1215 czytamy: „Въ лѣто 6723. Преставися Рюрикъ Ростиславичъ, князь Кыевъскыи, княжа Черниговѣ”⁸. Nikołaj Georgijewicz Bierieżkow dowodził natomiast, że Ruryk zmarł nieco wcześniej, bo w roku 1212⁹.

Nicolas de Baumgarten wyszczególnił dwie żony Ruryka: pierwszą była córka połowieckiego chana Biełuka, a drugą Anna, córka księcia turowskiego Jerzego Jarosławowicza¹⁰. Również Dmitrij Władimirowicz Donskoj¹¹, Leon-tij Wojtowicz¹² oraz Władimir Wolfowicz Bogusławskij¹³ podali taką samą

4 Ruryk posiadał imię chrzestne Wasyl. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6705 [1198], 6707 [1199], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 2, Москва 2001, k. 707, 708.

5 А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013, s. 22.

6 *Ипатьевская летопись*, 6666 [1158], k. 491.

7 Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, s. 237.

8 *Лаврентьевская летопись*, 6723 [1215], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001, k. 438.

9 Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, s. 104.

10 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Rome 1927, s. 39 (*Orientalia Christiana*, 35).

11 Д. В. Донской, *Рюриковичи: исторический словарь*, Москва 2008, s. 558.

12 Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

13 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия*, t. 2, Москва 2005, s. 290.

liczbę i kolejność, wskazując Biełukównę oraz Annę Jurewnę jako żony Ruryka Rościsławowicza.

Pierwsze małżeństwo potwierdza *Latopis hipacki*, informując pod rokiem 1163, że Ruryk ożenił się z córką Biełuka¹⁴. Baumgarten¹⁵, Donskoj¹⁶, Wojtowicz¹⁷ i Bogusławskij¹⁸ wskazują, że małżeństwo zostało zawarte w roku 1162. Boris Aleksandrowicz Rybakow, kierując się datacją źródła, wskazuje na rok 1163¹⁹. Tego samego zdania jest Piotr Pietrowicz Tołoczko²⁰. Data zakończenia związku małżeńskiego z córką chana i zawarcia kolejnego jest trudniejsza do ustalenia. Wyżej wspomniani uczeni: Baumgarten oraz Wojtowicz wskazali, iż małżeństwo Ruryka z Anną Jurewną zawarte zostało przed 1172 rokiem²¹, Bogusławskij nie podał żadnej daty²², a Donskoj uważa, że ślub odbył się około roku 1171²³.

Co możemy odczytać ze źródeł? Pewne jest, że Anna Jurewna była żoną Ruryka, informuje nas o tym *Latopis hipacki*, w którym pod rokiem 1187 odnotowano wzmiankę o swataniu syna Ruryka z Wierchosławą²⁴. Bieżkow dowiódł, że zapisane w źródle nieco wcześniej wygnanie Olega Jarosławowicza z Halicza miało miejsce w roku 1188²⁵, a więc i interesujące nas tutaj swaty Rościsława musiały się odbyć w tym roku, a nie w 1187. Wymieniony w źródle swat Gleb Jurewicz był bratem Anny²⁶, a skoro wzmianka wskazuje, iż był on szwagrem Ruryka, musi to znaczyć, że jej małżeństwo z księciem wtedy istniało. W innej wzmiance z 1199 roku *Latopis hipacki* podaje także dokładną informację o posiadaniu przez Ruryka bogobojnej żony, Anny²⁷. Przy datowaniu momentu powstania tego związku musimy jednak powrócić do wzmianki wcześniejszej. Ustaliliśmy, że wydarzenia zapisane w źródle miały miejsce

14 *Ипатьевская летопись*, 6671 [1163], k. 521–522.

15 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 39.

16 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

17 Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

18 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия*, s. 290.

19 Б. А. Рыбаков, *Слово о полку Игореве и его современники*, Москва 1971, s. 123.

20 П. П. Толочко, *Династические браки на Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2013, s. 160.

21 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 39; Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

22 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия*, s. 290.

23 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

24 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 658.

25 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 203–204.

26 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 10.

27 *Ипатьевская летопись*, 6707 [1199], k. 709–710.

w roku 1188²⁸, a więc przesuwając datę ślubu, musimy od tego momentu odjąć 12 lat, czyli minimalny wiek umożliwiający wstąpienie w związek małżeński na Rusi²⁹. Uzyskujemy w ten sposób rok 1176 jako datę zawarcia ślubu Anny i Ruryka. Jakkolwiek uzyskaną datę można jeszcze nieco przesunąć. Pamiętamy, że w rolę swata Roścysława wcielił się brat Anny (Gleb Jurewicz), na tej podstawie można założyć, że przeznaczony do małżeństwa z Wierzchosławą Roścysław był synem Ruryka i Anny. Gdyby bowiem Roścysław pochodził z pierwszego małżeństwa z Połowczanką, Gleb nie miałby żadnego powodu, aby wstawiać się za nim u Wsiewołoda (syna Jerzego Dołgorukiego). W takim wypadku do roli swata zostałby wyznaczony ktoś inny.

Data narodzin Roścysława jest zatem użyteczna przy datowaniu ślubu jego rodziców. Podaje ją *Latopis hipacki*³⁰. Jak ustalił Bierieżkow, narodziny odbyły się w Tygodniu Palmowym, 5 kwietnia roku 6680 stylu marcowego³¹, czyli przełom 1171 i 1172 roku naszego kalendarza. Biorąc pod uwagę dziewięćmiesięczny okres ciąży, możemy cofnąć datę zawarcia małżeństwa Ruryka i Anny na rok 1171, czyli datę wskazaną przez Donskojego³².

W związku z tym wydaje się nieprzypadkowe, że w latach 1163–1169 Ruryk ani razu nie występował zbrojnie przeciw Połowcom. Nie należał w owym czasie ani do żadnej koalicji przeciw nim zwróconej, ani sam nie organizował najazdów. Natomiast od roku 1170 w życiu kniazia zaczyna się okres walki z Połowcami. To właśnie w tym czasie po raz pierwszy zdecydował się wystąpić przeciw nim, uczestnicząc w wielkiej koalicji ruskich książąt, której przewodniczył ówczesny książę kijowski Mścisław Izjasławowicz³³. Logicznym wytłumaczeniem zmiany polityki Ruryka względem Połowców może być wygaśnięcie małżeństwa z córką Biełuka i powstanie innej orientacji politycznej wskutek zawarcia przez Ruryka kolejnego ślubu z Anną Jurewną. Przyjąć więc należy, iż drugie małżeństwo zawarto najpóźniej w 1170 roku.

28 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 203–204.

29 Памятники древне-русского канонического права. Памятники XI–XV в., в: Русская историческая библиотека, т. 6, Санкт-Петербург 1880, s. 275, 284, 918–919; Н. Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, Москва 1989, s. 75.

30 *Ипатьевская летопись*, 6681 [1173], k. 566–567.

31 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 188, 338 przym. 137.

32 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

33 *Ипатьевская летопись*, 6678 [1170], k. 538–540.

Przyczyną podjęcia walk z Połowcami była chęć obrony szlaków handlowych³⁴, które w X i XI wieku dobrze funkcjonowały, a w XII wieku zostały zablokowane przez koczowników³⁵.

Ważne dla naszych rozważań jest ustalenie, które z dzieci Ruryka mogły pochodzić z pierwszego małżeństwa zawartego z Połowczanką.

Jego pierwszym potomkiem była nieznana z imienia córka, która wyszła za Gleba Światosławowicza w roku 1182³⁶. Co ważne, musiała być już wtedy osobą posiadającą odpowiedni wiek do małżeństwa. Jeśli odejmiemy 12 lat od 1182 roku, to otrzymamy rok 1170. Biorąc pod uwagę ustaloną wyżej datę zawarcia drugiego małżeństwa Ruryka – 1170, musimy stwierdzić, że pierwsza córka tego księcia pochodziła z jego drugiego związku z Anną Jurewną.

Kolejnym dzieckiem Ruryka był wspomniany już wyżej Rościsław. Ustaliśmy, że narodzony w 1172 roku syn księcia był potomkiem z drugiego małżeństwa.

Jarosława Rurykówna w roku 1187 poślubiła Światosława Igorewicza³⁷. Postępując zgodnie z zasadą minimalnego wieku potrzebnego do zawarcia małżeństwa na Rusi, należy cofnąć datę narodzin księżniczki o 12 lat³⁸. Wynika z tego, że Jarosława nie mogła urodzić się później niż w 1175 roku. Należy zatem uznać tę kobietę za potomstwo z drugiego małżeństwa.

Predsława, trzecia córka Ruryka. Jej imię znamy z relacji *Latopisu hipackiego*³⁹. Wiemy, że była żoną księcia halickiego Romana Mścisławowicza⁴⁰. Ślub zawarto w 1188 roku, a więc datę narodzin księżnej możemy przesunąć co najmniej o 12 lat. Otrzymujemy w ten sposób rok 1176, który wskazuje, że była dzieckiem Anny. Dariusz Dąbrowski, opierając się na opisie sytuacji politycznej

34 П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160; В. Каргалов, *Русь и кочевники*, Москва 2008, s. 85; В. Г. Фоменко, *Южные пути Киевской Руси на Запорожье*, „Археографический ежегодник за 1963 год” 1 (1964), s. 30.

35 М. В. Фехнер, *Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в.*, w: *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. А. Зимин, В. Т. Пашуто, Москва 1961, s. 54; В. Б. Вилинбахов, *Балтийско-Волжский путь*, „Советская археология” (1963) № 3, s. 133. O tym patrz też: А. Н. Насонов, *Тмутаракань в истории Восточной Европы X века*, „Исторические записки” 6 (1940), s. 79–99.

36 *Ипатьевская летопись*, 6690 [1182], k. 624–625.

37 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 659.

38 *Памятники древне-русского канонического права*, s. 275, 284, 918–919; Н. Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, s. 75.

39 *Ипатьевская летопись*, 6706 [1198], k. 708.

40 *Ипатьевская летопись*, 6696 [1188], k. 661.

owego czasu, zawartym w źródłach pisanych, uważa, że ślub mógł być zawarty około 1182 roku⁴¹. Gdyby tak było, to cofając datę narodzin Predsławy o 12 lat, otrzymalibyśmy 1170 rok. Wskazuje to, że była córką Ruryka i Anny.

Również o Wsiesławie Rurykównie nie mamy wiele informacji źródłowych. Dysponujemy tylko datą jej zamążpójścia – 1199 rok⁴². Tak późne wydanie jej za mąż wskazuje, że była córką z drugiego małżeństwa księcia.

Ostatnie dziecko księcia – Włodzimierz Dymitr Rurykowicz – narodziło się w 1187 roku⁴³. W tym wypadku bez wątpliwości należy zakwalifikować go do grona dzieci pochodzących od Anny.

Czytając *Latopis hipacki*, można odnieść wrażenie, iż Ruryk był – do pewnego momentu – wielkim przeciwnikiem jakichkolwiek sojuszy z Połowcami. Co prawda ożenił się z przedstawicielką tych koczowników⁴⁴. Nie występował też zbrojnie przeciw nim w ciągu trwania tego małżeństwa. Wygląda jednak na to, że ślub ten został zawarty z woli ojca – Rościśława Mściśławowicza – będącego w owym czasie księciem kijowskim⁴⁵. Zapewne Rościśław, po niedawno zakończonym konflikcie z koalicją Izjasława Dawidowicza (w jej skład wchodziłi Połowcy), chciał nawiązać przyjazne kontakty z koczownikami, by ograniczyć ich najazdy. Małżeństwo zawarto przypuszczalnie dla przypieczętowania pokoju, który został podpisany w roku 1163⁴⁶. Młody książę nie zaangażował się w związek z Połowczanką, o czym świadczy brak dzieci zrodzonych z pierwszej żony, mimo że przecież małżeństwo to trwało ok. 6–7 lat, tj. od 1163 do 1169 roku. Nie wydaje się, by wynikało to z niezdolności młodej małżonki do rodzenia dzieci. W takim przypadku zadbano by zapewne o zastąpienie jej inną kobietą. Przypomnijmy, że z drugiego małżeństwa książę posiadał sześcioro dzieci, więc był biologicznie zdolny do ich płodzenia. Przyczyną braku dzieci z pierwszego małżeństwa mogła być zatem niechęć Ruryka do Połowców.

Jak ustaliliśmy wyżej w roku 1170, a więc niedługo po zakończeniu małżeństwa z Biełukówną, Ruryk rozpoczął politykę wrogą Połowcom. Uczestniczył w wielkiej koalicji Mściśława Izjasławowicza wymierzonej przeciw tym

41 D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi: (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 23–24.

42 *Ипатьевская летопись*, 6707 [1199], k. 708.

43 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 657–658.

44 *Ипатьевская летопись*, 6671 [1163], k. 521–522. Por. *Древнерусское государство и его международное значение*, red. А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Москва 1965, s. 109.

45 П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160.

46 Б. А. Рыбаков, *Слово о полку Игореве*, s. 123; П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160.

koczownikom⁴⁷. Jednak czas wytężonych działań Ruryka na rzecz zatrzymania połowieckich najazdów nadszedł dopiero później, przypadał on na lata wzrostu jego znaczenia na Rusi.

W czasie, gdy tron kijowski opanował Światosław Wsiewołodowicz z dynastii Olegowiczów, Ruryk zaczął poważnie myśleć o wyeliminowaniu czynnika połowieckiego z rozgrywek pomiędzy ruskimi kniaziami. Doszło wtedy do kilku bitew pomiędzy Rościsławowiczami a zwolennikami Światosława wspieranymi przez Połowców. Ruryk, poirytowany wezwaniem na Ruś nomadów, uderzył na ich oddziały⁴⁸. Była to bardzo zdecydowana reakcja na fakt sprowadzenia połowieckiej pomocy. Już tutaj zaczyna być widoczna niechęć Ruryka do nomadów oraz jego dążenie do zakończenia ich najazdów.

Dalszy ciąg wydarzeń zaistniałych podczas tej bitwy jeszcze dosadniej ilustruje postawę księcia:

Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью, бѣжа [...] и приѣхаша къ Рюрикови с побѣдою. Рюрикъ же аче побѣдоу возма нѣ ничто же горда оучини, но возлюби мира наче рати ибо жити хотя въ братолюбьи, наче же и хрестыанъ дѣля плѣняемы по вся дни от поганыхъ и пролитъя крови ихъ не хотя видити, и размысливъ с моужи своими оугадавъ, бѣ бо Святославъ старѣи лѣты, и оурядився с нимъ състоупися емоу старѣшиньства и Киева, а собѣ взя всю Роускоюю землю и оутвердившеся крестомъ честнымъ, и тако живяста оу любви и сватьствомъ обоуемшеся⁴⁹.

Wydaje się, że Ruryk rzeczywiście dążył do wyeliminowania ingerencji Połowców w wewnętrzne sprawy Rusi Kijowskiej. Władca musiał dostrzegać ich szkodliwość nie tylko w sferze politycznej, ale również religijnej. Wpadały bowiem w ich ręce rzesze chrześcijan, których uprowadzano w step, a następnie sprzedawano na targach niewolników nad Morzem Czarnym⁵⁰.

W XIII wieku w Europie Zachodniej występowało zwiększone zainteresowanie handlem niewolnikami pochodzącymi z basenu tego morza, w którym

47 *Ипатьевская летопись*, 6678 [1170], k. 538–540.

48 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 621–623.

49 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 623–624; В. Урбан, *Кочевники Восточной Европы*, Донецк 2001, s. 191.

50 Е. А. Князев, *Власть и святость в Древней Руси*, Москва 2011, s. 130.

pośrednikami byli kupcy weneccy⁵¹. Wpływało to na znaczne zmniejszenie liczby chrześcijańskiej ludności na Rusi, a szczególnie uciążliwe było w księstwach przylegających do terenów należących do Połowców. Księstwa te były grabione systematycznie i z nich koczownicy pozyskiwali największą liczbę niewolników. Ciągły odpływ ludzi skutkował brakiem rąk do pracy, a co za tym idzie, ubożeniem księstw. Problem niewolnictwa dostrzegają też ruska Cerkiew, która jako pierwsza w swych dobrach zrezygnowała z wykorzystywania niewolników przy pracach polowych. Duchowni przejmowali się też losem chrześcijan sprzedawanych do krajów muzułmańskich⁵². Ruryk był tego świadomy, dlatego aby budować jedność Rusi, zdecydował się podzielić władzę ze Światosławem: „и оурядився с нимъ състоупися емоу старѣшиньства и Києва, а собѣ взя всю Роускоюю землю”⁵³. Doszło do zawarcia układu dzielącego wpływy pomiędzy dwóch kniaziów, utworzono swoistą diarchię, trwającą według naszego źródła w latach 1181–1194⁵⁴. Przymierze wzmocniono i zatwierdzono przez tzw. „całowanie krzyżowe” oraz zawarcie małżeństwa dwojga ich dzieci. Od tego czasu Ruryk wraz ze Światosławem Wsiewłodowiczem występowali przeciw Połowcom.

Wygląda na to, że Ruryk przekonał Światosława o szkodliwości układów zawieranych z Połowcami. Kilka lat po oddaniu przez niego tronu kijowskiego została zmontowana spora koalicja pod przewodnictwem „duumwirów”, skierowana przeciw koczownikom⁵⁵. Szczytina idea pozbycia się z Rusi połowieckich wpływów nie znalazła jednak poparcia wśród większości książąt należących do czernihowskiej dynastii Olegowiczów⁵⁶, której członkowie doceniali wartość wielopokoleniowej współpracy z Połowcami. Nawet autorytet najstarszego spośród Olegowiczów, a zarazem panującego księcia kijowskiego – Światosława Wsiewłodowicza – nie wpłynął na porzucenie sojuszu jego braci ze stepowymi

51 D. Quirini-Popławska, *Niektóre aspekty niewolnictwa w Republice Weneckiej XIV i XV wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 156.

52 K. Bojko, *Niewolnictwo na Rusi Kijowskiej od czasów najdawniejszych do XIII wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie*, red. D. Quirini-Popławska, s. 111.

53 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 624.

54 O tym również Martin Dimnik. Por. M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov, 1146–1246*, Cambridge 2003, s. 187.

55 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 630–631; П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, s. 113–114.

56 В. Урбан, *Кочевники*, s. 191.

sąsiadami. Choć należy nadmienić, że bracia musieli uciec się do podstępów, aby przy okazji odmowy wsparcia nie narazić się na interwencję zbrojną ze strony kijowskiego kniazia i Ruryka. Jak podaje nasze źródło, Światosław zorientował się, iż prawdziwym celem wymówek jest niechęć walki z Połowcami, jednak w takiej sytuacji nie miał podstaw do interwencji. Książę kijowski musiał udać się w bój jedynie ze swymi synami, bez wsparcia reszty Olegowiczów⁵⁷.

Autor relacji dotyczącej wyprawy na Połowców w dalszej części opisu przedstawia Światosława i Ruryka jako obrońców chrześcijan i chrześcijańskiej Rusi. Ukazuje kniaziów jako ludzi natchnionych przez Boga do walki o wiarę⁵⁸. Nie wiemy, czy przedstawienie Ruryka i Światosława w ten sposób było faktycznym opisem sytuacji i odczuć, jakie w owym czasie panowały. Możliwe, że jest to tylko próba propagowania przez autora idei obrony chrześcijańskiej Rusi przed poganami, która miała, usprawiedliwiając konieczność rozprawienia się z nimi, służyć umocnieniu pozycji książąt w kraju. Źródło wzmiankuje, iż kniaziowie wywyższeni zostali przez Boga za swoją wiarę, co rzeczywiście może przemawiać za próbą budowy idei walki chrześcijańskiej Rusi z poganami. Również podana przez autora data zwycięstwa zdaje się to potwierdzać. Miało to się wydarzyć 30 lipca, w dzień św. Jana Wojownika⁵⁹. Osoba świętego jest symboliczna, był on za życia prześladowany przez poganina (co prawda odstępce od wiary chrześcijańskiej) Juliana Apostatę. Wymowa tekstu staje się więc jasna – oto dwóch potężnych ruskich kniaziów z Bożą pomocą zwycięża pogańskich prześladowców Rusi.

Porównując tekst *Latopisu hipackiego* z *Latopisami ławrentjewskim* i *wo-skresenskim*, odnosimy wrażenie, iż wyprawa rzeczywiście nosiła znamiona decydującej ofensywy mającej na celu zdławienie Połowców w ich siedzibach. Koczownicy w owym czasie nękali Ruś często, a ich najazdy stały się bardzo uciążliwe. Choć należy się chyba zgodzić z tezą Wadima Wiktorowicza Kargałowa, że Połowcy byli kłopotliwymi sąsiadami Rusi, kęsającymi ją swymi najazdami, nigdy jednak nie mieli w planie zadania jej ostatecznego ciosu i opanowania należących do ruskich książąt terenów⁶⁰. Stepowcy utrzymywali się w dużej mierze z grabieży, dlatego też – co ma odzwierciedlenie w źródłach pisanych – nie siali na Rusi totalnej destrukcji, lecz dawali „odpocząć” pewnym

57 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 630–631.

58 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

59 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

60 В. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 91.

terenom, aby mieć co grabić przy kolejnym najeździe. Władimir Tierientjewicz Paszuto wskazuje nawet, że połowieckie ataki obejmowały zaledwie około 1/15 części terenów Rusi⁶¹.

Ekspedycja Ruryka i Światosława zakrojona była na szeroką skalę, co potwierdza fakt zmobilizowania przez koczowników do finałowej bitwy sporych sił mających stawić opór napierającej Rusi. Zarówno *Latopis ławrentjewski*, jak i *woskresenski* wspominają, że w batalii brało udział aż 417 książąt połowieckich, a liczbę jeńców wziętych po bitwie do niewoli przez Rusinów szacują na 7 tysięcy⁶². Oczywiście nie znamy dokładnej liczby wojsk, ale możliwości mobilizacyjne połowieckich chanów były spore. Przykładowo chan Baszkord, który według *Latopisu ławrentjewskiego* również brał udział w tej bitwie i został później wzięty do niewoli⁶³, mógł zmobilizować nawet 20 tys. wojowników⁶⁴. Baszkord co prawda nie był zwykłym przywódcą plemiennym, a raczej należał do ważniejszych w stepie, jednak możliwości mobilizacyjne najważniejszych w owym czasie przywódców połowieckich były z pewnością jeszcze większe. Nawet jeśli podana przez źródła liczba była przesadzona, nie zmienia to faktu, że musiała to być wielka batalia.

Według *Latopisu hipackiego* po zakończeniu walk do ruskiej niewoli dostało się kilkunastu połowieckich książąt. Źródło wymienia po imieniu 9 kniaziów oraz bezimiennie 3 książęcych synów, czyli w sumie 12 osób. Ustęp kończy się słowami, że zginęło innych kniaziów „bez liku”⁶⁵. Jest to kolejne potwierdzenie, że w walkach brało udział sporo połowieckich notabli, a co za tym idzie również sporo ich wojsk. Z imienia natomiast – chwając się sukcesem – wymieniono tylko tych najważniejszych spośród pojmanych. *Latopis ławrentjewski* uzupełnia listę wziętych do niewoli chanów o jeszcze kilku: Baszkord, Gleb Tyryjewicz, Izu, Jeksn, Alak, Tetej z synem i Turundaj, teść Kobiaka⁶⁶. Dodatkowo

61 *Древнерусское государство*, s. 98.

62 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395; *Летопись по Воскресенскому списку*, 6693 [1185], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 7, Санкт-Петербург 1856, s. 98.

63 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395.

64 *Ипатьевская летопись*, 6667 [1159], k. 500–501; В. Стоянов, *Куманология. Опити за реконструкция*, София 2006, s. 238.

65 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

66 Kobiak – chan połowiecki, jego imię w tłumaczeniu znaczy „pies”. Por. A. Zajączkowski, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949, s. 42.

pojmano też Tołgyja⁶⁷, teścia Izjasława Dawidowicza, z synem. Samą liczbę wymienionych z imienia, pojmanyh przez Rusinów chanów źródło to ustala na 13 osób, ale dodaje do tego też 2 synów książęcych, nie wyszczególniając ich imion⁶⁸. *Latopis woskresenski* wymienia z imienia 16 pojmanyh kniaziów połowieckich oraz dopisuje, że innych ubito wielu⁶⁹.

Powyższy tekst dostarcza jeszcze jednej cennej informacji. Mówi mianowicie o zjawisku, które jak można sądzić, było zwyczajem przejętym z Rusi i stosowanym przez Połowców. Chodzi o przybieranie chrześcijańskich imion nawet przez najwyższych dostojników nomadów (np.: wspomniany w *Latopisach hipackim i ławrentjewskim* Daniło Tyryjewicz oraz wymieniony tylko przez *Latopis ławrentjewski* Gleb Tyryjewicz) oraz o akceptację tego przez całą społeczność. Można tu chyba mówić o zainteresowaniu ruską kulturą, skoro Połowcy nadawali swym dzieciom chrześcijańskie imiona mające ruską konotację. Przyczyną pojawiania się tych imion mogło być występowanie pośród Połowców chrześcijan, którzy nadawali swym dzieciom związane ze swą nową religią imiona. W takiej sytuacji należałoby założyć, iż wśród Połowców nie obowiązywał zakaz zmiany wiary, a samo chrześcijaństwo było tolerowane.

W omawianym ustępie *Latopis hipacki* wymienia kilku połowieckich chanów nie tylko z samego imienia, ale również dodaje do nich patronimik: „и тоу яша Кобыя Карлыевича со двѣма сынома, Билуковича Изая, [...] и Съдвака Коулубичкого яша жь и Корязя Калотановича”⁷⁰. *Latopis ławrentjewski* dodaje do tego grona jeszcze Gleba Tyryjewicza⁷¹. Wskazanie patronimika przy imionach połowieckich możliwych nie jest ograniczone tylko do tego ustępu. Mamy z tym do czynienia także w innych miejscach latopisu, choćby w urywku źródła dotyczącym Tjunraka i Kamosy Osołukowiczów⁷². Jak sugerują Anna Fieliksowna Litwina i Fiedor Borisowicz Uspenski, imiona odojcowskie mogły być stosowane przez latopisarzy dla podkreślenia względnej niezależności młodych wodzów, których ojcowie jeszcze żyli⁷³.

67 Tołgyj – chan Połowców łukomorskich, jego imię w tłumaczeniu to „jagnię”, „baranek”. Por. С. А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, s. 147; A. Zajączkowski, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptschaks. Époque de l'état Mamelouk*, Warszawa 1938, s. 52.

68 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395–396.

69 *Летопись по Воскресенскому списку*, 6693 [1185], s. 98.

70 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 632.

71 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395.

72 *Ипатьевская летопись*, 6654 [1146], k. 334.

73 А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Русские имена*, s. 167–168.

Wyprawy przeciw Połowcom kontynuowano także w latach późniejszych, kolejna miała miejsce w roku 1187⁷⁴. Także i w tym wypadku gorliwość Ruryka w namawianiu do wyprawy na Połowców ukazuje jego zaangażowanie w sprawę ograniczenia wpływu stepowców na wydarzenia na Rusi. Dodatkowo widzimy, że to właśnie Ruryk był inicjatorem wyprawy, a Światosław niejako tylko na nią przystał⁷⁵. Kolejny raz zauważamy niechęć Olegowiczów do udziału w tego rodzaju przedsięwzięciach⁷⁶. Trudno się temu dziwić, skoro to właśnie przedstawiciele tej dynastii często byli wspierani militarnie przez nomadów. Co ciekawe, można odnieść wrażenie, że i sam Światosław Wsiewołodowicz nie miał ochoty wesprzeć Ruryka w jego planach wojennych. Dlatego wykorzystał sytuację i uzależnił swój udział w wyprawie od uczestnictwa swego brata Jarosława Wsiewołodowicza. Ówczesny książę kijowski Światosław z pewnością miał bardzo dobre rozeznanie sytuacji politycznej na Rusi. Zdawał sobie sprawę z tego, że po dużej ekspedycji z roku 1183 Połowcy byli znacznie osłabieni militarnie. Dalsze osłabianie koczowników mogło mu nie być na rękę⁷⁷. Okazuje się więc, że to Ruryk był głównym orędownikiem i inicjatorem walki z Połowcami w owym czasie. Skutkowało to znacznym osłabieniem nomadów i ograniczeniem ich najazdów⁷⁸.

Powyższa wzmianka dostarcza nam informacji, gdzie znajdowali się nomadzi w momencie, gdy Ruryk starał się pozyskać wsparcie Olegowiczów dla swej ekspedycji. Jak informuje nasze źródło: „изъимаша сторожы Половѣцкыѣ, и повѣдаша: вѣжа и стада Половѣцкая оу Голоубого лѣса”⁷⁹. Połowcy koczowali więc po ruskiej stronie granicy. Błękitny Las, czy też Niebieski Las, było to uroczysko, pustkowienie w Ziemi Kijowskiej⁸⁰. Jak informuje źródło, była ostra zima, wojska ruskie z powodu wysokiego śniegu musiały poruszać się po lodzie zamrożonego Dniepru⁸¹. Stepowcy musieli więc czuć się niezagrożeni

74 W roku 1187 obok wyprawy zimowej Ruryk ze Światosławem Wsiewołodowiczem przygotowywali jeszcze jeden pochód na Połowców. Ci zostali jednak uprzedzeni przez Czarnych Kłobuków, którzy pozostawali z nimi w relacjach rodzinnych. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 652. Por. *Древнерусское государство*, s. 124.

75 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

76 M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 188.

77 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

78 В. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 87.

79 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653.

80 Н. П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, т. 1, Вильна 1865, s. 52.

81 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

lub być w jakiś sposób tolerowani na Rusi, skoro nie lękali się rozbić obozu w zimie po ruskiej stronie granicy. Wiadomość o ostrej zimie z dużymi opadami śniegu, który z pewnością utrudniał przemieszczanie połowieckiego taboru, a być może nawet odcinał drogę ucieczki, uzmysławia, iż obóz rozбитý przez koczowników nie był tymczasowy. Raczej było to miejsce wybrane przez nich na przezimowanie, a to z kolei potwierdza poczucie bezpieczeństwa, jakie musieli posiadać, organizując obozowisko na terenach Rusi.

Pod rokiem 1190 w *Latopisie hipackim* czytamy o konflikcie, jaki rozgorzał pomiędzy Światosławem a Kuntuwdiejem⁸². Zakończył się on uwięzieniem tego ostatniego. Jednak na skutek interwencji Ruryka został on zwolniony⁸³. Kuntuwdiej był chanem Torków – jednego z plemion wchodzących w skład tzw. Czarnych Kłobuków, zamieszkujących ruskie tereny przygraniczne i osiedlonych tam dla ochrony granic przed Połowcami⁸⁴. Ruryk zdecydował się wstać za wodzem, zdając sobie sprawę, że dalsze przetrzymywanie Kuntuwdieja może być podstawą pogorszenia relacji z Torkami lub ich przejścia na stronę wroga. Chan Torków zaraz po odzyskaniu wolności udał się do Połowców. Dalsze wydarzenia wskazują, że podłożem ucieczki Kuntuwdieja nie była tylko chęć dalszej walki. Wygląda na to, iż został pozbawiony swego nadzieju, nie miał do czego wracać. Kuntuwdiej, będąc u Połowców, ewidentnie kierował sprawami w taki sposób, aby ewentualna interwencja nomadów na Rusi była po jego myśli. Ponieważ chan Torków był dla Połowców cennym źródłem informacyjno-wywiadowczym, ci, nie podejrzewając manipulacji, posłuchali go i uderzyli na Ruś. Nie był to nieprzemyślany atak, w pierwszej kolejności zdobyto gród Czurnaj⁸⁵. Nazwa tego ośrodka pochodzi od imienia chana Torków

82 Kuntuwdiej – chan Torków, jego imię pochodziło od tureckich słów *kün toğdı*, czyli „słońce weszło”. Por. К. В. Кудряшов, *О местоположении половецких вож в северном Причерноморье в XII в.*, w: Труды Института этнографии Академии наук СССР, t. 1, Москва 1947, s. 109; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, s. 134; A. Zajączkowski, *Związki językowe*, s. 35.

83 M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 196; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963, s. 147.

84 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 75.

85 *Ипатьевская летопись*, 6698 [1190], k. 668–669. Por. Д. А. Рассовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Узбекистане*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 55; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 83–84. Praktyka nazywania grodów od imion naczelników plemiennych była znanym zwyczajem występującym u koczowników. Dokładana lokalizacja grodu Czurnaj nie jest znana. Zob. Н. А. Аристов, *О земле половецкой: историко-географический очерк*, Киев 1877, s. 1–26; К. В. Кудряшов, *Половецкая степь*, Москва 1948, s. 119; С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, w: *Древнерусские княжества X–XIII вв.*,

Czurnaja⁸⁶. Możliwe więc, że po ujęciu Kuntuwdieja władzę nad podległymi chanowi Torkami przejął Czurnaj, zapewne z nadania Światosława⁸⁷. Najazd Połowców był zatem zemstą Kuntuwdieja za zabranie mu jego nadziei, a dodatkowo w jego ręce wpadły dwie żony Czurnaja⁸⁸.

Pod rokiem 1192 *Latopis hipacki* wskazuje, że Ruryk, chcąc zażegnać konflikt, musiał interweniować. Aby uspokoić Połowców, obdarował ich. Książę nie był też przeciwnikiem chana Torków, a raczej jego sprzymierzeńcem, dlatego wójujący do tej pory z Rusią przy każdej sposobności Kuntuwdiej został dobrze potraktowany. Otrzymał gród Dweren⁸⁹ nad rzeką Roś⁹⁰, co wynagrodziło jego straty z konfliktu ze Światosławem⁹¹. Ustęp ten pokazuje rzeczywiste zaangażowanie Ruryka oraz wolę ostatecznego zakończenia tego konfliktu⁹². Z własnej woli bowiem i ze swojej włości wygospodarował nadziei dla chana Izgoja.

Od momentu załatwienia sprawy Kuntuwdieja Ruryk obierał nieco inny kurs w stosunku do Połowców. Nawiązał wtedy pewne relacje z Łukomorcami, wspomina o tym nieco dalsza wzmianka naszego źródła mówiąca o rusko-połowieckim zjeździe pokojowym w Kaniowie⁹³.

ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 270–271; К. В. Кудряшов, *О местоположении половецких веж*, s. 109.

86 Czurnaj – chan Torków. Por. G. Clauson, E. Tryjarski, *The inscription at Ikhe Khushotu*, „Rocznik Orientalistyczny” 34 (1971) nr 1, s. 7–33; Д. А. Рассовский, *Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*, Москва 2012, s. 101.

87 Teresa Nagrodzka-Majchrzyk uważa, że Kuntuwdieja aresztowano na podstawie pomówienia chana Czurnaja. Zob. T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 75, 83. Struktura społeczna Czar-nych Kłobuków zbliżona była najbardziej do systemu patriarchalno-rodowego, wzmagало to konkurencję między poszczególnymi chanami. Zob. А. О. Добролюбский, *О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда*, w: *Археологические исследования северо-западного Причерноморья. Сборник научных трудов*, ред. П. О. Карышковский, Київ 1978, s. 108. Również dość skomplikowany system pokrewieństwa u ludów tureckich mógł wpływać na podkreślanie odrębności rodów, a przez to większą rywalizację ich przywódców. Zob. K. Grønbech, *The Turkish system of kinship*, w: *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dicata*, ed. F. Hvidberg, Copenhagen 1953, s. 124–129.

88 W czasie nieobecności wodza jego rodzina chroniła się w jego grodzie. Zob. Д. А. Рассовский, *Половцы*, s. 101.

89 Dweren – gród znajdował się w pobliżu Korsunia. Por. Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь*, s. 147, przyp. 21. 90 *Ипатьевская летопись*, 6700 [1192], k. 674.

91 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 84.

92 Podobnego zdania jest Dimnik, który zwracał uwagę na determinację księcia do powstrzymania ataków koczowników. Por. М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 202.

93 *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

Tołgij, do którego udał się Kuntuwdiej po opuszczeniu Rusi, stał się po śmierci Kobiaka najznaczniejszym przywódcą ordy łukomorskiej. Zajmowała ona tereny dolnego biegu Dniepru i jego ujścia do Morza Czarnego⁹⁴. Ten znaczący szczepek miał więc pod kontrolą sporą część starego, ważnego wodnego szlaku handlowego, zwanego „Od Waregów do Greków”, łączącego Kijów i północne tereny Rusi z Konstantynopolem. Tereny należące do Łukomorców nie graniczyły więc z Rusią bezpośrednio, a droga, jaką musieli pokonać podczas wypraw przeciw Rusi, około 400 km. Miejsce spotkania – Kaniów – nie było przypadkowe. To tu podążali kupcy podróżujący szlakami handlowymi tzw. „greckim”, „założnym”⁹⁵ i „solnym”⁹⁶. Pamiętajmy, że szlaki te od końca XI wieku były niemal w całości zablokowane przez Połowców, a chęć ich odblokowania mogła odgrywać jakąś rolę w zamyśle zawarcia pokoju z łukomorskim rodem⁹⁷. Nawiązanie przyjaznych stosunków przez Ruryka z tym szczepekem może dziwić. Tak zdecydowanie opowiadający się przeciw kontaktom z Połowcami człowiek nagle zmienił kurs i zawarł pakt z jednym z tych koczowniczych plemion. Wygląda na to, że kniaź zrewidował część swoich poglądów i w obliczu zagrożenia dla Rusi postanowił ratować sytuację, układając się z Łukomorcami. Fakt, że szczepek posiadał swe siedziby w oddaleniu od Rusi, sprzyjał podjęciu tej decyzji. Nie byli bowiem dla Rusi tak groźni jak Połowcy naddnieprzańscy, zamieszkujący tereny nadgraniczne⁹⁸. Również sama sytuacja wymusiła na księciu taką decyzję. Kuntuwdiej uciekł właśnie do Łukomorców, więc Ruryk nie miał wyboru, musiał układać się z tym ugrupowaniem Połowców⁹⁹. Możliwe też, że ocieplanie stosunków z Połowcami mogło być podyktowane pogorszeniem stosunków ze Światosławem¹⁰⁰.

Analizowana wzmianka źródłowa wskazuje, że rok po zawarciu przez Ruryka układu z Łukomorcami jego relacje z nimi były bardzo dobre. Po pierwsze stawiali się na jego wezwanie, po drugie naprzeciw Łukomorcom wysłał

94 Пор. С. А. Плетнева, *Половцы*, s. 147, 149–150.

95 П. В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татарь*, Москва 2011, s. 132.

96 Tzw. „solny” szlak handlowy prowadził prawdopodobnie na Krym do tzw. „słonnych jezior”. Por. *Древнерусские летописи*, ред. В. Панов, В. Лебедев, Москва 1936, s. 358.

97 В. Г. Фоменко, *Южные пути*, s. 30; А. И. Попов, *Кыпчаки и Русь*, „Ученые записки Ленинградского Государственного Университета – Серия Исторических наук” 14 (1949), s. 104.

98 С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, s. 284.

99 М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 202.

100 Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь*, s. 147.

swojego syna Roścysława. Było to okazaniem szacunku i zaufania w stosunku do Połowców. Po trzecie łukomorscy książęta Tołgyj i Jakusz zostali ugoszczeni w posiadłości Ruryka. Co więcej, nie bali się tam pojechać (w odróżnieniu od wspomnianych w źródle Burczewiczów, którzy dla bezpieczeństwa stanęli obozem po drugiej stronie Dniepru)¹⁰¹.

Najciekawsza, naszym zdaniem, część omawianego ustępu ukazuje nastawienie, jakie mieli ruscy kniaziowie do Połowców. Otóż po wystosowanym przez Burczewiczów ultimatum ruscy książęta odpowiedzieli: „ни дѣди наши ни отци наши, не ѣздѣли противу вамъ, ажъ вы годно а ѣдете к намъ, а паки ли не годно вы, а волни есте”¹⁰². Połowcy zostali potraktowani jak wasale książąt. W relacji tej uderza poczucie wyższości, jakie mieli Światosław i Ruryk wobec koczowników. Poczucie to mogło mieć swoje źródło w przeszłości sięgającej ich przodków, ale można te słowa potraktować jako część pertraktacji pokojowych, mających na celu uzyskanie korzystniejszych warunków traktatu. Taktyka polegałaby na stwarzaniu wrażenia obojętności wobec części Połowców poprzez danie im do zrozumienia, że Ruś jest dostatecznie silna i wcale nie musi się z nimi dogadać.

Do zawarcia pokoju nie doszło; Burczewicze zerwali rozmowy. Martin Dimnik uważa, że porozumienia nie zawarto, gdyż Burczewicze przyjechali ze złym nastawieniem¹⁰³. Być może tak było, jednak, biorąc pod uwagę wydarzenia po ich odjeździe, należy stwierdzić, że również Światosław nie chciał zawarcia tego porozumienia. Ruryk jawi się natomiast jako osoba dbającą o pozytywne ułożenie spraw rusko-połowieckich. Po opuszczeniu rokowań przez Burczewiczów na miejscu pozostali Połowcy łukomorscy. Ten szczerp mimo wszystko chciał się porozumieć, co więcej, Ruryk nawet przymuszał Światosława do ugody z nimi. Przedstawiciel dynastii Olegowiczów sprytnie się wycofał¹⁰⁴, gdyby bowiem doszło do podpisania pokoju z Łukomorcami, wzrosłoby znaczenie Ruryka. Światosław, nie dysponując wsparciem Burczewiczów, nie miałby przeciwwagi.

Latopis hipacki informuje, że Ruryk w 1195 roku korzystał z pomocy tzw. „dzikich” Połowców¹⁰⁵. Nastąpiła zatem zmiana nastawienia księcia do nomadów

¹⁰¹ *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

¹⁰² *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675.

¹⁰³ M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 203.

¹⁰⁴ *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

¹⁰⁵ Kargałow uważa, że po zorganizowanych przez ruskich książąt wyprawach na Połowców, w latach 90. XII wieku byli oni na tyle osłabieni, że ich najazdy zostały ograniczone. Koczownicy szukali innych

zamieszkujących w oddaleniu od granic Rusi. Koczownicy byli wykorzystywani przez księcia w razie potrzeby i odprowadzani do ich siedzib, gdy zagrożenie mijało. Ruryk wynagradzał ich przed zwolnieniem ze służby¹⁰⁶, więc byli to najemnicy. „Dzicy” Połowcy już wcześniej pojawiali się na Rusi w roli oddziałów najemnych – choćby w wojskach Jerzego Dołgorukiego. Zamieszkiwali tereny oddalone od Rusi, co utrudniało im wypady grabieżcze. Zapewne dlatego częściej występowali w oddziałach kniaziów jako najemnicy.

Należy nadmienić, że omawiane wydarzenia miały miejsce w zmienionej rzeczywistości w niedługim czasie po śmierci Światosława i po objęciu rządów w Kijowie przez Ruryka. Być może te okoliczności skłoniły go do korzystania ze wsparcia „dzikich” Połowców. Ruryk musiał dysponować siłą, jeśli chciał zasiadać na kijowskim tronie. Szczególnie, że nieco wcześniej uczestniczył w konflikcie z Wsiewołodem Wielkie Gniazdo¹⁰⁷, musiał się też zmagać z nieprzychylnymi mu Olegowiczami.

W efekcie najazdu Jarosława Wsiewołodowicza z dynastii Olegowiczów na władającego w Smoleńsku Dawida (brata Ruryka) kijowski kniaź zdecydował się wyprawić na Czernihów. Ruryk zmontował koalicję książąt linii Włodzimierzowiczów, zaważał „dzikich” Połowców, a następnie udał się na włość Jarosława Wsiewołodowicza. Koczownicy mieli zapewnić mu przewagę nad siłami Olegowiczów i zniwelować ubytek wojsk, powstały po niestawieniu się książąt z linii Jurewiczów¹⁰⁸. Początkowo opowiadający się przeciw wykorzystywaniu Połowców w walkach na Rusi Ruryk zaczął korzystać z ich pomocy

sposobności do kontynuowania grabieży. Umożliwiła im to współpraca z książętami, którzy wspomagali się Połowcami podczas walk o władzę. Por. B. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 87.

¹⁰⁶ *Ипатьевская летопись*, 6703 [1195], k. 689–690.

¹⁰⁷ Konflikt zakończył się ugodą i przekazaniem Wsiewołodowi Jurewiczowi grodów: Torczesk, Korsuń, Bogusław, Trepol oraz Kaniów. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6703 [1195], k. 683–685. Torczesk – gród nad rzeką Torcze wpadającą do Rosi w górnym jej biegu. Zob. Б. А. Рыбаков, *Слово Слово о полку Игореве*, s. 167; М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, s. 303. Korsuń – gród na Porosiu. Zob. И. Б. Михайлова, *Малые города Южной Руси в VIII-начале XIII века*, „Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского Государственного Университета” 3 (2010), s. 135. Bogusław – gród w widłach rzek Roś i Bogusławki. Zob. А. В. Куза, *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*, Москва 1996, s. 184. Trepol – gród nad rzeką Stugną. Zob. П. П. Толочко, *Киевская земля, в: Древнерусские княжества*, s. 33–35. Kaniów – gród niedaleko ujścia rzeki Roś do Dniepru. Zob. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, s. 37, 55, 149, 286, 301, 302; А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства, Москва 1951, s. 29, 241.

¹⁰⁸ *Ипатьевская летопись*, 6704 [1196], k. 694–695.

w sposób identyczny jak jego przodkowie – z grabieniem podbitych terenów włącznie: „чемуо еси брате, почаль волость мою воевати, а поганымъ роуцѣ полнишь”¹⁰⁹.

Kolejną odsłoną walk o władzę na Rusi była wyprawa Ruryka na Halicz w 1202 roku: „Въ лѣто 6710. Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичъ”¹¹⁰. Niestety wzmianka jest niekonkretna, nie wiemy, skąd pochodził zaciąg wojów połowieckich. Wiemy natomiast, że Roman, książę halicki, zdołał odepchnąć wojska najeźdźców, a nawet sprzymierzył się z Czarnymi Kłobukami, zajął Kijów i osadził tam swego kuzyna Ingwara Jarosławowicza¹¹¹. W zimie tego samego roku zorganizował wyprawę odwetową na Połowców, która skończyła się powodzeniem¹¹².

Dalsze informacje o współpracy Połowców z Rurykiem pochodzą z *Latopisu ławrentjewskiego*. Kodeks ten zawiera trzy takie wzmianki. Pierwszą z nich jest informacja zapisana pod rokiem 1203; to kontynuacja opisu wcześniejszych wydarzeń – zajęcia Kijowa przez Romana halickiego, który stanowił coraz większe zagrożenie dla władzy Ruryka¹¹³. Sprzymierzenie się Haliczan z Czarnymi Kłobukami mogło być natomiast źle odbierane przez Połowców¹¹⁴. Źródło wskazuje, że koczownicy wezwani byli przez Ruryka¹¹⁵, który dla obrony swej władzy poświęcił już nie tylko tereny należące do oponentów, ale również stołeczny gród. Najazd był zakrojony na szeroką skalę – źródło wskazuje, że nie było takiego od chrztu Rusi. Nie oszczędzono nawet własności cerkiewnej, złupiono największe i najstarsze cerkwie i monastery. Co ważne, Ruryk nie oponował przed uprowadzeniem ludności chrześcijańskiej¹¹⁶. Nie sprzeciwił się temu, pomimo że porywaną ludność sprzedawano na targach niewolników nad Morzem Czarnym¹¹⁷.

¹⁰⁹ *Ипатьевская летопись*, 6704 [1196], k. 695.

¹¹⁰ *Ипатьевская летопись*, 6710 [1202], k. 717.

¹¹¹ *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 417. O tym zob. М. Грушевський, *Історія України-Руси: XI–XIII вік*, t. 2, Київ 1992, s. 224–226.

¹¹² *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 418. Według N. G. Berezškowa wydarzenia te miały miejsce na przełomie 1201 i 1202 roku. Por. Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 87.

¹¹³ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 26.

¹¹⁴ *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 417.

¹¹⁵ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 212.

¹¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, 6711 [1203], k. 418–419.

¹¹⁷ D. Quirini-Popławska, *Niektóre aspekty niewolnictwa*, s. 156.

W tym samym roku, niedługo po wydarzeniach z Kijowa, Ruryk został zaatakowany w Owruczu¹¹⁸ przez Romana Mścisławowicza, który chciał odciąć księcia od pomocy Olegowiczów i Połowców. Ruryk musiał mieć z nimi w owym czasie stosowne porozumienie. Izolacja zmniejszała liczebność jego wojsk¹¹⁹ i zmusiła go do podpisania ugody – podporządkowania się Wsiewłodowi Wielkie Gniazdo. Ostatecznie jednak Kijów został przy Ruryku¹²⁰.

Niecałe dwa lata później Ruryk z byłym zięciem Romanem¹²¹ zorganizowali udaną wyprawę przeciw Połowcom¹²². Wydarzenia wskazują jednak na kruchość sojuszu i konflikt pomiędzy książętami. Roman uwięził bowiem Ruryka i siłą postrzygł w Kijowie na mnicha. To samo uczynił z jego żoną Anną oraz córką Predsławą – swoją byłą żoną¹²³.

Analiza związanych z Rurykiem urywków źródłowych wskazuje, że w jego życiu wyróżnić należy trzy okresy: 1. okres od 1163 do 1169 roku, czyli małżeństwo z Połowczanką, córką chana Biełuka, kiedy to książę nie kreował antypołowieckiej polityki; 2. etap walki ze stepowcami, mający na celu pozbycie się tego czynnika z ruskiej polityki. Okres walki rozpoczął się około roku 1170, po ustaniu pierwszego małżeństwa i rozpoczęciu kolejnego; 3. zmiana nastawienia wobec koczowników i nawiązanie z Łukomorcami i „dzikimi” Połowcami przyjaznych relacji.

Ruryk był ambitnym władcą, zręcznie wykorzystywał czynnik zewnętrzny, jakim byli Połowcy. Początkowo walcząc z nimi, a później, gdy zaistniała taka

118 Owruć, Wrucziy – osada na prawym brzegu rzeki Norin. Zob. A. B. Куза, *Древнерусские городища*, s. 168.

119 *Лаврентьевская летопись*, 6711 [1203], k. 419.

120 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, s. 227.

121 Kilka lat wcześniej Roman odprawił Predsławę i około 1200 roku pojął za żonę córkę cesarza bizantyńskiego Izaaka II Angelosa. Zob. Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 532; N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 23. Hieronim Grala dodaje, iż księżna miała na imię Maria. Zob. H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza*, „Slavia Orientalis” 31 (1982) nr 3–4, s. 124–126; za nim podaje to imię również Adrian Jusupowicz. Zob. A. Jusupowicz, *Wpływ halickiego otoczenia książęcego na „władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława*, „Княжа доба. Історія і культура” 5 (2011), s. 147–148; A. W. Majorow wskazuje, że kolejna żona Romana miała na imię Anna i była córką Izaaka II Angelosa z jego pierwszego małżeństwa z Ireną. Zob. А. В. Майоров, *Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславовича*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 4 (2008), s. 88–89. Nikołaj Fiedorowicz Kotliar uważa, że Anna była krewną bojara wołyńskiego Mirosława. Zob. Н. Ф. Котляр, *Даниил, князь Галицкий*, Санкт-Петербург 2008, s. 65–68.

122 *Лаврентьевская летопись*, 6713 [1205], k. 420.

123 М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 247; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, s. 227–228; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 27; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика*, s. 213.

potrzeba, korzystając z ich pomocy. Chociaż widać w postępowaniu Ruryka chęć ochrony Rusi przed zewnętrznym zagrożeniem i odblokowania bardzo ważnych szlaków handlowych, ostatecznie, na tle innych władców, nie wyróżniał się i również korzystał ze wsparcia Połowców, gdy była zagrożona jego pozycja – szczególnie w okresie kijowskim jego kariery. Wydaje się, że do końca swego życia Ruryk pozostał wierny zasadzie nienawiązywania przyjaznych stosunków z Połowcami graniczącymi z Rusią.

Faktem zasługującym na odnotowanie jest zauważona w *Latopisie hipackim* próba stworzenia idei obrony chrześcijańskiej Rusi przed poganami. Nie ma twardych dowodów na to, że była to idea Ruryka. Raczej był to zabieg latopisarza, który w czynach Ruryka i Światosława chciał dopatrywać się właśnie takiego postępowania. Pewne natomiast jest, że koczownicy uprowadzali w step dużą liczbę Rusinów, co wzbudzało wrogość i gniew władców, którzy korzystali z owoców pracy tej ludności.

Bibliografia

- Baumgarten N. de, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Rome 1927 (*Orientalia Christiana*, 35).
- Bojko K., *Niewolnictwo na Rusi Kijowskiej od czasów najdawniejszych do XIII wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 101–113.
- Clauson G., Tryjarski E., *The inscription at Ikhe Khushotu*, „Rocznik Orientalistyczny” 34 (1971) nr 1, s. 7–33.
- Dąbrowski D., *Daniel Romanowicz król Rusi: (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.
- Dimnik M., *The dynasty of Chernigov, 1146–1246*, Cambridge 2003.
- Dudek J., *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI–XII w.*, w: „Młodsza Europa”. *Od Średniowiecza do współczesności: prace ofiarowane Prof. Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R. M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 63–81.
- Grała H., *Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza*, „Slavia Orientalis” 31 (1982) nr 3–4, s. 115–127.
- Grønbech K., *The Turkish system of kinship*, w: *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dicata*, ed. F. Hvidberg, Copenhagen 1953, s. 124–129.

- Jusupović A., *Wpływ halickiego otoczenia książęcego na „władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława*, „Княжа доба. Історія і культура” 5 (2011), s. 146–162.
- Michalski M., *Małżeństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne” 143 (2016) z. 1, s. 1–12, <https://doi.org/10.4467/20844069PH.15.001.4923>.
- Michalski M., *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68.
- Michalski M., *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, w: *Данило Романович у його часу*, red. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківськ 2017, s. 43–58.
- Michalski M., *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, w: *Rurikids in dynastic relations: Politics, customs, culture, religion (10th-16th c.)*, red. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 106–115.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985.
- Quirini-Popławska D., *Niektóre aspekty niewolnictwa w Republice Weneckiej XIV i XV wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 123–130.
- Zajączkowski A., *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptschaks. Epoque de l'état Mamelouk*, Warszawa 1938.
- Zajączkowski A., *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949.
- Аристов Н. А., *О земле половецкой: историко-географический очерк*, Киев 1877. [Aristov N. A., *O zemle poloveckoj: istoriko-geografičeskij očerok*, Kiev 1877].
- Барсов Н. П., *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, t. 1, Вильна 1865. [Barsov N. P., *Materialy dlâ istoriko-geografičeskogo slovarâ Rossii. Geografičeskij slovar' russkoj zemli (IX–XIV st.)*, t. 1, Vil'na 1865].
- Бережков Н. Г., *Хронология русского летописания*, Москва 1963. [Berežkov N. G., *Hronologîâ russkogo letopisaniâ*, Moskva 1963].
- Богуславский В. В., *Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия*, t. 2, Москва 2005. [Boguslavskij V. V., *Slavânskaâ ènciklopediâ. Kievskââ Rus'–Moskoviâ*, t. 2, Moskva 2005].

- Вилинбахов В. Б., *Балтийско-Волжский путь*, „Советская археология” (1963) № 3, s. 126–135. [Vilinbahov V. B., *Baltijsko-Volžskij put’*, „Sovetskaâ arheologiâ” (1963) № 3, s. 126–135].
- Войтович Л., *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVIст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000. [Vojtovič L., *Knâzivs’kî dinastii Shidnoï Êvropi (kinec’ IX – počatok XVIst.). Sklad, suspil’na i politična rol’. Īstoriko-genealogiĉne doslidžennâ*, L’viv 2000].
- Голубовский П. В., *Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татар*, Москва 2011. [Golubovskij P. V., *Peĉenegi, torki i polovcy. Rus’ i step’ do našestviâ tatar*, Moskva 2011].
- Грушевський М., *Історія України-Руси: XI–XIII вік*, т. 2, Київ 1992. [Gruševs’kij M., *Īstoriâ Ukraïni-Rusi: XI–XIII vik*, t. 2, Kiïv 1992].
- Добролюбский А. О., *О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда*, w: *Археологические исследования северо-западного Причерноморья. Сборник научных трудов*, ред. П. О. Карышковский, Київ 1978, s. 107–119. [Dobrolûbskij A. O., *O rekonstrukcii social’noj struktury obšestva kočevnikov srednevekov’â po dannym pogrebal’nogo obrâda*, w: *Arheologiĉeskie issledovaniâ severo-zapadnogo Priĉernomor’â. Sbornik nauĉnyh trudov*, red. P. O. Karyškovskij, Kiïv 1978, s. 107–119].
- Донской Д. В., *Рюриковичи: исторический словарь*, Москва 2008. [Donskoj D. V., *Rûrikoviĉi: istoriĉeskij slovar’*, Moskva 2008].
- Древнерусские летописи*, ред. В. Панов, В. Лебедев, Москва 1936. [Drevnerusskie letopisi, red. V. Panov, V. Lebedev, Moskva 1936].
- Древнерусское государство и его международное значение*, ред. А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Москва 1965. [Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe znaĉenie, red. A. P. Novosel’cev, V. T. Pašuto, L. V. Ćerepnin, Moskva 1965].
- Ипатьевская летопись*, w: *Полное собрание русских летописей*, т. 2, Москва 2001. [Ipat’evskaâ letopis’, w: *Polnoe cobranie pusskih letopisej*, t. 2, Moskva 2001].
- Каргалов В., *Русь и кочевники*, Москва 2008. [Kargalov V., *Rus’ i kočevniki*, Moskva 2008].
- Князев Е. А., *Власть и святость в Древней Руси*, Москва 2011. [Knâzev E. A., *Vlast’ i svâtost’ v Drevnej Rusi*, Moskva 2011].

- Котляр Н. Ф., *Даниил, князь Галицкий*, Санкт-Петербург 2008. [Kotlâr N. F., Daniil, knâz' Galickij, Sankt-Peterburg 2008].
- Котляр Н. Ф., *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003. [Kotlâr N. F., Diplomatia Ŭžnoj Rusi, Sankt-Peterburg 2003].
- Кудряшов К. В., *О местоположении половецких веж в северном Причерноморье в XII в.*, w: Труды Института этнографии Академии наук СССР, t. 1, Москва 1947, s. 98–112. [Kudrâšov K. V., O mestopoloženii poloveckih vež v severnom Pričernomor'e v XII v., w: Trudy Instituta ètnografii Akademii nauk SSSR, t. 1, Moskva 1947, s. 98–112].
- Кудряшов К. В., *Половецкая степь*, Москва 1948. [Kudrâšov K. V., Polovetskaâ step', Moskva 1948].
- Куза А. В., *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*, Москва 1996. [Kuza A. V., Drevnerusskie gorodiša X–XIII vv. Svod arheologičeskikh pamâtnikov, Moskva 1996].
- Лаврентьевская летопись*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001. [Lavrent'evskaâ letopis', w: Polnoe sobranie russkikh letopisej, t. 1, Moskva 2001].
- Летопись по Воскресенскому списку*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 7, Санкт-Петербург 1856. [Letopis' po Voskresenskomu spisku, w: Polnoe sobranie russkikh letopisej, t. 7, Sankt-Peterburg 1856].
- Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б., *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013. [Litvina A. F., Uspenskij F. B., Russkie imena poloveckih knâzej. Meždinastičeskie kontakty skvoz' prizmu antroponimiki, Moskva 2013].
- Майоров А. В., *Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславовича*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 4 (2008), s. 78–96. [Majorov A. V., Iz istorii vnešnej politiki Galicko-Volynskoj Rusi vremen Romana Mstislavoviča, „Drevnââ Rus'. Voprosy medievistiki” 4 (2008), s. 78–96].
- Михайлова И. Б., *Малые города Южной Руси в VIII-начале XIII века*, „Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского Государственного Университета” 3 (2010), s. 3–288. [Mihajlova I. B., Malye goroda Ŭžnoj Rusi v VIII-načale XIII veka, „Trudy Istoričeskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta” 3 (2010), s. 3–288].
- Михальский М., *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и пояков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red.

- V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147. [Mihal'skij M., Pohody Mstislava Mstislavoviča protiv vengrov i pokâkov – ispol'zovanie pomoši poloveckih vojsk v vooružennyh konfliktah, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147].
- Насонов А. Н., „Русская земля” и образование территории древнерусского государства, Москва 1951. [Nasonov A. N., „Russkaâ zemlâ” i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva, Moskva 1951].
- Насонов А. Н., *Тмутаракань в истории Восточной Европы X века*, „Исторические записки” 6 (1940), s. 79–99. [Nasonov A. N., *Tmutarakan' v istorii Vostočnoj Evropy X veka*, „Istoričeskie zapiski” 6 (1940), s. 79–99].
- Памятники древне-русского канонического права. Памятники XI–XV в.*, w: *Русская историческая библиотека*, t. 6, Санкт-Петербург 1880. [Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava. Pamâtniki XI–XV v., w: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 6, Sankt-Peterburg 1880].
- Пашуто В. Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968. [Pašuto V. T., *Vnešnââ politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968].
- Плетнева С. А., *Половецкая земля*, w: *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 260–300. [Pletneva S. A., *Poloveckaâ zemlâ*, w: *Drevnerusskie knâžestva X–XIII vv.*, ред. L. G. Beskrovnyj, Moskva 1975, s. 260–300].
- Плетнева С. А., *Половцы*, Москва 1990. [Pletneva S. A., *Polovcy*, Moskva 1990].
- Попов А. И., *Кыпчаки и Русь*, „Ученые записки Ленинградского Государственного Университета – Серия Исторических наук” 14 (1949), s. 94–119. [Popov A. I., *Kupčaki i Rus'*, „Učenyje zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta – Seriâ Istoričeskikh nauk” 14 (1949), s. 94–119].
- Пушкарева Н. Л., *Женщины Древней Руси*, Москва 1989. [Puškareva N. L., *Ženšiny Drevnej Rusi*, Moskva 1989].
- Рассовский Д. А., *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 1–64. [Rassovskij D. A., *Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 1–64].
- Рассовский Д. А., *Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*, Москва 2012. [Rassovskij D. A., *Polovcy. Černye klobuki: pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Vengrii*, Moskva 2012].

- Рыбаков Б. А., *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963. [Rybakov B. A., *Drevnââ Rus'. Skazaniâ. Byliny. Letopisi*, Moskva 1963].
- Рыбаков Б. А., *Слово о полку Игореве и его современники*, Москва 1971. [Rybakov B. A., *Slovo o polku Igoreve i ego sovremenniki*, Moskva 1971].
- Стоянов В., *Куманология. Опити за реконструкция*, София 2006. [Stoânov V., *Kumanologiâ. Opiti za rekonstrukciâ*, Sofiâ 2006].
- Тихомиров М. Н., *Древнерусские города*, Москва 1956. [Tihomirov M. N., *Drevnerusskie goroda*, Moskva 1956].
- Толочко П. П., *Династические браки на Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2013. [T Toločko P. P., *Dinastičeskie braki na Rusi XII–XIII vv.*, Sankt-Peterburg 2013].
- Толочко П. П., *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003. [Toločko P. P., *Kočevye narody stepej i Kievskââ Rus'*, Sankt-Peterburg 2003].
- Урбан В., *Кочевники Восточной Европы*, Донецк 2001. [Urban V., *Kočevniki Vostočnoj Evropy*, Doneck 2001].
- Фехнер М. В., *Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в.*, в: *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. А. Зимин, В. Т. Пашуто, Москва 1961, s. 46–54. [Fehner M. V., *Nekotorye svedeniâ arheologii po istorii rusko-vostočnyh èkonomičeskikh svâzej do serediny XIII v.*, w: *Meždunarodnye svâzi Rossii do XVII v.*, red. A. A. Zimin, V. T. Pašuto, Moskva 1961, s. 46–54].
- Фоменко В. Г., *Южные пути Киевской Руси на Запорожье*, „Археографический ежегодник за 1963 год” 1 (1964), s. 23–31. [F Fomenko V. G., *Ûžnye puti Kievskoj Rusi na Zaporož'e*, „Arheografičeskij ežegodnik za 1963 god” 1 (1964), s. 23–31].

Paweł Krokosz

 <https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

 pawel.krokosz@upjp2.edu.pl

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Regulacje wojskowe generała porucznika Stiepana Rzewskiego z połowy lat 70. XVIII wieku dla Legionu Petersburskiego (Sankt Petersburskiego) — nowej jednostki taktycznej armii rosyjskiej

 <https://doi.org/10.15633/tes.11402>

ABSTRAKT

Regulacje wojskowe generała porucznika Stiepana Rzewskiego z połowy lat 70. XVIII wieku dla Legionu Petersburskiego (Sankt Petersburgskiego) — nowej jednostki taktycznej armii rosyjskiej

Artykuł został poświęcony regulacjom wojskowym obowiązującym w połowie lat 70. XVIII wieku w nowej jednostce taktycznej armii rosyjskiej — Legionie Petersburskim (Sankt Petersburgskim). Autorem owych dokumentów był jeden z zasłużonych dowódców carskich — generał porucznik Stiepan Rzewski. Instrukcje, wykazy osobowe i rozkazy opracowane przez wodza na potrzeby utworzonej podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1768–1774 niewielkiej, kombinowanej jednostki taktycznej, składającej się z oddziałów piechoty, kawalerii i artylerii, stanowią niezwykle interesujący przykład formowania się rosyjskiego ustawodawstwa wojskowego doby panowania carowej Katarzyny II (1762–1796). Zawarte w nich treści przybliżają skład osobowy i wewnętrzny podział jednostki, a także istotne kwestie, jak szkolenie żołnierzy piechoty i kawalerii czy sprawowanie wart w obozie. Pomimo że Legion Petersburski funkcjonował zaledwie sześć lat, po czym decyzją władz rosyjskich został rozwiązany (1775), to dotyczącego jego żołnierzy instrukcje, wykazy osobowe i rozkazy opracowane przez generała porucznika Stiepana Rzewskiego stały się swoistym wzornikiem dla pozostałych ówczesnych, a także późniejszych rosyjskich teoretyków wojskowości zaangażowanych w proces opracowywania kolejnych regulacji wojskowych (instrukcji, regulaminów itp.) na potrzeby wojsk różnych rodzajów broni całej armii carskiej.

SŁOWA KLUCZOWE: armia rosyjska, XVIII wiek, piechota, kawaleria, regulaminy i instrukcje wojskowe, generał porucznik Stiepan Rzewski, Legion Petersburski (Sankt Petersburgski)

ABSTRACT

Military regulations of Lieutenant General Stiepan Rzewski from the mid-1770s for Petersburg (St. Petersburg) Legion — a new tactical unit of the Russian army

The paper is dedicated to the military regulations from the mid-1770s in a new tactical unit of the Russian army — Petersburg (St. Petersburg) Legion. The author of these documents was one of the distinguished tsarist commanders, Lieutenant General Stiepan Rzewski. Instructions, personnel lists and orders elaborated by the commander for the purposes of a small combined tactical unit formed during the Russo-Turkish War of 1768–1774, consisting of infantry, cavalry, and artillery detachments, constitute an exceptionally interesting example of the formation of Russian military legislation during the reign of Empress Catherine II (1762–1796). Thanks to their contents, it is possible to learn about the personnel composition and internal organisation of the unit, as well as significant issues, such as the training of infantry and cavalry soldiers or the performance of guard duties in the camp. Although Petersburg Legion operated for only six years, after which it was disbanded by decision of the Russian authorities (1775), the instructions, personnel lists and orders elaborated by commander Stiepan Rzewski became a model for other contemporary, as well as future Russian military theorists involved in the process of developing subsequent military regulations (instructions, rules etc.) for the purposes of the troops of different branches in the entire tsarist army.

KEYWORDS: Russian army, 18th century, infantry, cavalry, military regulations and instructions, Lieutenant General Stiepan Rzewski, Petersburg (St. Petersburg) Legion

Doba panowania carowej Katarzyny II (1762–1796)¹ charakteryzuje się wieloma śmiałymi zmianami niemal we wszystkich sprawach dotyczących ówczesnego bytu Imperium Rosyjskiego². Jedną z nich – można stwierdzić, że najważniejszą – były działania modernizacyjne przeprowadzone w zakresie funkcjonowania całości sił zbrojnych, zarówno armii lądowej, jak i floty wojennej³. W odniesieniu do pierwszej z wymienionych zasadnicze miejsce zajmowały kwestie związane z ustawodawstwem wojskowym, czyli fundamentem stanowiącym o jej całokształcie funkcjonowania – liczebności, organizacji, wyszkoleniu, aprowizacji w pełnym tego znaczenia zakresie (żywność, uzbrojenie, umundurowanie) oraz zapewnieniu opieki medycznej i posługi religijnej służącym w niej żołnierzom. Należy zauważyć, że z chwilą objęcia rządów przez Katarzynę II w armii rosyjskiej dość szybko zostały wprowadzone nowe regulaminy wojskowe, stanowiące w zasadzie zmienione i ulepszone wersje wcześniej obowiązujących regulacji, opracowanych jeszcze w latach 50. XVIII wieku za panowania carowej Elżbiety Piotrownej (1741–1761)⁴.

Na tym tle bardzo interesująco przedstawiają się regulacje wojskowe dotyczące sformowanego w 1769 roku Legionu Petersburskiego (Sankt Petersburskiego),

1 W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 roku.

2 Szerzej zob. A. Лаппо-Данилевский, *Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II*, Санкт-Петербург 1898; *Законодательство императора Петра III: 1761–1762 годы. Законодательство императрицы Екатерины II: 1762–1782 годы*, составитель и автор вступительных статей В. А. Томсинов, Москва 2011; W. A. Serczyk, *Katarzyna II*, Wrocław 2010.

3 Szerzej zob. Л. Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958, s. 344–594.

4 *Строевой устав пехотного полка для Российской Императорской Армии*, Санкт-Петербург 1762; *Пехотный строевой устав*, cz. 1–3, Санкт-Петербург 1763; *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 16, Санкт-Петербург 1830, nr 11773a; *Устав воинский о конной экзерциции*, Санкт-Петербург 1763; *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 14, Санкт-Петербург 1830, nr 11782a. Por. *Описание пехотного полкового строю, разделенного в три части со всеми нужными к тому примечаниями 1755 году*, Санкт-Петербург 1755; *Экзерциция и учреждение строев и всяких церемониалов регулярной кавалерии 1755 году*, Санкт-Петербург 1755; *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 14, nr 10475(a).

jednej z dwóch – obok siostrzanego Legionu Moskiewskiego – całkowicie nowych, kombinowanych jednostek taktycznych armii rosyjskiej. Każdy z legionów miał składać się z 1 batalionu grenadierów, 3 batalionów muszkietierów, 4 szwadronów karabinierów, 2 szwadronów huzarów oraz 3 drużyn: jegierskiej, kozackiej i artyleryjskiej. Ostatnia z drużyn obsługiwała 12 dział: 8 armat 3-funtowych, 2 armaty 6-funtowe, 2 jednorogi 12-funtowe. Łączny stan osobowy jednostki miał zamykać się w liczbie 5775 ludzi⁵. Okoliczności powołania legionów nie były przypadkowe, albowiem w 1768 roku Turcja wypowiedziała Rosji wojnę (wojna rosyjsko-turecka 1768–1774), przystępując do zasadniczych działań frontowych w styczniu następnego roku⁶. Według założeń Katarzyny II obydwaj legiony miały stanowić samodzielne jednostki, składające się z żołnierzy cudzoziemskiego zaciągu, służące wsparciem dla istniejących już pułków armii lądowej. Potwierdzają to pierwsze słowa rezolucji Kolegium Wojskowego z 2 września 1769 roku, powołującej do życia Legion Petersburski, gdzie odnotowano wolę władczyni, iż będzie to „cudzoziemski legion, składający się z wolnych ludzi [tj. ochotników]”⁷. Niemniej jednak członkowie Kolegium Wojskowego zauważyli, że jeśli takowych cudzoziemców się nie znajdzie, to legion należy sformować z rekrutów pochodzących z poboru przeprowadzonego w 1769 roku, zastrzegając jednocześnie, aby służących w nim huzarów powoływać właśnie spośród ochotników („ludzi wolnych”). W rezolucji

5 Штат Московского легиона подтвержденной октября 3 дня 1769 года, [Санкт-Петербург 1769], Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 38.52.1.33, lit. A, nr 1, s. 11, <https://kp.rusneb.ru/item/material/shtat-moskovskago-legiona> (10.06.2024). Z uwagi na identyczny adres internetowy kolejnych stron przywołanego materiału źródłowego w dalszych przypisach artykułu uwzględniono zapis odwołujący się bezpośrednio do jego danej strony. Podobnie postąpiono z pozostałymi materiałami źródłowymi udostępnionymi w wersji cyfrowej. Zob. też: *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, Санкт-Петербург 1830, cz. 1, do nr 13 365, s. 126–131; *Энциклопедия военных и морских наук*, сост. под гл. ред. Г. А. Леера, t. 4, Санкт-Петербург 1889, s. 524; *Военная энциклопедия*, под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкий, А. В. фон Шварц, В. А. Апушкин, Г. К. фон Шульц, t. 14, Санкт-Петербург 1914, s. 549.

6 Przykładowo zob. Д. П. Бутурлин, *Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I*, cz. 1, Санкт-Петербург 1829, s. 5–106; А. Н. Петров, *Война России с Турцией и Польскими конфедератами 1769–1774 год*, t. 1–5, Санкт-Петербург 1866–1874; V. H. Aksan, *Wojny Osmanów 1700–1870. Oblężone imperium*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2019, s. 123–160.

7 *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 342, s. 123–124. Dekret carowej powołujący Legion Moskiewski został wydany 3 października tego samego roku. Zob. Штат Московского легиона, strona tytułowa; *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 126–131.

zaproponowano również, aby wysokość żołdu żołnierzy służących w poszczególnych oddziałach legionu – piechocie i kawalerii – była analogiczna do tych, jakie obowiązywały w pozostałych oddziałach armii lądowej⁸. Jednocześnie postulowano włączyć budżet wyasygnowany specjalnie na funkcjonowanie Legionu Petersburskiego (budżet ten, podobnie jak etaty jednostki, miał zostać dopiero zatwierdzony przez carową) do centralnego budżetu wojennego, aby dzięki temu jego żołnierze otrzymywali swój żołd terminowo, tak samo jak żołnierze pozostałych oddziałów armii lądowej. Samo formowanie jednostki miało odbywać się w Smoleńsku lub, jak stwierdzono w rezolucji, „w innym dogodnym ku temu miejscu”⁹. Legionowi przydzielono także prawo do posługiwania się herbem „petersburskim” (herbem stołecznym) na sztandarach, zastrzegając jednak, że takowe wraz z litaurem zostaną przekazane jednostce dopiero po sukcesach odniesionych przez jej żołnierzy nad wrogiem podczas walki w polu¹⁰.

Zarówno organizacja, jak i liczebność oraz umundurowanie i uzbrojenie, a także żołd przeznaczony dla żołnierzy obydwu legionów były jednakowe. W związku z powyższym wszystkie dane w tym zakresie zostały przedstawione w niniejszym artykule na podstawie dostępnego wykazu etatów Legionu Moskiewskiego z 1769 roku¹¹. Na wstępie należy zauważyć, że łączny koszt utrzymania każdego z legionów zamykał się w kwocie 182 629 rubli i 701 kopiejek¹². Najwyższą roczną łączną stawkę żołdu (razem z ekwiwalentem pieniężnym za racje mięsa i soli oraz stawkami prowiantowymi) w wysokości 718 rubli i 80 kopiejek otrzymywał pomocnik dowódcy jednostki, którym był brygadier lub pułkownik¹³. Oficerowie w randze podpułkownika stojący na czele batalionów piechoty, czyli grenadierskich i muszkieterskich, otrzymywali 410 rubli

8 Inne uposażenie finansowe miano przewidzieć dla protestanckiego duchownego („niemieckiego pastora”) służącego w tej jednostce. Wnioskowano tam również o przydzielenie oficerom ordynansów na takich samych zasadach, jak w innych oddziałach całej armii. Zob. *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 342, s. 123.

9 *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 342, s. 124.

10 *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 342, s. 124. Zupełnie inaczej przedstawiała się ta kwestia w odniesieniu do Legionu Moskiewskiego, który już na samym początku swego funkcjonowania otrzymał sztandary i litaury. Zob. *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 126.

11 Штат Московского легиона.

12 *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 126–131.

13 Bezpośrednimi dowódcami legionów byli generałowie-majorzy, których łącznej stawki żołdu nie ujęto w etatach jednostek, choć zostali oni tam wymienieni.

i 40 kopiejek. Inaczej natomiast przedstawiała się sprawa w kawalerii, gdzie dowódca wszystkich 4 szwadronów karabinierskich mógł liczyć na 718 rubli i 80 kopiejek, a podpułkownik szwadronu już tylko na 441 rubli. Z kolei 120 rubli więcej niż ostatni z wymienionych otrzymywał podpułkownik stojący na czele obydwu szwadronów huzarów. Najmniej przewidziano dla dowodzącego drużyną kozacką sekund majora – 371 rubli i 80 kopiejek. Nie został natomiast określony żołd stojącego na czele legionowej artylerii porucznika¹⁴. W przypadku oficerów stojących na czele rot – kapitanów w batalionach piechoty i drużynach huzarskiej i kozackiej oraz rotmistrzów w batalionach karabinierskich – łączny roczny żołd wahał się od 227 do prawie 298 rubli¹⁵. Niewielkie zróżnicowanie łącznego rocznego żołdu można dostrzec w stawkach przynależnych żołnierzom liniowym, gdzie grenadierzy, muszkietery i karabinierzy otrzymywali gażę nieprzekraczającą 12 rubli, a szeregowi huzarzy i kozacy mogli liczyć na niemal 16 rubli¹⁶.

W etatach legionów równocześnie określono liczbę ordynansów, przypisanych do pełnienia posługi u oficerów (w całej jednostce było ich razem 134), wraz z należnymi im łącznymi stawkami żołdu (w tej kwestii dostrzegalne były dość znaczne zróżnicowania płacowe). Najwięcej takich żołnierzy do swojej dyspozycji mieli pomocnicy dowódcy legionów oraz dowódcy szwadronów kawaleryjskich – po 6; jedynie po 4 ordynansów przypisano podpułkownikom legionowym, 3 otrzymali majorzy oraz ober-kwaternistrz, po 2 i 1 ordynansie służyło u pozostałych oficerów. Wyjątkiem byli oficerowie szwadronów huzarów i drużyn kozackich, którym nie przydzielono żadnych ordynansów¹⁷.

W wykazie etatów Legionu Moskiewskiego – tożsamym dla Legionu Petersburskiego – znalazły się także dyspozycje dotyczące całłościowego zaopatrzenia jednostki w zakresie umundurowania, uzbrojenia oraz uposażenia końskiego

14 Штат Московского легиона, lit. A, nr 1, s. 1–3, 5, 7, 9, 11. Zob. też *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 127–128.

15 Штат Московского легиона, lit. A., nr 1, s. 4, 6, 8–9, 11. Zob. też *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 127–128.

16 Штат Московского легиона, lit. A, nr 1, s. 4, 6, 8, 10–11. Warto zauważyć, że stawka żołdu żołnierzy piechoty nie uległa zmianie od fundamentalnych reform armii rosyjskiej przeprowadzonych na przełomie wieków XVII i XVIII przez cara Piotra I i odpowiadała sumie wskazanej w etatach armii ustanowionych w 1711 roku. Zob. *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 4, Санкт-Петербург 1830, nr 2319.

17 Штат Московского легиона, lit. A, nr 1, s. 1–11. Zob. też *Полное собрание законов Российской Империи*, t. 43, cz. 1, do nr 13 365, s. 127–128.

przeznaczonego dla danego batalionu, szwadronu oraz drużyny¹⁸. Władze postanowiły także, aby legiony wyróżniały się odrębną formą umundurowania od pozostałych jednostek armii polowej. Jednocześnie wprowadzone zostały też pewne różnice w kolorystyce i kroju mundurów dla każdego z legionów. Wszystkie kwestie z tym związane regulowały zapisy etatów każdej z jednostek¹⁹.

Po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej rezolucją wiceprezydenta Kolegium Wojskowego, księcia Grigorija Potiomkina, z 16 stycznia 1775 roku obydwa legiony zostały oficjalnie rozformowane²⁰. Decyzja ta wydaje się mało zrozumiała, gdyż władze wojskowe, ustalając etaty jednostek w 1769 roku, całkowicie świadomie zakładały, że będą one funkcjonowały nawet dwadzieścia lat, co potwierdzają przydziały mundurowe i amunicyjne²¹. Dalsze losy służących w nich żołnierzy potoczyły się różnie, albowiem trafiali oni zarówno do pułków piechoty, jak i kawalerii, które następnie albo zmieniały swe nazwy, albo były przeformowywane lub całkowicie rozwiązywane. Tym sposobem 8 batalionów piechoty (2 grenadierskie i 6 muszkieterskich) i 2 drużyny jęgrów znalazły się w składzie nowo utworzonych pułków piechoty liniowej – Rewelskiego, Połockiego, Dnieprowskiego i Tulskiego. Natomiast z 8 szwadronów karabinierów – już znacznie później, gdyż dopiero w 1788 roku – sformowano nowy dragoński pułk Kinburski²², a z 4 szwadronów huzarskich nowy pułk huzarski Białoruski, przemianowany w 1783 roku na Woroneski, który został zlikwidowany na początku panowania cara Pawła I (1796–1801)²³.

W krótkim, gdyż zaledwie sześcioletnim, okresie funkcjonowania Legionu Petersburskiego na uwagę zasługuje działalność organizacyjna jego dowódcy,

18 Штат Московскаго легиона, lit. A, nr 1, s. 11–14; nr 2, s. 1–10; nr 3, s. 1–14; nr 4, s. 1–15; nr 5, 1–16; nr 6, s. 1–13; nr 7, s. 1–7; lit. B, s. [1–3]; lit. C, s. [1].

19 Od wspomnianej powyżej zasady był wyjątek, albowiem delegowani na dowódców legionów generałowie-majorzy armii polowej i ich pomocnicy w randze brygadierów zachowywali swoje przynależne dotychczas umundurowanie. Jeśli pomocnikiem dowódcy jednostki zostawał pułkownik, to przysługiwał mu mundur koloru i kroju danego legionu. Szerzej o kroju i umundurowaniu żołnierzy obydwu legionów zob. *Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, с рисунками*, pod red. А. В. Висковатова, cz. 5, Санкт-Петербург 1844, s. 41–58; nr 666–677 (Legion Petersburski); nr 678–684 (Legion Moskiewski).

20 Полное собрание законов Российской Империи, t. 20, Санкт-Петербург 1830, nr 14236.

21 Штат Московскаго легиона, lit. A, nr 3, s. 1–14; nr 4, s. 1–15; nr 5, 1–16; nr 6, s. 1–13; nr 7, s. 1–7.

22 Н. А. Подушкин, *Прошлое Кинбурских драгун (1788–1796) – (1798–1898)*, Ковель 1898, rozdz. 1, s. 2–3.

23 Полное собрание законов Российской Империи, t. 20, nr 14266, s. 124; *Энциклопедия военных и морских наук*, s. 524; *Краткая история 7-го пехотного ревельского полка. С 1775–1883 год*, Брест-Литовск 1903, s. 4–5; *Военная энциклопедия*, t. 14, s. 549.

a zarazem jednego z najzdolniejszych wodzów armii carskiej czasów panowania Elżbiety Piotrownej i Katarzyny II, którym był, pochodzący z rosyjskiej rodziny wojskowej, generał lejtnant Stiepan Rzewski (1732–1782)²⁴. Ten zasłużony na polach bitew toczonych przez wojska carskie oficer – absolwent Korpusu Szlacheckiego (szkoły wojskowej szkolącej w sposób wszechstronny oficerów armii carskiej), uczestnik wojny siedmioletniej 1756–1763 (m.in. oddelegowany do służby w sojuszniczej wówczas armii austriackiej w randze sekund majora) i wojny rosyjsko-tureckiej 1768–1774 (za udział w zdobyciu Izmailu przez Rosjan w 1770 roku awansowany z brygadiera do stopnia generała majora) – był synem kapitana Matwieja Rzewskiego i Fieodosi Sieniawin, córki pierwszego rosyjskiego wiceadmirała (1727) i wybitnego dowódcy carskiej floty wojennej Nauma Sieniawina²⁵. Jego młodszymi braćmi byli natomiast generałowie armii rosyjskiej Paweł Rzewski i Iwan Rzewski oraz kapitan floty wojennej i wysoki urzędnik państwowy Władimir Rzewski²⁶. W 1782 roku Stiepan Rzewski, tuż przed swoją śmiercią, spisał w siedemnastu punktach swoje spostrzeżenia dotyczące funkcjonowania ówczesnej armii rosyjskiej, poświęcając w nich wiele miejsca służbie oficerskiej. W naturalny sposób odnosił tam swoje uwagi do czasu, kiedy przyszło mu dowodzić Legionem Petersburskim²⁷.

Wszystko wskazuje na to, że Stiepan Rzewski, wówczas w randze generała majora, obejmując w 1772 roku komendę nad Legionem Petersburskim, nie był zadowolony z efektów obowiązujących w nim dotychczas szkoleń żołnierskich, czego efektem było zestawienie przez niego kilku nowych, istotnych dokumentów mających przełożyć się na lepszą organizację i funkcjonowanie powierzonej sobie jednostki. W związku z powyższym dość szybko opracował zespolone ze sobą istotne regulacje oraz korespondujący z nimi wykaz osobowy jednostki, które na jego osobiste polecenie, nakładem drukarni polowej Legionu Petersburskiego, zostały wydrukowane w latach 1774–1775 w postaci

24 Ржевский, Степан Матвеевич, в: *Русский биографический словарь*, т. [16], Санкт-Петербург 1913, s. 164–165.

25 Zob. П. А. Кротов, М. О. Акишин, *Вице-адмирал Н. А. Сенявин (1681–1738)*, Санкт-Петербург 2022, s. 18, 28, 45.

26 Ржевский, Владимир Матвеевич, в: *Русский биографический словарь*, s. 154; Ржевский, Павел Матвеевич, в: *Русский биографический словарь*, s. 163.

27 С. М. Ржевский, *О русской армии во вторую половину Екатерининского царствования. Совершенная записка генерала-поручика С. М. Ржевского*, „Русский архив” 3 (1879), s. 357–362.

niewielkich, poręcznych, kieszonkowych wydań w formacie *octavo* (8°) i rozesełane do wszystkich oficerów jednostki²⁸:

- *Instrukcja, w jaki sposób w przyszłym obozie prowadzić szkolenie zarówno piechoty, jak i kawalerii Legionu Sankt Petersburgskiego* (1774)²⁹.
- *Sposób chodzenia i przyjmowania obchodów wart w obozie* (1774)³⁰.
- *Spis imienny wszystkich znajdujących się obecnie w Legionie Sankt Petersburgskim sztab-oficerów i ober-oficerów oraz unter-oficerów znajdujących się w sztabach i w oddziałach* (1774 lub 1775)³¹.
- *Rozkaz z 28 kwietnia 1775 r.* (1775)³².

Najbardziej interesująco przedstawiają się dwie pierwsze regulacje, opracowane przez generała majora w 1774 roku, czyli siedemdziesięciosiedmiostronicowa, wzbogacona siedmioma planami *Instrukcja, w jaki sposób w przyszłym obozie prowadzić szkolenie...* oraz dwudziestostronicowa instrukcja

28 М. М. Гуревич, В. С. Люблинский, *Издания Санктпетербургского легиона*, w: *Материалы и сообщения по Фондам отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР*, отв. ред. А. И. Копанев, Москва–Ленинград 1966, s. 51–59.

29 С. М. Ржевский, *Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье как в пехоте так и в кавалерии С:П: легиона дано в 24 де: апреля 1774 года*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774]. W artykule korzystano z: С. М. Ржевский, *Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье как в пехоте так и в кавалерии С:П: легиона дано в 24 де: апреля 1774 года*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774], Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 18.320.5.84, <https://kp.rusneb.ru/item/reader/nastavlenie-kakim-obrazom-vbudushchem-lagere-proizvodit-uchene-kak-vpehote-tak-i-vkavalerii-s-p-legiona-dano-v-24-de-aprelya-1774-goda-nastavlenie-kakim-obrazom-vbudushchem-lagere-proizvodit-uchenie-kak-v-pehote-tak-i-vkavalerii-s-p-legiona> (10.06.2024).

30 С. М. Ржевский, *Обряд хождения и принятия рундов в лагере*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774]. W artykule korzystano z: С. М. Ржевский, *Обряд хождения и принятия рундов в лагере*, печатан при С:П: легионе, [1774], Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 18.320.5.81-1, s. 1–20, <https://kp.rusneb.ru/item/reader/obryad-hozhdeniya-i-prinyatiya-rundov-vlagere-obryad-hozhdeniya-i-prinyatiya-rundov-v-lagere> (10.06.2024).

31 С. М. Ржевский, *Именной список петербургского легиона всем состоящим ныне штаб и обер афицерам...*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774 lub 1775]. W artykule korzystano z: [С. М. Ржевский], *Именной список петербургского легиона всем состоящим ныне штаб и обер афицерам [!] как в легионном и унтер штабах так и в частях обертающимися [!]: Сочинен 1775 года марта в 10 день*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1775], <https://www.prilib.ru/item/706863> (10.06.2024). Wykaz został zestawiony w 1774 lub 1775 roku. Analiza przebiegu służby poszczególnych oficerów jednostki wskazuje, że najprawdopodobniej była to pierwsza z podanych dat.

32 С. М. Ржевский, *Приказ 28 апреля 1775 году*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1775]. W artykule korzystano z: С. М. Ржевский, *Приказ 28 апреля 1775 году*, Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 18.320.5.85–2, s. [1–12], <https://kp.rusneb.ru/item/reader/prikaz-28-aprelya-1775-godu> (10.06.2024).

poświęcona kontroli wart obozowych pt. *Sposób chodzenia i przyjmowania obchodów wart w obozie*. Nie można wykluczyć, że obydwa dokumenty powstały na skutek weryfikacji przez Stiepana Rżewskiego sposobów dotychczasowego szkolenia żołnierzy w zakresie zabezpieczenia wartowniczego obozu. Tym bardziej że miało to miejsce w trakcie toczących się trudnych działań wojennych przeciwko Turcji. Pierwsza z nich nie posiada czytelnego podziału na rozdziały, ale można w niej wyróżnić kilka nieformalnych części, zawierających zróżnicowany materiał poświęcony żołnierskiej egzercycji. W pierwszej takiej części, rozpoczynającej się na stronie 1 i kończącej na 23, mogącej zostać potraktowaną jako obszerny wstęp, znalazły się bardzo czytelne wytyczne, sformułowane przez dowódcę legionu, na temat ogólnego szkolenia żołnierzy i funkcjonowania wojska właśnie w odniesieniu do toczącej się aktualnie wojny z Turcją³³. Już w pierwszych słowach instrukcji Stiepan Rżewski podkreśla, że opracował ją z myślą o sprawniejszym i szybszym wykonywaniu czynności żołnierskich niż te, które zostały opisane w obowiązujących całą armię regulaminach³⁴. Co więcej, wódz zapowiadał, że opracował swoją regulację, aby lepiej zorganizować legion i podnieść jego morale, a tym samym „obrócić całe swoje staranie i działania po to, aby [...] wlać w serca wszystkich żołnierzy tworzących Legion Sankt Petersburski zgodne i jednakowe rozumienie służby”³⁵. Autor, a zarazem bezpośredni dowódca jednostki, był zdecydowanym przeciwnikiem wprowadzonych na potrzeby armii dziesięć lat wcześniej regulacji noszących nazwę *Instrukcji pułkowniczych*³⁶, których przepisy zwiększały dotychczasowe powinności żołnierskie. W tej materii Stiepan Rżewski pozostawał niejako w kontrze do wpływowych przedstawicieli dowództwa armii i uważał, że żołnierzy nie trzeba obciążać zbędnymi obowiązkami, ale należy szkolić ich tylko w tym, co jest najniezbędniejsze, aby dzięki temu byli skuteczni w boju³⁷. Na uwagę zasługuje także to, iż wódz upatrywał możliwość odniesienia zwycięstwa nad wrogiem, stosując również inne niż przyjęte klasyczne rozwiązania walki: „całemu światu wiadomo, że nie tylko samym ogniem [karabinowym] razi się nieprzyjaciela, ale często zwycięża się go przy pomocy dobrych marszów”³⁸.

33 C. M. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 1–23.

34 C. M. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 1.

35 C. M. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 2.

36 Zob. M. M. Гуревич, В. С. Люблинский, *Издания Санктпетербургского легиона*, s. 51–59.

37 C. M. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 8–9.

38 C. M. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 12.

W odniesieniu do stosowania manewrów w polu generał major stawiał przede wszystkim na prostotę, postulując konieczność przyswojenia sobie przez żołnierzy umiejętności stawiania w szyku oraz formowania kolumn. Tej ostatniej kwestii została poświęcona druga z nieformalnych części instrukcji, której autor nadał tytuł *Prawidła dla formowania kolumn różnego typu* (s. 24–77)³⁹. Zamieszczono tam komendy oraz odnoszące się do nich objaśnienia skierowane zarówno do służących w legionie żołnierzy piechoty, jak i kawalerii, w jaki sposób mają formować kolumny. Materiał ten powiązany był z dołączonymi do regulacji odpowiednimi schematami ilustrującymi w doskonały sposób czynności wykonywane podczas formowania i poruszania się kolumny (plany 1–7)⁴⁰. Stiepan Rżewski dokonał również klasyfikacji kroków żołnierskich, wyróżniając cztery ich rodzaje: marszowy, stosowany w szyku (bojowy), szybki oraz bieg⁴¹. Na samym końcu dokumentu znalazło się podsumowanie, w którym autor informował, iż polecił wydrukować i rozesłać po jednym egzemplarzu instrukcji wszystkim dowódcom i oficerom Legionu Petersburskiego. Jednocześnie nadmienił, że nie ma możliwości zebrać całej swojej jednostki taktycznej do jednego obozu w celu przeprowadzenia ćwiczeń, dlatego też winny być realizowane przez jej poszczególne części⁴². Ostatni z zapisów stanowi czytelne potwierdzenie, że poszczególne bataliony, szwadrony i drużyny obydwu legionów były oddelegowywane do niesienia służby wojskowej w różnych, wskazanych przez naczelne dowództwo armii, miejscach⁴³.

Druga z omawianych instrukcji, pt. *Sposób chodzenia i przyjmowania obchodów wart w obozie*, została wprowadzona na użytek żołnierzy 1 maja 1774 roku w Wilnie. Dokument składał się z nieformalnego wstępu, liczącego trzy strony, w którym autor krótko uzasadniał konieczność jego opracowania. Znalazła się tam dość istotna informacja mówiąca, że wróg może wysłać swoich szpiegów w celu sprawdzenia czujności wart strzegących obóz, dlatego należało zachować uwagę i czynić wszystko, aby takowych ludzi próbujących podejść do obozu lub

39 C. М. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 24–77.

40 C. М. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, plan 1–7.

41 C. М. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 72–75.

42 C. М. Ржевский, Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье, s. 75–77.

43 Doskonałym przykładem jest oddział składający się ze 150 jeńców Legionu Moskiewskiego pod dowództwem kapitana 3. muszkieterskiego batalionu tej jednostki Mikołaja Kołyczewa, który znalazł się w składzie garnizonu krymskiej Ałusztzy odpierającego ataki wojsk tureckich w lipcu 1774 roku. Zob. М. Преснухин, „Отверзши себе путь штыками...”. Оборона Ялты в 1774 году, „Родина” 7 (2024), s. 140.

do niego przeniknąć pojmać⁴⁴. Następnie w instrukcji zamieszczono siedemnaście punktów (dwa z nich stanowiły odrębne wyjaśnienie do punktu 7) zawierających m.in. wyjaśnienie, czym są rundy, czyli obchody wart obozowych, jak się one dzielą (główna, środkowa i poranna) oraz kiedy i w jaki sposób są wykonywane przez wyznaczone oddziały żołnierzy. Znalazły się tam również komendy wojskowe, które można było usłyszeć podczas obchodu wart. Było to o tyle ważne, o ile wszyscy, zarówno wartownicy, jak i przypadkowo spotkani żołnierze, mieli obowiązek bezwzględnie się do nich stosować⁴⁵. A trzeba zauważyć, że żołnierze sprawujący obchód, w przypadku dostrzeżenia nawet „najmniejszych uchybień ze strony wartowników lub całych oddziałów wartowniczych”, mieli prawo takowych, w tym także oficerów, aresztować (punkt 13)⁴⁶.

Należy podkreślić, że instrukcja opracowana przez Stiepana Rzewskiego stanowiła swego rodzaju wyciąg najważniejszych prawideł związanych z pełnieniem obchodów wart w obozie, które znajdowały się w podstawowych regulaminach obowiązujących wówczas żołnierzy. Niemniej jednak dzięki bardzo skróconej i przejrzystej formie stanowiła ona swoisty praktyczny skrypt, mogący służyć osobom pełniącym funkcje dowódcze w Legionie Petersburskim do celów szkoleniowych swych podkomendnych, którym należało te przepisy przyswoić.

Trzeci z wymienionych dokumentów stanowił wykaz imienny kadry oficerskiej (od pułkownika do chorążego i korneta), włącznie z samym generałem majorem Stiepanem Rzewskim, przypisanej do poszczególnych batalionów, szwadronów oraz drużyn wchodzących w skład Legionu Petersburskiego⁴⁷. Wykaz ten w czytelny sposób korespondował z pozostałymi regulacjami, szczególnie z *Instrukcją, w jaki sposób w przyszłym obozie prowadzić szkolenie...*, gdyż oficerom odpowiedzialnym za prawidłowe wykonywanie czynności spisanych w tej regulacji, a także samemu dowódcy jednostki, dawał czytelny pogląd, na kim personalnie spoczywały określone powinności. Należy zauważyć, że oficerowie wymienieni byli tam z imienia i nazwiska, z drobnymi jednak wyjątkami, bowiem nie wszystkim z nich zapisano imię. Tak było w przypadku m.in.

44 С. М. Ржевский, Обряд хождения, s. [1–3].

45 С. М. Ржевский, Обряд хождения, s. [3–18].

46 С. М. Ржевский, Обряд хождения, s. [16].

47 W dostępnym autorowi niniejszego artykułu materiale źródłowym znajduje się jedynie wykaz oficerów sztabu, podsztabu, batalionu grenadierskiego, dwóch szwadronów huzarskich, drużyny kozackiej oraz trzech batalionów muszkieterskich – łącznie 170 osób.

adiutanta sztabu Stiepana Rżewskiego, adiutanta Claudela (ros. Клодель)⁴⁸ czy księcia Agarkowa (Ogarkowa)⁴⁹. W przypadku wysoko urodzonych oficerów służących w legionie przy ich imieniu i nazwisku wymieniano również stosowny tytuł arystokratyczny – baron lub książę, np. książę Mikołaj Kozłowski⁵⁰, książę Matwiej Chwabułow⁵¹.

Ostatni z dokumentów, liczący jedenaście stron tekstu, *Rozkaz z 28 kwietnia 1775 r.*, był czymś w rodzaju podsumowania działań szkoleniowych prowadzonych w obozie legionowym w 1774 roku, z zastrzeżeniem o ich możliwej kontynuacji w roku kolejnym⁵². Stiepan Rżewski w drobiazgowy sposób opisywał tam osiągnięcia zdobyte przez żołnierzy piechoty w zakresie formowania wspomnianych kolumn oraz wykonywania przez nie wszelkich możliwych zwrotów⁵³. Wódz nie zapomniał również o kawalerii, podkreślając walory jej dużej mobilności i możliwości podjęcia udanego ataku ze skrzydeł szyku⁵⁴. Zwrócił również uwagę na kwestie dotyczące poprawnego ładowania broni, zauważając, że podczas walki to nie szybkość odgrywała kluczową rolę, ale dokładność wykonywanych przez żołnierzy czynności podczas umieszczania ładunków w broni. W tej mierze generał major przestrzegał przed zbyt niskim celowaniem bronią, gdyż mogło to spowodować rykoszet kuli i doprowadzić

48 [С. М. Ржевский], *Именной список петербургского легиона*, s. 2. W tym wypadku najprawdopodobniej chodzi o Mikołaja Claudela (ros. Николай Клодель), mającego pozostawać na służbie w armii rosyjskiej od roku 1776 (?), późniejszego podpułkownika 1. batalionu jęgrów Korpusu Syberyjskiego (od 1790). Zob. *История России по годам. 1800*, <https://vgd.ru/HISTORY/a800.htm> (10.06.2024).

49 [С. М. Ржевский], *Именной список петербургского легиона*, s. [6]. Nieustalony przedstawiciel rodu Agarkowów (Ogarkowów).

50 [С. М. Ржевский], *Именной список петербургского легиона*, s. [4]. Najprawdopodobniej był to książę Mikołaj Michajłowicz Kozłowski (1749–1812), oficer armii carskiej i urzędnik.

51 [С. М. Ржевский], *Именной список петербургского легиона*, s. [5, 8]. Książę Matwiej Chwabułow (1721–1789) przedstawiciel gruzińskiej rodziny książęcej. W 1738 roku wstąpił na służbę wojskową w armii carskiej. Brał udział w wojnie siedmioletniej 1756–1763 oraz wojnie rosyjsko-tureckiej 1768–1774, podczas której w dowód uznania za okazane bohaterstwo uzyskał awans na pułkownika Legionu Petersburskiego. W tym czasie brał udział także w walkach z wojskami konfederatów barskich na terytorium Rzeczypospolitej. W 1781 roku został gubernatorem orenburskim. W odniesieniu do służby w Legionie Petersburskim – awansowany 13 marca 1774 roku na pułkownika, po czym w 1775 roku objął dowództwo wspomnianego dragońskiego pułku Kinburskiego. Zob. *Список Воинскому департаменту и находящимся в штате при Войске, в Полках, Гвардии, в Артиллерии, и при других должностях генералитету и штаб-офицерам, также Кавалерам Воинского ордена, и Старицинам в Нерегулярных Войсках. На 1776 год*, Санкт-Петербург 1776, s. 75.

52 С. М. Ржевский, *Приказ 28 апреля 1775 году*, s. [1–11].

53 С. М. Ржевский, *Приказ 28 апреля 1775 году*, s. [2–8].

54 С. М. Ржевский, *Приказ 28 апреля 1775 году*, s. [9].

do niepotrzebnego zranienia towarzyszy, wykluczając ich tym samym z dalszej walki⁵⁵. Z uwagi na formę treść spisanego rozkazu można potraktować jako swego rodzaju instrukcję szkoleniową, zawierającą wiele cennych uwag dla oficerów szkolących żołnierzy bądź realizujących już określone działania bojowe. Jednocześnie należy zauważyć, iż był to dokument wydany już po wcześniejszej styczniowej decyzji księcia Grigorija Potiomkina dotyczącej rozformowania obydwu legionów.

Generał porucznik Stiepan Rzewski zmarł siedem lat po tym, jak oficjalnie rozformowano podległą mu jednostkę taktyczną, którą przyszło mu dowodzić zaledwie przez trzy lata. Był to jednak czas, kiedy łączył on praktykę – dowództwo nad Legionem Petersburskim – z pracami w zakresie teoretyki wojskowości, czyli opracowywania, a w tym przypadku także jednoczesnego wdrażania w życie regulacji usprawniających funkcjonowanie konkretnej jednostki wojskowej. Podejmowane przez niego działania były dość śmiałe, albowiem, będąc najbliżej żołnierzy i bacznie obserwując ich codzienną służbę, starał się przy pomocy swoich regulacji w sposób krótki i klarowny przybliżyć podkomendnym, przede wszystkim oficerom, trudne treści obowiązujących wówczas przepisów, spisanych w opasłych regulaminach i zawiłych w swojej formie instrukcji wojskowych. Śmiało można rzec, że opracowane przez niego w latach 1774–1775 dokumenty, w postaci omówionych w niniejszym artykule instrukcji szkoleniowych, wykazu osobowego i rozkazu, stały się swoistym wzornikiem dla innych ówczesnych, a także późniejszych rosyjskich teoretyków wojskowości zaangażowanych w proces opracowywania kolejnych regulacji wojskowych (instrukcji, regulaminów itp.) na potrzeby wojsk różnych rodzajów broni całej armii carskiej.

Bibliografia

- Aksan V. H., *Wojny Osmanów 1700–1870. Oblężone imperium*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2019.
- Serczyk W. A., *Katarzyna II*, Wrocław 2010.
- Бескровный Л. Г., *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958.
- [Beskrovnyj L. G., *Russkaâ armiâ i flot v XVIII veke (Očerki)*].

55 C. M. Ржевский, Приказ 28 апреля 1775 году, s. [10–11].

- Бутурлин Д. П., *Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I*, cz. 1, Санкт-Петербург 1829. [Buturlin D. P., *Kartina vojn Rossii s Turcej v carstvovaniâ imperatricy Ekateriny II i imperatora Aleksandra I*, cz. 1, Sankt-Peterburg 1829].
- Военная энциклопедия*, под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкий, А. В. фон Шварц, В. А. Апушкин, Г. К. фон Шульц, т. 14, Санкт-Петербург 1914. [Voennaâ ênciklopediâ, pod red. K. I. Veličko, V. F. Novickij, A. V. fon Švarc, V. A. Apuškin, G. K. fon Šul'c, t. 14, Sankt-Peterburg 1914].
- Гуревич М. М., Люблинский В. С., *Издания Санктпетербургского легиона*, в: *Материалы и сообщения по Фондам отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Академии наук СССР*, отв. ред. А. И. Копанев, Москва–Ленинград 1966, с. 51–59. [Gurevič M. M., Lûblinskij V. S., *Izdaniâ Sanktpeterburgskogo legiona*, w: *Materialy i soobšeniâ po Fondam otdela rukopisnoj i redkoj knigi Biblioteki Akademii nauk SSSR*, отв. ред. А. И. Копанев, Moskva–Leningrad 1966, s. 51–59].
- Законодательство императора Петра III: 1761–1762 годы. Законодательство императрицы Екатерины II: 1762–1782 годы*, составитель и автор вступительных статей В. А. Томсинов, Москва 2011. [Zakonodatel'stvo imperatora Petra III: 1761–1762 gody. Zakonodatel'stvo imperatricy Ekateriny II: 1762–1782 gody, sostavitel' i avtor vstupitel'nyh statej V. A. Tomsinov, Moskva 2011].
- Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, с рисунками*, под ред. А. В. Висковатова, cz. 5, Санкт-Петербург 1844. [Istoričeskoe opisanie odeždy i vooruženiâ Rossijskih vojsk, s risunkami, pod red. A. V. Viskovatova, cz. 5, Sankt-Peterburg 1844].
- История России по годам. 1800*, <https://vgd.ru/HISTORY/a800.htm> (10.06.2024). [Istoriâ Rossii po godam. 1800, <https://vgd.ru/HISTORY/a800.htm> (10.06.2024)].
- Краткая история 7-го пехотного ревельского полка. С 1775–1883 год*, Брест-Литовск 1903. [Kratkaâ istoriâ 7-go pehotnogo revel'skogo polka. S 1775–1883 god, Brest-Litovsk 1903].
- Кротов П. А., Акишин М. О., *Вице-адмирал Н. А. Сенявин (1681–1738)*, Санкт-Петербург 2022. [Krotov P. A., Akišin M. O., *Vice-admiral N. A. Senâvin (1681–1738)*, Sankt-Peterburg 2022].
- Лаппо-Данилевский А., *Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II*, Санкт-Петербург 1898. [Lappo-Danilevskij A., *Očerik vnutrennej politiki imperatricy Ekateriny II*, Sankt-Peterburg 1898].

Описание пехотного полкового строю, разделенного в три части со всеми нужными к тому примечаниями 1755 году, Санкт-Петербург 1755. [Opisanie pehotnogo polkovogo stroû, razdelennogo v tri časti so vsemi nuŭnymi k tomu primečaniâmi 1755 godu, Sankt-Peterburg 1755].

Петров А. Н., *Война России с Турцией и Польскими конфедератами 1769–1774 год*, т. 1–5, Санкт-Петербург 1866–1874. [Petrov A. N., *Vojna Rossii s Turciej i Pol'skimi konfederatami 1769–1774 god*, т. 1–5, Sankt-Peterburg 1866–1874].

Пехотный строевой устав, cz. 1–3, Санкт-Петербург 1763. [Pehotnyj stroevyj ustav, cz. 1–3, Sankt-Peterburg 1763].

Подушкин Н. А., *Прошлое Кинбурских драгун (1788–1796) – (1798–1898)*, Ковель 1898. [Poduškin N. A., *Prošloe Kinburskih dragun (1788–1796) – (1798–1898)*, Kovel' 1898.].

Полное собрание законов Российской Империи, т. 4, Санкт-Петербург 1830. [Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, т. 4, Sankt-Peterburg 1830].

Полное собрание законов Российской Империи, т. 14, Санкт-Петербург 1830. [Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, т. 14, Sankt-Peterburg 1830].

Полное собрание законов Российской Империи, т. 16, Санкт-Петербург 1830. [Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, т. 16, Sankt-Peterburg 1830].

Полное собрание законов Российской Империи, т. 20, Санкт-Петербург 1830. [Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, т. 20, Sankt-Peterburg 1830].

Полное собрание законов Российской Империи, т. 43, cz. 1, Санкт-Петербург 1830. [Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, т. 43, Sankt-Peterburg 1830].

Преснухин М., «Отверзши себе путь штыками...». Оборона Ялты в 1774 году, „Родина” 7 (2024), s. 139–142. [Presnuhin M., «Otverzši sebe put' štykami...». Oborona Âlty v 1774 godu, „Rodina” 7 (2024), s. 139–142].

Ржевский, Владимир Матвеевич, w: *Русский биографический словарь*, т. [16], Санкт-Петербург 1913, s. 154. [Rževskij, Vladimir Matveevič, w: *Russkij biografičeskij slovar'*, т. [16], Sankt-Peterburg 1913, s. 154].

Ржевский, Павел Матвеевич, w: *Русский биографический словарь*, т. [16], Санкт-Петербург 1913, s. 163. [Rževskij, Pavel Matveevič, w: *Russkij biografičeskij slovar'*, т. [16], Sankt-Peterburg 1913, s. 163].

Ржевский, Степан Матвеевич, w: *Русский биографический словарь*, т. [16], Санкт-Петербург 1913, s. 164–165. [Rževskij, Stepan Matveevič, w: *Russkij biografičeskij slovar'*, т. [16], Sankt-Peterburg 1913, s. 164–165].

- Ржевский С. М., *Именной список петербургского легиона всем состоящим ныне штаб и обер афицерам...*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774 lub 1775]. [Rževskij S. M., Imennoi spisok peterburskogo legiona vsem sostoâšim nune štab i ober aficeram..., [b.m.; pečatano pri S:P: legione] [1774 lub 1775]].
- [Ржевский С. М.], *Именной список петербургского легиона всем состоящим ныне штаб и обер афицерам [!] как в легионном и унтер штабах так и в частях обертаущимся [!]: Сочинен 1775 года марта в 10 день*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1775], <https://www.prilib.ru/item/706863> (10.06.2024). [[Rževskij S. M.], Imennoi spisok peterburskogo legiona vsem sostoâšim nune štab i ober aficeram [!] kak v legionnom i unter štabah tak i v častâh obertaûšimsâ [!]: Sočinen 1775 goda marta v 10 den', [b.m.; pečatano pri S:P: legione] [1775], <https://www.prilib.ru/item/706863> (10.06.2024)].
- Ржевский С. М., *Наставление каким образом в будущем лагере производить ученье как в пехоте так и в кавалерии С:П: легиона дано в 24 де: апреля 1774 года*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774]. [Rževskij S. M., Nastavlenie kakim obrazom v budušem lagere proizvodit' učen'e kak v pehote tak i v kavalerii S:P: legiona dano v 24 de: aprelâ 1774 goda, [b.m.; pečatano pri S:P: legione] [1774]].
- Ржевский С. М., *О русской армии во вторую половину Екатерининского царствования. Совершенная записка генерала-поручика С. М. Ржевского*, „Русский архив” 3 (1879), s. 357–362. [Rževskij S. M., O ruskoj armii vo vtoruû polovinu Ekaterininskogo carstvovaniâ. Soveršennaâ zapiska generala-poručika S. M. Rževskogo, „Russkij arhiv” 3 (1879), s. 357–362].
- Ржевский С. М., *Обряд хождения и принятия рундов в лагере*, печатан при С: П: легионе, [1774], Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 18.320.5.81-1, <https://kp.rusneb.ru/item/reader/obryad-hozhdeniya-iprinyatiya-rundov-vlagere-obryad-hozhdeniya-i-prinyatiya-rundov-v-lagere> (10.06.2024). [Rževskij S. M., Obrâd hoždeniâ i prinâtiâ rundov v lagere, pečatan pri S: P: legione, [1774], Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka, Russkij knižnyj fond, šifr hraneniâ 18.320.5.81-1, <https://kp.rusneb.ru/item/reader/obryad-hozhdeniya-iprinyatiya-rundov-vlagere-obryad-hozhdeniya-i-prinyatiya-rundov-v-lagere> (10.06.2024)].
- Ржевский С. М., *Обряд хождения и принятия рундов в лагере*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1774]. [Rževskij S. M., Obrâd hoždeniâ i prinâtiâ rundov vlagere, [b.m.; pečatano pri S:P: legione] [1774]].

- Ржевский С. М., *Приказ 28 апреля 1775 году*, [б.м.; печатано при С:П: легионе] [1775]. [Rževskij S. M., Prikaz 28 aprilâ 1775 godu, [b.m.; pečatano pri S:P: legione] [1775]].
- Ржевский С. М., *Приказ 28 апреля 1775 году*, Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 18.320.5.85–2, s. [1–12], <https://kp.rusneb.ru/item/reader/prikaz-28-aprelya-1775-godu> (10.06.2024). [Rževskij S. M., Prikaz 28 aprilâ 1775 godu, Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka, Russkij knižnyj fond, šifr hraneniâ 18.320.5.85–2, s. [1–12], <https://kp.rusneb.ru/item/reader/prikaz-28-aprelya-1775-godu> (10.06.2024)].
- Список Воинскому департаменту и находящимся в штате при Войске, в Полках, Гвардии, в Артиллерии, и при других должностях генералитету и штаб-офицерам, также Кавалерам Воинскаго ордена, и Старшинам в Нерегулярных Войсках. На 1776 год*, Санкт-Петербург 1776. [Spisok Voinskому departamentu i nahodâšimsâ v štate pri Vojske, v Polkah, Gvardii, v Artillerii, i pri drugih dolžnostâh generalitetu i štab-oficeram, takožde Kavaleram Voinskago ordena, i Staršinam v Neregulârnyh Vojskah. Na 1776 god, Sankt-Peterburg 1776].
- Строевой устав пехотного полка для Российской Императорской Армии*, Санкт-Петербург 1762. [Stroevoj ustav pehotnogo polka dlâ Rossijskoj Imperatorskoj Armii, Sankt-Peterburg 1762].
- Устав воинский о конной экзерциции*, Санкт-Петербург 1763. [Ustav voinskij o konnoj êkzercicii, Sankt-Peterburg 1763].
- Штат Московскаго легиона* подтвержденной октября 3 дня 1769 года, [Санкт-Петербург 1769], Российская национальная библиотека, Русский книжный фонд, шифр хранения 38.52.1.33, <https://kp.rusneb.ru/item/material/shtat-moskovskago-legiona> (10.06.2024). [Štat Moskovskago legiona konfirmovannoj oktâbrâ 3 dnâ 1769 goda, [Sankt-Peterburg 1769], Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka, Russkij knižnyj fond, šifr hraneniâ 38.52.1.33, <https://kp.rusneb.ru/item/material/shtat-moskovskago-legiona> (10.06.2024)].
- Экзерциция и учреждение строев и всяких церемониалов регулярной кавалерии 1755 году*, Санкт-Петербург 1755. [Êkzerciciâ i učreždenie stroev i vsâkih ceremonialov regulârnoj kavalerii 1755 godu, Sankt-Peterburg 1755].
- Энциклопедия военных и морских наук*, сост. под гл. ред. Г. А. Леера, т. 4, Санкт-Петербург 1889. [Ënciklopediâ voennyh i morskikh nauk, sost. pod gl. red. G. A. Leera, t. 4, Sankt-Peterburg 1889].

Jolanta Szczepańska

 <https://orcid.org/0000-0002-5703-2658>

 szczepanska.m.jolanta@gmail.com

ARCHIWUM PAŃSTWOWE WE WROCŁAWIU

Okoliczności śmierci i pogrzebu trzech żon Rudolfa hrabiego von Stillfried Rattonitza

 <https://doi.org/10.15633/tes.11403>

ABSTRAKT

Okoliczności śmierci i pogrzebu trzech żon Rudolfa hrabiego von Stillfried Rattonitza

Artykuł jest próbą przedstawienia okoliczności śmierci i pogrzebu trzech kolejnych żon hrabiego Rudolfa von Stillfried Rattonitza: Marii z domu von Köckritz, Marii Gabrieli z domu Wallis von Carrighmain i Karoliny z domu von Mettich und Mohr. Najbogatszy materiał źródłowy dotyczy tej ostatniej. Znajdujemy w nim opis jej ostatnich dni, pogrzebu w Berlinie i przenosin prochów do mauzoleum rodzowego w Żelowicach.

SŁOWA KLUCZOWE: ceremonia pogrzebowy, Bukowina Bobrzańska, Żelowice

ABSTRACT

The circumstances of death and the funerals of three wives of count Rudolf von Stillfried Rattonitz

The paper attempts to present the circumstances of death and the funerals of three consecutive wives of count Rudolf von Stillfried Rattonitz: Maria von Köckritz, Maria Gabriela Wallis von Carrighmain and Karolina von Mettich und Mohr. The richest source material concerns the last of them, Karolina. We can find there the description of her last days, the funeral in Berlin and the transfer of her ashes to the family mausoleum in Żelowice.

KEYWORDS: funeral ritual, Bukowina Bobrzańska, Żelowice

Tematyka funeralna zajmuje szczególne miejsce w badaniach nad kulturą dawnej Rzeczypospolitej i rozpatrywana jest w różnych aspektach. Wiele uwagi poświęcono opisom śmierci i przyczynom zgonów polskich władców¹. Zainteresowanie wzbudza ceremoniał, szczególnie rozbudowany w przypadku pogrzebów władców i przedstawicieli magnaterii. Wymienić tu należy zarówno prace o charakterze syntetycznym, jak i opisy konkretnych uroczystości pogrzebowych². Powstały także prace interdyscyplinarne ukazujące materialne aspekty pogrzebu, prezentujące wyniki badań z dziedziny archeologii, antropologii, archeobotaniki, historii sztuki, kostiumologii³. Wśród zainteresowań badawczych obecna jest problematyka śmierci i ceremonii pogrzebowych w Prusach i na Śląsku⁴.

- 1 J. Pierzak, „Ciało umarłe większego wymaga opatrzenia” – sekcja zwłok polskich królów i królowych od XVI do XVIII wieku w kontekście przygotowań do ceremonii pogrzebowej, w: *Śmierć, pogrzeb i upamiętnienie władców w dawnej Polsce*, red. H. Rajfura, P. Szewdo, B. Świadek, M. Walczak, P. Węcowski, Warszawa 2020, s. 142–170 (w pracy została wymieniona szczegółowa literatura tematu).
- 2 A. Betlej, *Pogrzeby i nagrobek lubartowski Sanguszków z XVIII wieku*, w: *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006*, red. J. Skrabski, B. Błudys, Tarnów 2007, s. 179–192; M. Butkiewicz, *Najokazalszy pogrzeb na Lubelszczyźnie w okresie staropolskim: „Pompa funebris” Pawła Sanguszki w świetle ówczesnych relacji*, „Rocznik Lubelski” 37 (2011), s. 33–46; J. A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974; A. Kościelna, *Nowożytny ceremoniał Gryfitów (1531–1654)*, w: *Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów*, red. M. Łopuch, Szczecin 2017, s. 37–69; E. Kowecka, *Oprawa i ceremonia pogrzebu Jana Klemensa Branickiego w 1777 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 40 (1992), nr 4, s. 493–510; P. Ługowski, *Reformacka Pompa Funebris Benedykta Roszkowskiego*, „Rocznik Historii Sztuki”, 45 (2020), s. 91–108; R. Nestorow, „Magna pompa et splendido apparatu”. *Ceremonia pogrzebowa Adama Mikołaja Sieniawskiego we Lwowie i Brzeżanach w r. 1726*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 225–241; A. Słaby, *Śmierć w domu – wokół ceremoniału pogrzebowego w okresie późnego baroku*, w: *Dom, codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studium historyczno-antropologiczne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2018, s. 104–114.
- 3 *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku*, red. A. Drążkowska, Toruń 2015 (w pracy została wymieniona szczegółowa literatura tematu).
- 4 L. Brüggemann, *Herrschaft und Tod in der Frühen Neuzeit. Das Sterbe- und Begräbniszeremoniell preußischer Herrscher vom Großen Kurfürsten bis zu Friedrich Wilhelm II. (1688–1797)*, München 2012; M. Čap-sky, *Splendor Silesiae. Rituály, ceremonie a festivity na dvorech slezských knížat*, w: *Slavnosti, ceremonie*

Celem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia okoliczności śmierci i pochówku trzech kolejnych żon Rudolfa Marii Bernarda von Stillfried Rattonitza (1759–1846), pruskiego historyka i archiwisty, na podstawie źródeł archiwalnych. Rudolf rozwinął karierę jako historyk, wydawca materiałów źródłowych i archiwista na dworze królów pruskich. Jednak nad jego życiem prywatnym ciążyła ponura passa. Przeżył śmierć swego syna Rudolfa oraz trzech kolejnych żon: Marii z domu von Köckritz, Marii Gabrieli z domu von Wallis Carrighmain i Karoliny z domu von Mettich und Mohr, dla których zbudował mauzolea w Bukowinie Bobrzańskiej i Żelowicach. Materiały te są szczególnie godne uwagi z kilku powodów. Rudolf należy do postaci wybitnych, co czyni wydarzenia z jego życia tym bardziej interesującymi. Wydane w ostatnim czasie dzienniki Rudolfa milczą na temat śmierci dwóch pierwszych jego żon⁵. Luke tę wypełniają przedstawione niżej materiały i zrekonstruowane na ich podstawie fakty z życia Rudolfa. Ponadto śmierć trzech kolejnych żon, jak również zaskakujące podobieństwo okoliczności śmierci i pochówku Marii Gabrieli i Karoliny, nadają tym wydarzeniom aurę tajemniczości oraz decydują o ich wyjątkowości.

Niniejszy artykuł powstał w oparciu o źródła należące do zespołu Akta majątku Stillfriedów-Mettich w Żelowicach-Strachowie, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Szczególnie bogato udokumentowane są ostatnie dni i pogrzeb trzeciej żony Rudolfa von Stillfried Rattonitza, Karoliny z domu von Mettich und Mohr. Jednostka oznaczona sygnaturą 82/156/o/1/34 zawiera relację dotyczącą ostatnich dni jej życia w Berlinie w maju 1865 roku, dość dokładny opis jej choroby i zastosowanego leczenia, zgonu i pogrzebu w Berlinie, informacje dotyczące budowy mauzoleum w Żelowicach i ponownego jej pochówku. Dostępna jest także duża liczba listów kondolencyjnych⁶. Materiały dotyczące śmierci i pochówku pozostałych dwóch żon Rudolfa,

a rituály v pozdním středověku, red. M. Nodl, F. Šmahel, Praha 2014, s. 199–267; J. Harasimowicz, „*Ars Moriendi*” i „*Pompa funebris*” na Śląsku w dobie Reformacji, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 45 (1990), s. 185–209; I. Korbelářová, R. Dluhošová, *Die Begräbniskultur an den Höfen der Herzöge von Liegnitz und Brieg in der Frühneuzeit*, Troppau 2022.

5 J. Bahlcke, R. Gehrke, *Die Tagebücher des preussischen Hof- und Staatsbeamten Rudol Graf von Stillfried-Alcántara 1827 bis 1882*, t. 1, Berlin 2024.

6 Gräfin Karoline Stillfried, geb. Gräfin Mettich, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34.

Marii z domu von Köckritz i Marii Gabrieli z domu Wallis von Carrighmain, znajdujemy w jednostce dotyczącej kościoła w Bukowinie Bobrzańskiej⁷.

Rudolf von Stillfried Rattonitz urodził się 14 sierpnia 1804 roku w Jeleniej Górze jako syn Karla Marii Ignacego von Stillfried Rattonitza (1759–1846) i jego małżonki Teresy z domu von Rottenberg-Endersdorf (1763–1822)⁸. Otrzymał staranne wykształcenie. Uczęszczał do Gimnazjum św. Macieja we Wrocławiu, Akademii Rycerskiej w Legnicy, a następnie odbył studia prawnicze na Uniwersytecie Wrocławskim. Niebawem rozwinął karierę na dworze Hohenzollernów, pełniąc tam urzędy mistrza ceremonii, tajnego radcy, a także tworząc i prowadząc archiwum królewskie. Był także członkiem Generalnej Komisji Orderu, Pruskiej Akademii Nauk, a ponadto rycerzem Orderu Orła Czarnego i rycerzem honorowym Zakonu Maltańskiego⁹.

Po raz pierwszy Rudolf ożenił się 4 czerwca 1827 roku z Marią Różą Józefą Kunegundą von Köckritz und Friedland. Ślub odbył się w Brzegu. Wkrótce Rudolf kupił zamek w Lipie, który wyszykował na romantyczną neogotycką rezydencję. Para doczekała się dwóch synów, Henryka i Jerzego. Maria zmarła w wieku zaledwie 38 lat, 13 grudnia 1837 roku w Lipie, i została pochowana w kościele w Bukowinie Bobrzańskiej¹⁰. Dwa lata później Rudolf wszedł w związek małżeński z Marią Gabrielą z domu Wallis von Carrighmain, córką Oliviera i jego żony Eleonory z domu von Kollonicz. Ślub odbył się 30 listopada 1839 roku w Wiedniu¹¹. Niedługo później Maria Gabriela zaszła w ciążę. Najwyraźniej obawiała się pierwszego porodu, gdyż kilka tygodni przed mającym nastąpić rozwiązaniem, 19 listopada 1840 roku w Lipie, spisała swój testament, wyznaczając swym głównym spadkobiercą dziecko i zobowiązując je do wypłacania renty jego ojcu. W przypadku bezpotomnej śmierci głównym spadkobiercą miał zostać mąż. Temu ostatniemu przyspaść miał także diadem z pereł i diamentów, zaś siostrze Józefinie, damie dworu cesarzowej, dwie wielkie perły¹².

7 Kirchen – Sachen Nieder Buchwald, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624.

8 Odpis aktu chrztu Rudolfa von Stillfried Rattonitza, Jelenia Góra, 7.07.1834, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 42.

9 Więcej na temat Rudolfa von Stillfried Rattonitza zob. J. Bahlcke, R. Gehrke, *Die Tagebücher*, s. 38 (tam wymieniona szczegółowa literatura tematu).

10 Acta Kirchen Sachen, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624, s. 88.

11 Odpis aktu ślubu Rudolfa von Stillfried Rattonitza z Marią Gabriellą von Wallis, Berlin, 12.05.1859, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 53-55.

12 Odpis testamentu Marii Gabrielli von Stillfried z domu von Wallis, Berlin, 13.03.1858, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/111, s. 9-12.

27 grudnia 1840 roku w Lipie doszło do szczęśliwego rozwiązania i na świat przyszedł Rudolf Maria Friedrich Olivier¹³. Chłopiec zmarł jednak 15 października 1853 roku i został pochowany pod prezbiterium kościoła w Bukowinie Bobrzańskiej¹⁴. Wieku dorosłego dożył natomiast drugi syn Rudolfa i Marii Gabrieli, Paul Franz, urodzony 5 sierpnia 1842 roku. W 1857 roku Maria Gabriela, przezuwając najwyraźniej rychły kres swojego żywota, przekazała mu dobra ziemskie w Bukowinie Bobrzańskiej i Wilczycach, z których utworzyła ordynację majątkową na prawie primogenitury¹⁵.

W połowie lat pięćdziesiątych XIX wieku przed utworzeniem ordynacji przez Marię Gabrielę Rudolf dokonał gruntownej przebudowy kościoła w Bukowinie Bobrzańskiej. W trakcie tych prac do kościoła została dobudowana od strony północnej kaplica, która miała pełnić funkcję mauzoleum rodowego Stillfriedów. Spoczywały tam bowiem doczesne szczątki babki macierzystej Rudolfa, Marii Eleonory von Rottenberg z domu von Lindesheim, zmarłej w Bukowinie 10 lutego 1785 roku. Budowa kaplicy niosła za sobą konieczność likwidacji grobów znajdujących się na zewnątrz kościoła. Trumny zostały przeniesione w inne miejsce, zaś pojedyncze kości zgromadzono we wspólnym grobie. W tej świątyni 25 sierpnia 1782 r. pobrali się rodzice Rudolfa, Karl Ignacy Maria von Stillfried Rattonitz i Teresa Maria Jadwiga z domu von Rottenberg. Zmarli oni w Jeleniej Górze – Teresa w 1822 roku, a Karl Ignacy w 1846 – i zostali pochowani w tamtejszym kościele farnym. Kilka miesięcy po śmierci ojca Rudolf postanowił przygotować w kościele w Bukowinie, w krypcie pod ołtarzem, wspólny grób dla rodziców, do którego przeniósł ich prochy i uroczyscie pochował¹⁶.

13 Odpis aktu chrztu Rudolfa Marii Friedricha Olivier von Stillfried Rattonitza, Lipa, 14.04.1846, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/29, s. 1.

14 Korrespondenz über verschiedenen Gegenstände, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/111, s. 14.

15 Odpis dokumentu utworzenia ordynacji majątkowej w Bukowinie Bobrzańskiej, Głogów, 18.11.1862, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/2/135, s. 48–65.

16 Acta Kirchen Sachen, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624, s. 88–89.

Ryc. 1. Kościół w Bukowinie Bobrzańskiej (fot. J. Szczepańska)

Ryc. 2. Epitafium Rudolfa von Stillfried w Bukowinie Bobrzańskiej (fot. J. Szczepańska)

W korespondencji hrabiego mowa o rozmaitych interesujących szczegółach dotyczących świątyni, jej wyposażenia oraz dokonanej przebudowy. Między

innymi dowiadujemy się także o płytach nagrobnych zdobiących wówczas wnętrze świątyni. Siedem z nich, dobrze zachowanych, znajdowało się w pobliżu ołtarza głównego. Dziewięć pozostałych, wmurowanych w posadzkę na prawo od ołtarza i w okolicach ambony, było mocno zniszczonych i nieczytelnych. Hrabia nie wspomina, kogo upamiętniały te płyty¹⁷. Pośród materiałów dotyczących przebudowy tej świątyni zamieścił piękny szkic jednej z nich, upamiętniającej Ewę pochodzącą z rodu von Skopp, z którego wywodzili się dawni właściciele Bukowiny¹⁸.

Maria Gabriela zmarła 7 stycznia 1858 roku w Berlinie. Dwa dni później została pochowana w podziemiach tamtejszego kościoła św. Jadwigi. Mimo że w testamencie wyraziła wolę, by pochować ją w katolickim kościele w miejscu, w którym przyjdzie jej umrzeć, niezależnie, czy będzie to w Austrii czy Prusach, na wsi czy w mieście, Rudolf zatroszczył się, by przetransportować koleją trumnę z jej prochami na Śląsk i pochować w rodzowym mauzoleum w Bukowinie Bobrzańskiej, w krypcie pod ołtarzem. Stało się to na początku kwietnia 1858 roku¹⁹.

Niedługo po śmierci Marii Gabrieli Rudolf wszedł w kolejny związek małżeński. Tym razem jego wybranką została Karolina z domu von Mettich und Mohr, wdowa po Michaelu Gideonie von Wimmersbergu. Ślub odbył się 11 czerwca 1859 roku we Wrocławiu²⁰. Karolina Anna Franciszka Agnieszka urodziła się 12 czerwca 1815 roku w Znojmie jako córka Antona Mohr von Ehrenfeld i jego żony Józefy z domu von Mettich²¹. Matka jej zmarła przedwcześnie. W testamencie sporządzonym w Znojmie 1 czerwca 1817 roku Józefa wyznaczyła jako głównych spadkobierców swe dzieci. Do czasu osiągnięcia przez nie pełnoletności majątkiem miał zarządzać Anton. Jemu także dożywotnio przysługiwała połowa dochodów płynących z majątku. Józefa nie zapomniała o swych siostrach, Antonii i Marii, którym zapisała biżuterię i porcelanę, ani o swej szwagierce, Mariannie von Mettich z domu Henckel von Donnersmarck,

17 Acta Kirchen Sachen, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624, s. 92–93.

18 Umfassende Abbildung eines in der Buchwalden Kirche aufgefundenen Grabsteines, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624, s. 2.

19 Korrespondenz über verschiedenen Gegenstände, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/111, s. 13–14.

20 Odpis aktu ślubu Rudolfa von Stillfried Rattonitza z Karoliną z domu von Mettich und Mohr, Wrocław, 26.04.1860, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 50.

21 Odpis aktu chrztu Karoliny Mohr von Ehrenfeld z kościoła św. Mikołaja w Znojmie, Brno, 29.04.1836, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 44–46.

której przypaść miał portret Karola von Mettich, jej męża i zarazem brata spadkodawcy²².

Ryc. 3. Pałac w Żelowicach, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 544

Karolina wychowywała się w pałacu w Żelowicach pod opieką wujostwa, Henryka von Mettich i jego żony Marii Anny z domu von Saurma-Jeltsch, a także pod okiem guwernantki, panny Ernestyny von Woysch. Majątek składający się z dóbr w Żelowicach i Strachowie otrzymała Maria Anna w 1818 roku od swej matki Antonii von Saurma. Maria Anna zmarła 5 kwietnia 1836 roku, pozostawiwszy testament, w którym głównym spadkobiercą uczyniła swego męża. Wyraziła jednak życzenie, by po jego śmierci majątek przeszedł na jej przybraną córkę (określiła ją jako *Pflegetochter*) Karolinę²³. W testamencie spisany 30 września 1844 roku w Żelowicach Henryk, szanując wolę swej zmarłej

22 Kopia testamentu Józefiny von Mohr z domu von Mettich, Znojmo, 1.06.1817, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/107, s. 69–70.

23 *Ausfertigung des Testaments und der drei Codicille der verstorbenen Gräfin von Mettich, Maria Anna geborenen Freiin von Saurma auf Silbitz und Strachau für die Freiin von Wimmersberg, Caroline*

małżonki, uczynił Karolinę swą główną spadkobierczynią, zobowiązując ją zarazem do wypłacenia pewnych sum jej krewnym. Maria wdowa von Larisch z domu von Mettich, jej córka Helena, Anna Larisch z domu von Mettich, jej córki Anna i Zofia oraz podporucznik Mohr von Ehrenfeld (brat Karoliny) mieli otrzymać po tysiąc talarów²⁴. W 1847 roku siedemdziesięcioletni Henryk, będąc ostatnim pozostałym przy życiu męskim przedstawicielem rodu von Mettich, dokonał oficjalnej adopcji Karoliny²⁵. Była ona już wówczas żoną Michaela Gideona von Wimmersberga, pana na Piotrowicach Nyskich. Henryk otrzymał zgodę króla na to, by Karolina nosiła nazwisko Mettich. Henryk, ostatni męski przedstawiciel rodu von Mettich, zmarł 11 kwietnia 1853 roku²⁶. W 1855 roku Karolina została wdową²⁷. Po zawarciu związku małżeńskiego z Rudolfem Karolina z dóbr w Żelowicach i Strachowie utworzyła fideikomis dla swego pasierba Paula²⁸.

Karolina cierpiała od dłuższego czasu na chorobę, która za kilka lat miała doprowadzić do jej śmierci. W sporządzonym 16 marca 1859 roku kodycyłu do spisane go już wcześniej testamentu Karolina pisała: „W Żelowicach na wzgórzu Butterberg (Maślana Góra) w pobliżu alei lipowej powinien być wybudowany kościółek. Najpóźniej dwa lata po mojej śmierci ma być ukończony i mają być tam pochowane doczesne szczątki moich przybranych rodziców, mojej świętej pamięci małżonka, a także moje własne. Odnośnie wystroju wnętrza kościoła, układu pomników nagrobnych i inskrypcji, proszę Jego Ekscelencję Radcę Tajnego i Mistrza Ceremonii Jego Królewskiej Mości, Pana Rudolfa hrabiego von Stillfried-Alcantara o udzielenie rady. W ostatnim czasie często rozmawialiśmy na ten temat, a nasze gusta i zapatrywania były wielce zgodne”²⁹.

geboren Mohr von Ehrenfeld zu Peterwitz, Breslau, 21.06.1836, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/107, s. 10–48.

24 Testament Henryka von Mettich, Niemcza 18.04.1853, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/107, s. 1–9.

25 Umowa adopcyjna zawarta w Niemczy 24.11.1847, zatwierdzona 29.11.1847 przez Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/35, s. 47–49.

26 Henryk von Mettich, ur. 13.09.1778 w Głogówku, zm. 11.04.1853 w Żelowicach. Daty z płyt nagrobnych znajdujących się w kościele Podwyższenia Krzyża Św. w Żelowicach.

27 Gideon Michael von Wimmersberg, ur. 23.09.1790, zm. 3.12.1855. Daty z płyt nagrobnych znajdujących się w kościele Podwyższenia Krzyża Św. w Żelowicach.

28 Fideikomiss Stiftung in Silbitz und Strachau bei Nimptsch in Schlesien, Abschrift, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/2/135, s. 6–27.

29 Das Kirchlein zum Heiligen Kreuz auf dem Silbitzer Kapellenberge, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 524.

Ryc. 4. Karolina von Mettich und Mohr, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 526

Ryc. 5. Aleja lipowa w Żelowicach (fot. J. Szczepańska)

Był maj 1865 roku, Karolina przebywała w Berlinie. Mimo złego samopoczucia zachowywała aktywność, brała udział w życiu religijnym, kulturalnym i towarzyskim, uczestniczyła w nabożeństwach, chodziła do teatru, odwiedzała wystawy fotografii i malarstwa oraz przyjmowała odwiedziny. 26 maja objawy choroby nasiliły się. Zmarła w środę 31 maja 1865 roku Około godziny drugiej w nocy hrabia kazał posłać po duchownego. Ten przystąpił do łoża chorej i zamiast modlić się o jej wyzdrowienie, na co przygotowana była chora, przystąpił do udzielania generalnego absolutorium i ostatniego namaszczenia. Karolina była przytomna, lewą ręką uczyniła znak krzyża i podała księdzu rękę do namaszczenia świętymi olejami. Potem błogosławiła wszystkich, którzy stali wokoło jej łoża, najpierw przybranego syna Paula. Hrabia pochylił się nad umierającą i rzekł: „Dziękuję Ci za twą miłość! Była ona największym szczęściem mojego życia. Twoje życie to było czynić dobro, twoje dzieła podążają za Tobą. Niech Bóg Cię pobłogosławi, Twoja pamięć będzie wiecznie trwać!”. Umierając spojrzała w górę i uśmiechnęła się, mówić już nie mogła. Oparła głowę o dłoń męża. W lewej dłoni trzymała poświęconą, płonącą świecę, a mąż

drugą ręką trzymał jej prawą dłoń. Zmarła około 4 rano³⁰. Kilka godzin po jej śmierci Rudolf zlecił rzeźbiarzowi Johannowi Baltasarowi Jandzie wykonanie maski pośmiertnej. Przy zmarłej czuwały siostry szarytki. One także ubrały ją i umieściły w trumnie o przeszklonym wieku. Życzeniem hrabiny było, by pochować ją w sukni czarnej lub szarej. Została jednak odziana w suknię z motywem kwiatowym. Głowę przyozdobiono jasnym czepkiem z welonem. W prawą dłoń wetknięto krzyżyk odpustowy z kościoła w Smogorzowie, w lewą różaniec ze szlifowanego kamienia i obrazek Matki Bożej. Zgodnie z życzeniem zmarłej, głowa jej spoczęła na skórzanej poduszce, na której za życia zwykła była odpoczywać i na której dokonała żywota³¹.

Ryc. 6. Maska pośmiertna Karoliny von Mettich und Mohr, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 139

30 *Von der Krankheit und den letzten Stunden der Gräfin Caroline Stillfried geborenen Gräfin von Mettich*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 9–16.

31 *Von der Krankheit und den letzten Stunden der Gräfin Caroline Stillfried geborenen Gräfin von Mettich*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 16–18.

Ryc. 7. Karolina von Mettich und Mohr adorująca Madonnę z Dzieciątkiem, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 143

Opis ceremonii pogrzebowej zamieszczono m.in. w prasie niemieckiej:

Pokój z ciałem zmarłej przeobraził się w *chambre ardent*. Otoczona liściastymi roślinami i kandelabrami wznosiła się na podwyższeniu trumna, udekorowana bogato rękoma przyjaciół palmami i wieńcami. U podnóża trumny, otoczona bluszczem

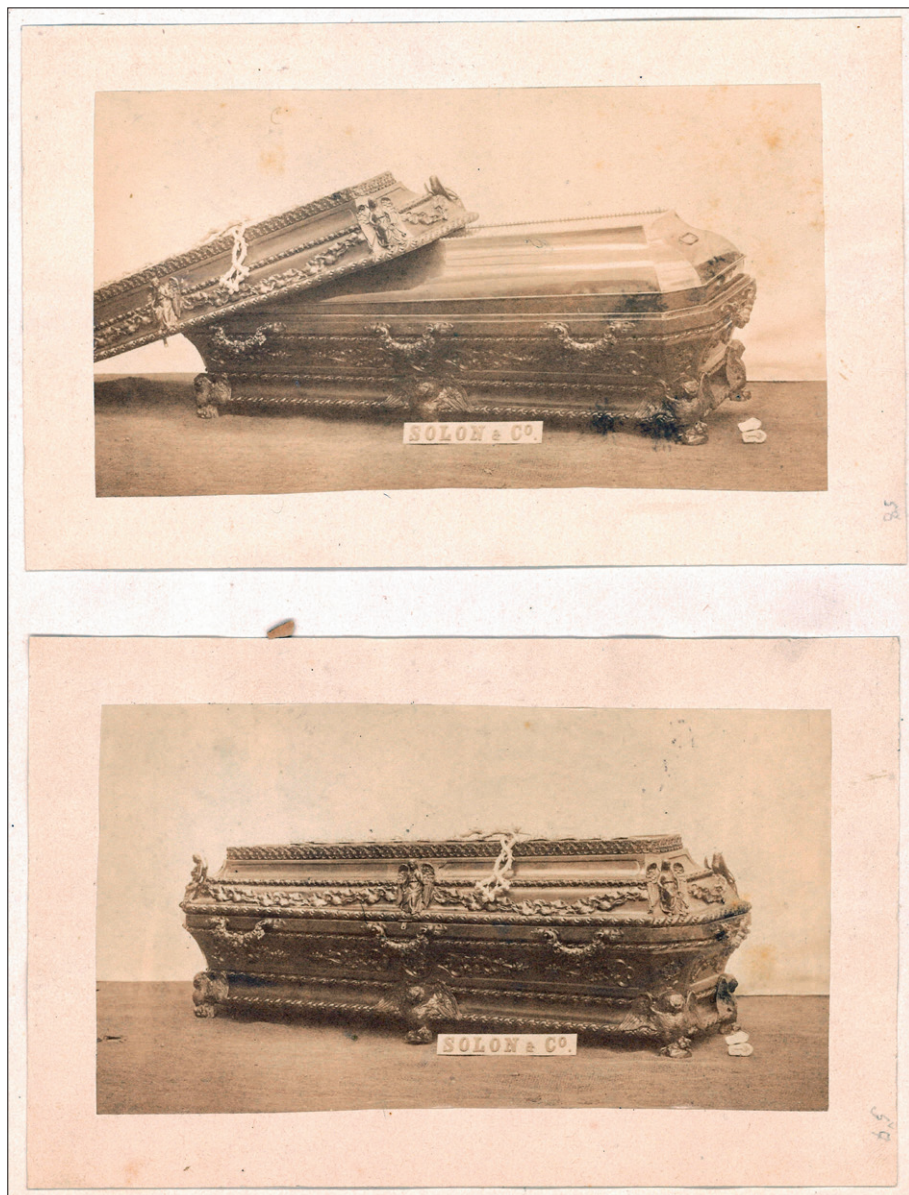
i laurowym pnączem, widniała maska, która została wykonana krótko po śmierci przez rzeźbiarza Jandę; na taborecie spoczywały ordery upamiętnionej pani hrabiny. Zebrało się liczne grono żałobników należących do najwyższych sfer. Obrzędy religijne, w których uczestniczyli mąż i synowie, odprawił ksiądz Karker, śpiewy wykonał chór katedralny. O 10 wieczorem trumna została przewieziona wozem królewskim do krypty pod kościołem św. Jadwigi i tam umieszczona przy śpiewach katolickiego chóru młodzieżowego. Miała pozostać w niej do czasu ukończenia krypty rodowej w Żelowicach na Śląsku, gdzie szczątki miały znaleźć miejsce wiecznego spoczynku. Trumna, w której spoczywało ciało, znajdowała się w podwójnym cynowym sarkofagu. Wstawiona tam trumna od głowy aż po końce stóp wyposażona była w szybę i spoczywała w drugiej trumnie, której forma i zdobienia w stylu renesansowym, srebrne figury i jasnobrązowe tło, przedstawiały w sposób alegoryczny ideę „z nocy ku światłu”³².

Ryc. 8. Trumna Karoliny von Mettich und Mohr, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 144

32 „Berliner Zuschauer”, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 147 (tłum. J. Szczepańska).

Ryc. 9. Trumna Karoliny von Mettich und Mohr, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 144

12 czerwca odbyło się uroczyste requiem. Ołtarz w kościele św. Jadwigi przystrojono na tę okoliczność czarną krepą i kwiatami. W nawie ustawiono katafalk, na którym pośród wieńców i kwiatów umieszczono herb zmarłej. Rudolf, zgodnie z wolą zmarłej małżonki, zatroszczył się o budowę mauzoleum w Żelowicach. W 1865 roku pisał w swych dziennikach:

W cieniu starych lip | kryją się dwa groby | ciało tu pochować | duszę uratować | jest to w naszym życiu najważniejsze ostatnie staranie³³.

Świątynia wzniesiona została według projektu Karla Lüdeckego, w stylu neogotyckim, z cegły i piaskowca, na granitowym fundamencie. Jest to budowla trójnawowa z ośmiokątnym chórem, zwieńczona smukłą wieżą. Na szczycie fasady widnieje postać anioła trzymającego herby Stillfriedów i Mettichów, przyozdobione po bokach wstęgą, na której widnieje inskrypcja: *Ego sum ostium, dicit Dominus, per me, si quis introierit, salvabitur*. Między herbami umieszczony został Krzyż Orderu Teresy Królowej Bawarii. Okna wypełniają witraże z fabryki dr. Heinricha Oidtmanna z Linnich, opatrzone inicjałami fundatorów: R. i C. – Rudolf i Karolina, St. i M – Stillfried i Mettich. Rozeta nad wejściem przedstawia Madonnę della Sedia. W ołtarzu głównym znajduje się obraz ze sceną ukrzyżowania. Wznosząc mauzoleum w Żelowicach i pragnąc zrealizować wolę Karoliny – wyrażoną jeszcze 16 marca 1859 roku w kodycyku do spisanego już wcześniej testamentu, aby świątynia ta *nie tylko nosiła charakter prawdziwie katolickiego domu modlitwy, ale też arystokratycznego miejsca pochówku* – Rudolf przyozdobił jej wnętrze całopostaciowymi płytami nagrobnymi upamiętniającymi członków rodów Mettichów i Stillfriedów, a także rodów z nimi spokrewnionych i spowinowaconych, które sprowadził tu z kościołów w Imbramowicach, Borzygniewie i Tłustorębach. 26 kwietnia 1866 roku na wieży mauzoleum zawieszono dwa dzwony, odlane w Piławie Górnej przez mistrza Wagnera, z których jeden brzmi na nutę „a”, a drugi na „c” – Anna i Karolina. Poświęcenie świątyni miało odbyć się 31 maja 1866 roku, ale ze względu na wojnę prusko-austriacką uroczystości przesunęły się w czasie. Uroczysta inauguracja miała miejsce 4 czerwca 1868 roku. Zaplanowano obiad dla dwudziestu pięciu gości. Po południu nastąpiło przekazanie kluczy do kaplicy i domu dla sióstr zakonnych przez mistrza Karla Lüdeckego.

33 Das Kirchlein zum Heiligen Kreuz auf dem Silbitzer Kapellenberge, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 525 (tłum. J. Szczepańska).

Ryc. 10. Mauzoleum w Żelowicach, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34, s. 531

Ryc. 11. Mauzoleum w Żelowicach, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 532

5 czerwca 1868 roku trumna ze szczątkami Karoliny została podjęta z krypty kościoła św. Jadwigi w Berlinie i przewieziona królewskim powozem na Niederschlesisch-Märkischer Bahnhof, skąd koleją ruszyła do Piławy Górnej.

Następnego dnia o 6 rano ruszył stamtąd kondukt przez Przerzeczyn i Ciepłowodę do Żelowic. Trumna wieziona była czarnym wozem oznaczonym herbem zmarłej hrabiny, ciągniętym przez cztery na czarno przystrojone konie, z których każdy prowadzony był przez mężczyznę odzianego w czarny kapelusz i długi czarny płaszcz. Kondukt tworzyli zarządcy majątku w Żelowicach, tamtejsi chłopcy i parobkowie. Za trumną podążał hrabia Rudolf z synami. Na skraju Żelowic czekali duchowni i przedstawiciele lokalnej społeczności, nauczyciele i członkowie gminy, aby dołączyć do orszaku żałobnego. Przy dźwięku dzwonów trumnę wniesiono do krypty pod ołtarzem. Odsunięto kratę i opuszczono trumnę udekorowaną kwiatami. Egzekwie trwały do południa następnego dnia. Uroczystość zakończyła się lanczem zjedzonym na zamku w Żelowicach³⁴.

Badając okoliczności śmierci i pogrzebu trzech żon Rudolfa von Stillfried Rattonitza, najwięcej informacji napotykaemy w źródłach dotyczących Karoliny z domu von Mettich und Mohr. Przyczyną może tu być zaangażowanie Karoliny w działalność dobroczynną, dzięki czemu była ona osobą powszechnie znaną i cenioną. Od 1862 roku była damą honorową zakonu maltańskiego, prowadzącą działalność na rzecz opieki nad chorymi i rannymi. Odznaczona została przez królową Augustę Orderem Luizy. 27 września 1864 roku, będąc wraz z mężem na dworze cesarskim w Schönbrunn, cesarzowa Elżbieta podarowała jej kosztowną bransoletę³⁵. Zasługi Karoliny podkreślała niemiecka prasa: „Dzisiaj (31 maja) o 4 rano zmarła w domu żona mistrza ceremonii hrabiego Stillfried Rattonitza, hrabina Karolina Stillfried z domu Mettich, dzięki chwalebnym cechom charakteru lubiana i ceniona w towarzystwie dama, która zapewniła sobie trwałą pamięć przez wielorako dowiedziony – szczególnie w czasie działań wojennych ubiegłego roku – ustawiczny zmysł dobroczynny i przez pożyteczne działania dla instytucji służących dobru powszechnemu”³⁶.

Rudolf zmarł 9 sierpnia 1882 roku w Żelowicach³⁷. Miejsce wiecznego spoczynku znalazł obok swej trzeciej żony, w krypcie tamtejszego kościoła. Na próżno szukać epitafium ku jego pamięci. Jediną po nim pamiątką jest inskrypcja znajdująca się na jednym ze schodów wiodących do prezbiterium,

34 Das Kirchlein zum Heiligen Kreuz auf dem Silbitzer Kapellenberge, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 543.

35 R. Stillfried, *Geschichtliche Nachrichten vom Geschlechte Stillfried von Rattonitz*, t. 1, Berlin 1870, s. 403.

36 „Neue Preussische Zeitung”, Nr 126, 1 VI 1865, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/34, s. 78 (tłum. J. Szczepańska).

37 Akt zgonu nr 39 Rudolfa von Stillfried-Rattonitza, Standesamt Praust, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/0/1/35, s. 1.

którą sam jeszcze za swego żywota dopilnował sporządzić: *Hoc sacellum Sanctae Crucis supra sepulturam uxoris optimae aedificare curavit Rudolphus Stillfried MDCCCLXV*.

Analizując przekazy dotyczące śmierci i pogrzebu Marii Gabrieli i Karoliny, uderzające jest pewne podobieństwo. Obie zmarły bowiem w Berlinie, ich ciała zostały tymczasowo pochowane w tamtejszym kościele św. Jadwigi, po czym zostały przetransportowane koleją na Śląsk i złożone w mauzoleach – ciało Marii Gabrieli w Bukowinie Bobrzańskiej, zaś Karoliny w Żelowicach. Zastanawiająca jest obfitość źródeł dotyczących choroby, śmierci i pogrzebu Karoliny w zestawieniu ze szczupłością przekazów dotyczących śmierci dwóch pierwszych żon Rudolfa Stillfried Rattonitza, a także i jego samego. Świadczą zapewne o jej wyjątkowości i udanym pożyciu małżeńskim, co potwierdzają wzmianki w dziennikach Rudolfa. Natomiast jego związek z Marią Gabrielą do szczęśliwych nie należał. Niewykluczone jednak, że część materiałów dotyczących Rudolfa i Marii Gabrieli została wywieziona z Żelowic przez ich syna Paula, który wraz z rodziną przeniósł się do Merano, a Żelowice jedynie odwiedzał.

Bibliografia

- Acta Kirchen Sachen, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624.
Akt zgonu nr 39 Rudolfa von Stillfried-Rattonitza, Standesamt Praust, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 1.
Ausfertigung des Testaments und der drei Codicille der verstorbenen Gräfin von Mettich, Maria Anna geborenen Freiin von Saurma auf Silbitz und Strachau für die Freiin von Wimmersberg, Caroline geboren Mohr von Ehrenfeld zu Peterwitz, Breslau, 21.06.1836, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/107, s. 10–48.
Bahlcke J., Gehrke R., *Die Tagebücher des preussischen Hof- und Staatsbeamten Rudol Graf von Stillfried-Alcántara 1827 bis 1882*, Berlin 2024.
Betlej A., *Pogrzeby i nagrobek lubartowski Sanguszków z XVIII wieku*, w: *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006*, red. J. Skrabski, B. Błudys, Tarnów 2007, s. 179–192.
Brüggemann L., *Herrschaft und Tod in der Frühen Neuzeit. Das Sterbe- und Begräbniszeremoniell preußischer Herrscher vom Großen Kurfürsten bis zu Friedrich Wilhelm II. (1688–1797)*, München 2012.

- Butkiewicz M., *Najokazalszy pogrzeb na Lubelszczyźnie w okresie staropolskim: „Pompa funebris” Pawła Sanguszki w świetle ówczesnych relacji*, „Rocznik Lubelski” 37 (2011), s. 33–46.
- Chrościcki J. A., *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974.
- Das Kirchlein zum Heiligen Kreuz auf dem Silbitzer Kapellenberge, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34.
- Fideikomiss Stiftung in Silbitz und Strachau bei Nimptsch in Schlesien, Abschrift, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/2/135, s. 6–27.
- Harasimowicz J., „*Ars moriendi*” i „*pompa funebris*” na Śląsku w dobie reformacji, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 45 (1990) nr 2, s. 185–209.
- Kopia testamentu Józefiny von Mohr z domu von Mettich, Znojmo, 1.06.1817, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/107, s. 69–70.
- Korbelářová I., Dluhošová R., *Die Begräbniskultur an den Höfen der Herzöge von Liegnitz und Brieg in der Frühneuzeit*, Troppau 2022.
- Korrespondenz über verschiedenen Gegenstände, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/111, s. 13–14.
- Kowecka E., *Oprawa i ceremonia pogrzebu Jana Klemensa Branickiego w 1777 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 40 (1992) nr 4, s. 493–510.
- Kościelna A., *Nowożytny ceremonial Gryfitów (1531–1654)*, w: *Pompa funebris książąt z dynastii Gryfitów*, red. M. Łopuch, Szczecin 2017, s. 37–69.
- Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku*, red. A. Drążkowska, Toruń 2015.
- Nestorow R., „*Magna pompa et splendido apparatu*”. *Ceremonia pogrzebowa Adama Mikołaja Sieniawskiego we Lwowie i Brzeżanach w r. 1726*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków 2006, s. 225–241.
- Odpis aktu chrztu Rudolfa von Stillfried Rattonitza, Jelenia Góra, 7.07.1834, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 42.
- Odpis aktu chrztu z kościoła św. Mikołaja w Znojmie, Brno, 29.04.1836, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 44–46.
- Odpis aktu ślubu Rudolfa von Stillfried Rattonitza z Karoliną z domu von Mettich und Mohr, Wrocław, 26.04.1860, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 50.
- Odpis aktu ślubu Rudolfa von Stillfried Rattonitza z Marią Gabriellą von Wallis, Berlin, 12.05.1859, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 53–55.

- Odpis dokumentu utworzenia ordynacji majątkowej w Bukowinie Bobrzańskiej, Głogów, 18.11.1862, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/2/135, s. 48–65.
- Odpis testamentu Marii Gabrielli von Stillfried z domu von Wallis, Berlin, 13.03.1858, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/111, s. 9–12.
- Pierzak J., „*Ciało umarłe większego wymaga opatrzenia*” – sekcja zwłok polskich królów i królowych od XVI do XVIII wieku w kontekście przygotowań do ceremonii pogrzebowej w: *Śmierć, pogrzeb i upamiętnienie władców w dawnej Polsce*, red. H. Rajfura, P. Szwedo, B. Świadek, M. Walczak, P. Węcowski, Warszawa 2020, s. 142–170.
- Stillfried R., *Gechichtliche Nachrichten vom Geschlechte Stillfried von Rattonitz*, t. 1, Berlin 1870.
- Słaby A., *Śmierć w domu – wokół ceremoniału pogrzebowego w okresie późnego baroku*, w: *Dom, codzienność i święto. Ceremonie i tradycje rodzinne. Studium historyczno-antropologiczne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2018, s. 104–114.
- Testament Henryka von Mettich, Niemcza 18.04.1853, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/107, s. 1–9.
- Umgefasen Abbildung eines in der Buchwalden Kirche aufgefundenes Grabsteines, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/7/624, s. 2.
- Umowa adopcyjna zawarta w Niemczech 24.11.1847, zatwierdzona 29.11.1847 przez Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/35, s. 47–49.
- Von der Krankheit und den letzten Stunden der Gräfin Caroline Stillfried geborenen Gräfin von Mettich*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/34.
- Čapský M., *Splendor Silesiae. Rituály, ceremonie a festivity na dvorech slezských knížat*, w: *Slavnosti, ceremonie a rituály v pozdním středověku*, red. M. Nodl, F. Šmahel, Praha 2014, s. 199–267.
- Ługowski P., *Reformacka „pompa funebris” Benedykta Roszkowskiego*, „Rocznik Historii Sztuki” 45 (2020), s. 91–108.
- Odpis aktu chrztu Rudolfa Marii Friedricha Olivier von Stillfried Rattonitza, Lipa, 14.04.1846, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/156/o/1/29, s. 1.

Zdzisław Gębołyś

 <https://orcid.org/0000-0001-6322-478X>

 zdzislaw.gebolys@ukw.edu.pl

UNIwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

 <https://ror.org/018zpxs61>

Filozof, historyk sztuki, estetyk. Władysław Tatarkiewicz jako kustosz dóbr kultury (1910–1939)

 <https://doi.org/10.15633/tes.11404>

ABSTRAKT

Filozof, historyk sztuki, estetyk. Władysław Tatarkiewicz jako kustosz dóbr kultury (1910–1939)

Artykuł przybliży mało znaną działalność Władysława Tatarkiewicza (1886–1980) jako historyka sztuki i muzealnika. Wykorzystując metodę analizy krytyczno-źródłowej, opisano jego zasługi w inwentaryzacji zabytków w ramach Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz wyprawę do Petersburga (1913) w celu zbadania zagrabionej kolekcji Stanisława Augusta. Omówiono dorobek naukowy oraz publicystyczny filozofa, w tym jego apele o ratowanie dziedzictwa podczas I wojny światowej. Poprzez analizę dzieł filozoficznych z lat 1910–1939 zdołano ustalić źródła filozoficzne, z których historyk sztuki czerpał inspiracje, pisząc dzieła z tej dziedziny. Obalono przy tym mit, jakoby Tatarkiewicz pomijał filozofię, jako historyk sztuki oraz pomijał historię sztuki, pisząc o filozofii. Późniejsze lata życia i twórczości Tatarkiewicza pokazały, jak ważne były to prace, jak istotna była aktywność filozofa w roli muzealnika.

SŁOWA KLUCZOWE: Władysław Tatarkiewicz, historia sztuki, filozofia, estetyka, dobra kultury, ochrona, ratowanie

ABSTRACT

Philosopher, art historian, aesthetician Władysław Tatarkiewicz as a custodian of cultural assets (1910–1939)

The article explores the little-known activity of Władysław Tatarkiewicz (1886–1980) as an art historian and museum professional. Using the method of critical source analysis, the author describes Tatarkiewicz's contributions to the inventory of monuments within the Society for the Protection of Monuments of the Past (Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości) and his 1913 expedition to St. Petersburg to examine the looted collection of King Stanisław August. The article discusses the philosopher's scholarly and journalistic output, including his appeals for the preservation of heritage during World War I. Through an analysis of philosophical works from the years 1910–1939, it was possible to identify the philosophical sources that inspired his art historical writings. In doing so, the study refutes the myth that Tatarkiewicz omitted philosophy while acting as an art historian, or ignored art history while writing about philosophy. Tatarkiewicz's later life and work demonstrate how vital these early studies were and how significant his activity as a museum professional proved to be.

KEYWORDS: Władysław Tatarkiewicz, art history, philosophy, aesthetics, cultural property, protection, rescue

Władysław Tatarkiewicz to wyjątkowa postać w dziejach nie tylko filozofii, ale także historii sztuki, estetyki i samej kultury polskiej. Jego osoba wymyka się wszelkim próbom schematycznych, szablonowych zgoła analiz i opisów, charakterystyk, z uwagi na wielorakość i wieloaspektowość tematyczną dorobku Tatarkiewicza – filozofa, historyka sztuki, historyka estetyki – ale również na przenikanie w jego twórczości tych obszarów wiedzy. Na temat Tatarkiewicza napisano, jeśli nie tysiące, to setki artykułów; powstało też kilka książek oraz jedna niewielkich rozmiarów biografia¹. Tatarkiewicz wciąż czeka na pełną monografię oraz na należne mu hasło w Polskim Słowniku Biograficznym. To będzie oczywiście wielkie wyzwanie dla autora przyszłego opracowania, wymagające nie tylko wiedzy, ale i odwagi. Nim to się stanie, warto się zająć szczegółowymi aspektami życia i twórczości Tatarkiewicza, pogłębić te już znane, odsłonić te mniej widoczne, pokryte patyną czasu, a może nawet odkryć te, które są ledwo dostrzegalne, zupełnie zapomniane. Należy do nich niewątpliwie spojrzenie Tatarkiewicza na problem ochrony dóbr kultury, w tym na ich rewindykację. Jak się wydaje, tym zagadnieniem nikt się do tej pory nie zajmował, przynajmniej całościowo. Tekst ten będzie zatem pierwszą taką próbą. W jednym miejscu, na osi czasu, zostaną przedstawione i omówione działania i prace Tatarkiewicza na ten temat, poczynając od 1910 do 1980 roku, podzielone na trzy odcinki czasu: 1910–1939, 1939–1945, 1946–1980. Zajmiemy się nimi w ujęciu chronologicznym. Najwięcej uwagi spośród opublikowanych na ten temat dzieł poświęcimy rozprawie Tatarkiewicza nt. etycznych podstaw rewindykacji dóbr kultury, napisanej i opublikowanej w 1945 roku². Nie zamierzamy bynajmniej ograniczyć się do wyszczególnienia zasług filozofa

1 M. Jaworski, *Władysław Tatarkiewicz*, Warszawa 1975.

2 Osoby zainteresowane odsyłam do dwóch podstawowych bibliografii Janusza Krajewskiego i Piotra Grzegorzcyka. Zob. *Władysław Tatarkiewicz. Bibliografia*, oprac. J. Krajewski, Wrocław 1992; P. Grzegorzcyk, *Bibliografia prac Władysława Tatarkiewicza*, w: *Charakteria. Rozprawy filozoficzne złożone w darze Władysławowi Tatarkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Czeżowski, Warszawa 1960, s. 331–350.

na tym polu. Naszym celem będzie wniknięcie we współzależności pomiędzy myślą etyczną i szerzej filozofią a jej wpływem na rzeczywistość – na skierowanie refleksji filozoficznej na działania praktyczne w dziedzinie ochrony zabytków sztuki. Dodajmy, że siłą rzeczy będzie to spojrzenie wielowymiarowe, co najmniej dwuwymiarowe, jako że źródeł zainteresowania Tatarkiewicza tą problematyką będziemy szukać w jego dziełach oraz w aktywności badawczej i praktycznej jako osoby ratującej dobra kultury, które niejednokrotnie były przedmiotem rabunku, grabieży na masową skalę ze strony sąsiadów Polski, zwłaszcza Rosji i Niemiec. Jego dzieła i aktywności skierowane były na zabytki kultury polskiej, ich historię i burzliwe losy. Na koniec jeszcze kwestia językowa, terminologiczna i semantyczna, którą winniśmy W. Tatarkiewiczowi, pamiętając jego dociekliwość w odczytywaniu znaczeń sześciu i więcej pojęć. Użyliśmy w tytule określenia „kustosz” w znaczeniu strażnika, ale nie tyle osoby opiekującej się zbiorami sztuki, muzealnymi czy bibliotecznymi, co osoby aktywnej na polu pieczy nad pamiątkami kultury. Nie chcieliśmy używać terminu „strażnik” jako zbyt wieloznacznego i nieco potocznego, także budzącego współcześnie zupełnie odmienne skojarzenia słowa „ochroniarz”. Określanie filozofa mianem rewindykatora byłoby mimo wszystko nadużyciem. Niewątpliwie Tatarkiewicz opiekował się dobrami kultury, ale też słowo „opiekun” jest dalekie od ścisłości, z uwagi na rozliczne konteksty. „Kustosz”, choć też niejednoznaczne, lepiej oddaje istotę tego, czym się zajmował Tatarkiewicz, i w tym znaczeniu, znaczeniach będziemy się nim posługiwać również w części drugiej i trzeciej rozprawy.

Źródła zainteresowań Tatarkiewicza ochroną dóbr kultury

Punktem wyjścia do przedstawienia etycznych i estetycznych refleksji Tatarkiewicza nt. ochrony dóbr kultury powinno być wskazanie źródeł i inspiracji, które legły u podstaw tych zainteresowań. Nie jest to trudne, jeśli patrzymy na życie i główne nurty twórczości filozofa. Tatarkiewicz dorastał w domu, w którym obcowanie ze sztuką było codziennością, gdzie kultywowano tradycje rodzinne (rzeźbiarz Jakub Tatarkiewicz)³, ale również panowała wyjątkowa przychylność do kontaktu ze sztuką poprzez zwiedzanie galerii, muzeów, podróże

3 W. Tatarkiewicz, *Rzeźbiarz polskiego klasycyzmu, Jakób Tatarkiewicz*, „Sztuka” 3 (1913) z. 11/12, s. 189–215.

oraz poprzez zbieranie książek z obszaru sztuki. Źródła te możemy dostrzec też właściwie we wszystkich obszarach, dziedzinach, które uprawiał Tatarkiewicz. Mogłoby to być, nawiasem mówiąc, samo w sobie tematem samodzielnej rozprawy. Tu ograniczymy się do trzech głównych nurtów, tj. etycznego, estetycznego oraz historii sztuki. Skupimy się głównie na dziełach drukowanych mistrza, pomijając obecność tej tematyki w jego działalności dydaktycznej i konferencyjnej.

Refleksja etyczna Tatarkiewicza nt. ochrony, a dalej ratowania oraz rewindykacji dóbr kultury polskiej ma ścisły związek z jego działalnością naukową, a także z jego życiem codziennym, zwłaszcza z traumatycznymi przeżyciami wojennymi. Trudno jednoznacznie i dokładnie określić moment, w którym Tatarkiewicz przeszedł od obserwacji i opisu stanu zabytków w różnej postaci do refleksji etycznej na ten temat. Prawdopodobnie impulsem był wyjazd w 1913 roku do Petersburga, być może też zniszczenia wojenne, które zgotowali zabytkom na ziemiach polskich zaborcy uwikłani w I wojnę światową. Jedno jest pewne, temat dóbr kultury był mu bliski przez całe dojrzałe życie; w jego życiu nakładały się na te kwestie spojrzenia historyka sztuki, znawcy estetyki i filozofa, a przenikały się one ze spojrzeniem Polaka, patrioty i obywatela zatroskanego losem polskiej kultury. W tym spojrzeniu silna, wzmagająca była refleksja człowieka rzuconego w oko cyklonu dwóch niszczycielskich wojen światowych, podczas których był on świadkiem zniszczeń oraz pośrednio rabunku na nie-spotykaną dotąd skalę. Pewnie na tej podstawie zrodziły się w jego umyśle próby, a może i plany dokumentowania, a dalej odtworzenia oraz rewindykacji zagrabionych dóbr kultury polskiej.

W rozprawie materię tę omówimy w porządku chronologiczno-rzeczowym, opisując drogę, jaką przeszedł w tym względzie badacz, jej etapy czy fazy. Pozwoli to nam nie tylko uniknąć powtarzania pewnych problemów, co miałoby miejsce, gdyby przyjąć podobny, statyczny porządek, ale przede wszystkim pozwoli spojrzeć na dynamikę rozwoju zainteresowań filozofa tymi problemami, a zapewne także źródłami i inspiracjami tych zainteresowań. Szczególne miejsce w tej rozprawie znajdzie dzieło Tatarkiewicza poświęcone etycznemu aspektowi ratowania i rewindykacji dóbr kultury, poprzez które postaramy się wskazać podwaliny jego myśli etycznej na ten temat⁴. Na to przyjdzie czas w części trzeciej rozprawy. W części pierwszej i drugiej omówimy główne

4 W. Tatarkiewicz, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, Warszawa 1945.

nurty twórczości Tatarkiewicza. Na uwadze będziemy mieć zwłaszcza jego dorobek na polu historii sztuki w powiązaniu z rozwojem jego myśli filozoficznej. Pragniemy zwrócić uwagę na te dzieła, które mają bezpośredni bądź pośredni związek z zainteresowaniami sztuką ze strony filozofa, dowodzące jego wrażliwości estetycznej, a jednocześnie tłumaczące, dlaczego zajął się ochroną dóbr kultury, także w kontekście etycznym. Najwięcej uwagi poświęcił niewątpliwie Tatarkiewicz Łazienkom Królewskim⁵; pisał również o innych zabytkach kultury polskiej, świeckiej i sakralnej, np. o kamienicy Baryczków⁶; pisał o dworach i pałacach (Królikarnia, Ujazdów)⁷. Pisał również o artystach (Michał Płoński, Aleksander Orłowski)⁸ i mecenacie artystycznym Stanisława Augusta Poniatowskiego⁹. Niezmiernie rzadko jednak sięgał w swoich dziełach do kwestii grabieży dzieł sztuki i ich losów, co może wydawać się zrozumiałe podczas zaborów, gdy funkcjonowała cenzura carska, a także w PRL, w warunkach ograniczonej suwerenności i cenzury komunistycznej. Może jednak zaskakiwać, że kontynuował takie podejście w czasie międzywojennym, w wolnej, niepodległej Polsce, jeśli nawet pominiemy generalne podejście badawcze Tatarkiewicza, które widział w ustalaniu i opisywaniu faktów, a nie ich, przynajmniej bezpośrednim, ocenianiu. Tak naprawdę tylko w kilku tekstach pisze o zagrożeniu zabytków polskich wskutek działań wojennych w latach 1914–1918. Właściwie jedynym tekstem stricte dotyczącym zrabowanych dzieł sztuki jest relacja Tatarkiewicza z pobytu w Petersburgu, gdzie odkrył i przestudiował materiały o zabytkach wywiezionych z Polski przez rosyjskiego zaborcę. Wprost bezcennym źródłem wiedzy o zainteresowaniach Tatarkiewicza tymi zagadnieniami w odniesieniu do ochrony dóbr kultury są bezwzględnie jego dzienniki¹⁰. Problematyka ta nie pojawia się jednak w dziennikach, przynajmniej

5 W. Tatarkiewicz, *Pięć studiów o Łazienkach*, Warszawa 1925; W. Tatarkiewicz, *Łazienki Królewskie (Uwagi i wspomnienia z powodu wystawy)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 6 (1938) nr 1, s. 39–43; W. Tatarkiewicz, *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957.

6 W. Tatarkiewicz, *Ceramika i szkło na wystawie w domu Baryczków*, „Ziemia” 4 (1913) nr 30, s. 494–498. Zob. też B. Wierzbicka, E. Siurawska, *Stulecie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. 1906–2006*. Warszawa, Warszawa 2006.

7 W. Tatarkiewicz, *Królikarnia. Analiza i dzieje*, Warszawa 1938; W. Tatarkiewicz, *Ujazdów i początki Łazienek stanisławowskich*, Warszawa 1934.

8 W. Tatarkiewicz, *Aleksander Orłowski*, Warszawa 1926; W. Tatarkiewicz, *Michał Płoński*, Warszawa 1926.

9 W. Tatarkiewicz, *Rządy artystyczne Stanisława Augusta*, Warszawa 1919.

10 W. Tatarkiewicz, *Dzienniki*, t. 1: *Lata 1944–1960*, Kęty 2019.

do 1939 roku. Ważniejszym źródłem wiedzy biograficznej w tym względzie są oczywiście wspomnienia oraz opublikowana korespondencja¹¹.

Aktywność naukowa, badawcza i organizacyjna

Początki zainteresowania Tatarkiewicza ochroną dóbr kultury i szerzej sztuką datowane są na lata bezpośrednio poprzedzające wybuch I wojny światowej. Tatarkiewicz powrócił do Warszawy w 1910 roku ze studiów w Marburgu i zrazu wszedł w nurt życia kulturalnego miasta. Regularnie odwiedzał warszawskie galerie i muzea. Nie poprzestał jednak na samym podziwianiu i poznawaniu zabytków malarstwa polskiego i rzeźby. Niejako równolegle podjął się roli krytyka i historyka sztuki, a nawet szerzej – badacza poszukującego i dokumentującego stan ówczesnej sztuki polskiej. Pierwszym tego przejawem był katalog dzieł Aleksandra Orłowskiego¹², wydany własnym nakładem przez Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych. Na rok 1910 i następne lata datowane są pierwsze odczyty Tatarkiewicza w Warszawie i Lwowie poświęcone sztuce polskiej. Jak się wydaje, uwagę świeżo upieczonoego filozofa w stronę sztuki, oprócz naturalnych skłonności Tatarkiewicza w tym kierunku, skierowali najpierw warszawscy, a następnie lwowscy historycy sztuki. Ślady warszawskich inspiracji prowadzą nas w pierwszej kolejności do Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (dalej: TONZP)¹³. Ślady lwowskie kierują nas w stronę dwóch historyków sztuki: Jana Bołoz Antoniewicza oraz Zygmunta Batowskiego¹⁴, których

11 Korespondencja Romana Witolda Ingardena z Władysławem Tatarkiewiczem, wstęp, oprac. R. Kuliniak, M. Pandura, Kęty 2021.

12 W. Tatarkiewicz, *Wystawa dzieł Aleksandra Orłowskiego (1777–1832)*, Warszawa 1910.

13 Zob. P. Dettloff, *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa 2010, s. 128–166; K. Puchała-Rojek, „Fotograficzna gorączka”. *Aspekty dokumentowania zabytków w pierwszych latach działalności TONZP*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości*, s. 227–252; E. Manikowska, *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Warszawa. Od miasta do stolicy*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości*, s. 253–282; K. Dzierwa, *Kronika wystaw zorganizowanych przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości*, s. 285–311. Zob. też B. Wierzbicka, *Kamienica Baryczków. Salon kulturalny Warszawy 1912–1936*, Warszawa 1999; *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, red. R. Brykowski, Warszawa 1985.

14 W. Tatarkiewicz, *Wspomnienie o Zigmuncie Batowskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 28 (1966) nr 2, s. 113–115.

poznał Tatarkiewicz podczas pierwszej swojej bytności w grodzie nad Pełtwią na przełomie 1911 i 1912 roku. Ugruntowali oni w filozofie (zwłaszcza Batowski) jego fascynację sztuką, przekonując go skutecznie, aby nie porzucał jej na rzecz filozofii, a raczej starał się łączyć je ze sobą¹⁵.

Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości

Tatarkiewicz, choć sam – jak skonstatował we wspomnieniach – nie odbył uniwersyteckich studiów z zakresu historii sztuki, stał się najpierw jej miłośnikiem, następnie znawcą, a wreszcie uznanym i cenionym historykiem sztuki, dzięki „podręcznikom, książkom, bywaniu w muzeach”¹⁶, a przede wszystkim dzięki upodobaniu w sztuce. Tatarkiewiczowi nie wystarczało samo podziwianie obiektów, organizowanie wystaw. Starał się wnikać w ich dzieje. Pragnął czegoś więcej, pragnął zrobić coś dla sztuki polskiej. Pewnie dlatego „zaciągnął się” do TONZP, skupiającego miłośników sztuki, stawiającego sobie za cel między innymi inwentaryzowanie i fotografowanie zabytków, gromadzenie, zabezpieczanie i otaczanie opieką obiektów mających znaczenie historyczne oraz nabywanie na własność nieruchomości, pamiątek historycznych i obiektów zabytkowych, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków przeszłości znajdujących się w granicach Królestwa Polskiego¹⁷. Prawdopodobnie włączył się w te prace wkrótce po powrocie z Niemiec do Warszawy pod koniec 1910 lub na początku 1911 roku. Dostrzegamy go w gronie współorganizatorów wielu wystaw urządzanych przez TONZP, szczególnie w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej, później rzadziej, z powodu rozlicznych obowiązków naukowych i dydaktycznych, ale pozostał związany z Towarzystwem do wybuchu następnej wojny, czego dowodem jest osobiste świadectwo Tatarkiewicza zawarte w krótkim artykule opublikowanym w 1958 roku¹⁸. Tam też Tatarkiewicz wspomina, iż brał udział w wielu wielkich wystawach urządzanych u Baryczków, czego śladem są między innymi drobne teksty publikowane najczęściej w prasie

15 W. Tatarkiewicz, *Wspomnienie o Zygmuncie Batowskim*, s. 113.

16 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 21 (1976) z. 2, s. 210.

17 *Ustawa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami*, Warszawa 1907, s. 2–4.

18 W. Tatarkiewicz, *O założeniu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, „Ochrona Zabytków” 11 (1958) z. 3–4, s. 154–157.

popularnej¹⁹. Dostrzegamy Tatarkiewicza w gronie współorganizatorów jednej z pierwszych większych wystaw pt. „Pamiętki starej Warszawy”, urządzonej staraniem Towarzystwa w maju 1911 roku, na której eksponowano – ze zbiorów prywatnych – portrety, obrazy, kartografię, dokumenty życia społecznego i inne warszawskie artefakty ilustrujące życie społeczne i artystyczne tego miasta. Nazwisko Tatarkiewicza widnieje w gronie komitetu kierowniczego i wykonawczego wystawy²⁰, dopomógł on też w opracowaniu katalogu. Po tej wystawie nadeszły następne, wszystkie urządzone w kamienicy Baryczków, siedzibie Towarzystwa. Uznanie i podziw budzi ich zakres. Tatarkiewicza widzimy w gronie organizatorów wystawy dawnej ceramiki polskiej²¹, dawnych rycin polskich²², ceramiki i szkła polskiego²³, rysunków Józefa Łęskiego²⁴, architektury wsi i miasteczek²⁵. Współpracował na tym polu Tatarkiewicz m.in. z Władysławem Marconim, Józefem Dziekońskim, Juliuszem Kłosem i Zygmunt Kamińskim. Brał udział w zebraniach zarządu Towarzystwa, a przede wszystkim w cotygodniowych zebraniach Wydziału Konserwacji Zabytków. Zapewne w dowód wdzięczności i uznania dla W. Tatarkiewicza, pomimo młodego wieku, wszedł on w skład zarządu TONZP²⁶. Przerwą w pracach Towarzystwa był prawie roczny wyjazd do Paryża latem 1911 roku²⁷. Tatarkiewicz „wykorzystał” ten czas na chodzenie po paryskich galeriach i muzeach. W podobnym celu przedsięwziął wycieczki do Szwajcarii i do północnych Włoch (Florencja, Wenecja, wyspa Lido). Swoje wrażenia zawarł w artykule

¹⁹ O nich dalej.

²⁰ *Pamiętki Starej Warszawy zebrane na Wystawie urządzonej staraniem TONZP [Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości] w maju i czerwcu 1911 roku*, Warszawa 1911. Zob. też *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości*.

²¹ W. Tatarkiewicz, *Dawna ceramika polska (Z powodu wystawy w Domu Baryczków w Warszawie)*, 1, „Świat” 8 (1913) nr 22, s. 7–9; W. Tatarkiewicz, *Dawna ceramika polska (Z powodu wystawy w Domu Baryczków w Warszawie)*, 2, „Świat” 8 (1913) nr 23, s. 3–4.

²² W. Tatarkiewicz, *Stare ryciny polskie*, „Kurier Warszawski” 1914 nr 145, s. 3–6.

²³ W. Tatarkiewicz, *Ceramika i szkło na wystawie w domu Baryczków*.

²⁴ W. Tatarkiewicz, *Rysunki Józefa Łęskiego*, „Sztuka” 5 (1914) z. 20–22, s. 51–57.

²⁵ W. Tatarkiewicz, *Architektura wsi i miasteczka. Z powodu wystawy budownictwa polskiego kamienicy Baryczków*, 1, „Romans i Powieść” 7 (1915) nr 26, s. 13–14; W. Tatarkiewicz, *Architektura wsi i miasteczka. Z powodu wystawy budownictwa polskiego kamienicy Baryczków*, 2, „Romans i Powieść” 7 (1915) nr 27, s. 13–14.

²⁶ W. Tatarkiewicz, *O założeniu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*.

²⁷ W. Tatarkiewicz, *Wykłady, bruliony i notatki z estetyki*, t. 1: *Zagadnienia estetyczno-etyczne*, przepisali, opracowali oraz wstępem poprzedzili: R. Kuliniak, M. Pandura, Ł. Ratajczak, Kęty 2022, s. 29.

opublikowanym w 1912 roku w warszawskim czasopiśmie „Świat”²⁸. Powróciwszy do Warszawy, ponownie rzucił się w wir pracy Towarzystwa, czego dowodem są sprawozdania z działalności Towarzystwa²⁹. Objawił się w nich prawdziwy talent organizacyjny i erudycyjny Tatarkiewicza, jego wrażliwość estetyczna, ale również troska o zachowanie dla potomnych polskiego dziedzictwa kulturowego³⁰. Jednak tak naprawdę to następny rok 1913 okazał się przełomowy w rozwoju zainteresowań Tatarkiewicza w skierowaniu tych zainteresowań w stronę zinwentaryzowania zabytków polskiej przeszłości polskiej, skonfiskowanych, a następnie wywiezionych do Rosji.

Petersburg (1913)

W 1910 roku w Warszawie Tatarkiewicz zawarł interesującą znajomość z historykiem Franciszkiem Pułaskim herbu Ślepowron. Pułaski był osobą z wyższych sfer, sekretarzem Biblioteki Ordynacji Krasińskich, uznawanym za autorytet w dziedzinach sztuki, malarstwa, literatury itd. Pełnił on nadto funkcję sekretarza; w latach 1910–1914 był członkiem zarządu powszechnie znanej i uznanej instytucji, jaką była Kasa Mianowskiego. W latach 1909–1916, 1918–1919 i w 1925 roku Pułaski był sekretarzem generalnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego³¹. Pułaski, dzięki licznym kontaktom w carskiej Rosji, dobrze orientował się w sprawach wywiezionych z Polski zbiorów. W Warszawie postrzegany był jako nieustępliwy rewindykator bezprawnie skonfiskowanych zbiorów sztuki. Dał temu wyraz jako redaktor wydawnictwa pt. *Pamiętki polskie na obczyźnie*, opublikowanego w sześciu zeszytach, którego celem była inwentaryzacja zabytków archeologicznych, historycznych i artystycznych znajdujących się poza granicami Polski. W zeszytach 1. i 2. Pułaski opisał m.in. dzieła sztuki znajdujące się w Petersburgu i w Moskwie³². Z uwagi na swój porywczy i nieopanowany temperament dał się poznać z nie najlepszej strony władzom

28 W. Tatarkiewicz, *Nowe obrazy w Luwrze*, „Świat” 7 (1912) nr 3, s. 11.

29 *Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1911*, Warszawa 1911; *Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. 1913/14*, Warszawa 1916.

30 W. Tatarkiewicz, *O założeniu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, s. 154–157.

31 G. Gmiterek, *Dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu Franciszek Pułaski (1875–1956) – kustosz narodowej pamięci*, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. nauk. A. Kamler, D. Pietrkiewicz, Warszawa 2014, s. 457–472.

32 *Pamiętki polskie na obczyźnie* wydawane były w latach 1907–1910.

zaborczym, które w pewnym momencie uznały go za *persona non grata*. W 1913 roku szukał sojusznika, który wsparłby go w kolejnych działaniach. Znalazł go w osobie Władysława Tatarkiewicza, jak on działającego w TONZP.

Zadanie, które otrzymał Tatarkiewicz w 1913 roku, polegało na podjęciu próby odnalezienia i zbadania zbiorów graficznych Stanisława Augusta Poniatowskiego, które po powstaniu listopadowym w 1831 roku wywieziono z Warszawy. Docelowo Tatarkiewicz miał odnaleźć i zbadać, jeśli byłoby to możliwe, także inne dokumenty, w tym dość obfitą korespondencję króla z luminarzami ówczesnego życia kulturalno-naukowego. Tuż przed wyjazdem dostał od Pułaskiego listy polecające do dyrektorów muzeów i akademików, którzy mieli pomóc mu w czasie pobytu w stolicy Rosji. Najpierw jednak Tatarkiewicz przeszedł szkolenie obejmujące topografię miasta oraz wskazówki dotyczące szeroko rozumianej sztuki dyplomacji. Pomocne mu były również zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich oraz sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w latach 1891–1892 i w 1907 autorstwa Józefa Korzeniowskiego³³. Drugim punktem pobytu w Petersburgu był Gabinet Rycin Stanisława Augusta, mieszczący się w Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych. Pomimo trudności stawianych mu w dostępie oraz, jak zaznaczał we wspomnieniach opublikowanych w 1938 roku, błędnego uporządkowania i opisu zbiorów, udało mu się przejrzeć kilkaset tek³⁴. Do Petersburga wyjechał w maju 1913 roku. Eksplorację rozpoczął od Cesarskiej Biblioteki Publicznej, gdzie w dziale rękopisów przejrział papiery króla Stanisława Augusta i Marcella Bacciarellego. Po miesiącu wyjechał z Petersburga, wywołując pięć gęsto zapisanych zeszytów z szeregiem przepisanych tekstów, przerysowanych planów oraz wyluskaną kwintesencją „materiałów petersburskich”.

Tatarkiewicz przygotował referat z poszukiwań, który wygłosił na posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego³⁵. Następnie opublikował skrupulatną relację z pobytu w Petersburgu w Sprawozdaniach z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego³⁶; później wielokrotnie sięgał do swoich

33 J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich, sprawozdanie z podróży naukowych, odbytych w 1891–1892 i w 1907 r.*, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/567437/edition/600623?language=en#description> (18.08.2025).

34 W. Tatarkiewicz, *Łazienki Królewskie*, s. 39–43.

35 Władysław Tatarkiewicz, *Bibliografia*, s. 104.

36 W. Tatarkiewicz, *O materyałach dotyczących Zamku Warszawskiego. (Ze zbiorów Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogradzie)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 7 (1914) z. 5, s. 38–51.

notatek i publikował na ich podstawie drobniejsze artykuły³⁷. Już same liczby podane we wstępie robią wrażenie, obrazując skalę rosyjskich grabieży po powstaniu listopadowym: 110 209 przedmiotów w 1277 tekach³⁸. Tatarkiewicz siłą rzeczy mógł przejrzeć tylko część. Skoncentrował się na kolekcji króla Stanisława Augusta liczącej 20 tomów, ze szczególną atencją opisując projekty przebudowy Zamku Królewskiego. W końcu relacji Tatarkiewicz usprawiedliwia się, że z braku czasu opisał tylko zawartość kolekcji, pomijając reprodukcje. Postuluje, aby opracować te materiały, „nie czekając, aż tym zajmą się «ręce mniej życzliwe i powołane»”³⁹. Za tym przemawia, jego zdaniem, fakt, że „ukazują poziom artystyczny owej epoki”⁴⁰. W przywołanym tu tekście Tatarkiewicz w zasadzie ogranicza się do opisu, nie wdając się w rozważania polityczne czy *stricte* moralne związane z obecnością kolekcji w Petersburgu. W jednym tylko miejscu pozwala sobie na zdecydowany komentarz: „okoliczności nie-szczesne, choć dotknęły inne strony życia polskiego stokroć srożej, dotknęły też i sztukę polską”⁴¹. Nie wiemy, co tak bardzo zabolowało cenzurę carską, czy ten ostatni *passus* czy może cały tekst będący „milczącym” świadectwem gwałtu zadanego przez carat polskiej kulturze. Faktem jest, że w 1915 roku cenzura carska zarekwirowała zeszyt i zabroniła rozpowszechniania znajdujących się tam materiałów.

Z pobytu w Petersburgu opublikował w późniejszych latach szereg prac. W kwietniu 1914 roku ukazał się artykuł poświęcony rysunkom Józefa Łęskiego⁴². W 1915 roku opublikował zaś tekst pt. *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*⁴³. W 1916 roku, w ramach posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Tatarkiewicz 19 maja 1916 roku wygłosił kolejny odczyt o budowie pałacu w Łazienkach, który jeszcze w tym samym roku

37 Zob. Władysław Tatarkiewicz. *Bibliografia*.

38 W. Tatarkiewicz, *O materiałach, dotyczących Zamku Warszawskiego*. (Ze zbiorów Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogradzie), s. 38–51.

39 W. Tatarkiewicz, *O materiałach, dotyczących Zamku Warszawskiego*. (Ze zbiorów Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogradzie), Warszawa 1914, s. 38–51.

40 W. Tatarkiewicz, *O materiałach, dotyczących Zamku Warszawskiego*. (Ze zbiorów Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogradzie), Warszawa 1914, s. 38–51.

41 W. Tatarkiewicz, *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*, „Przegląd Historyczny” 19 (1915) nr 3, s. 329–342.

42 W. Tatarkiewicz, *Rysunki Józefa Łęskiego*, s. 51–57.

43 W. Tatarkiewicz, *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*, s. 329–342.

wyszedł drukiem⁴⁴. Tatarkiewicz, już po I wojnie światowej⁴⁵, a później także po II wojnie światowej, wielokrotnie wracał do tych tematów i pisał o pisał o nich teksty (przeważnie drobne)⁴⁶. Jak się uważa, wyprawa Tatarkiewicza była jedną z pierwszych polskich, w pełni udanych prób rewindykacyjno-badawczych, którą przeprowadzono jeszcze w czasie zaborów⁴⁷. Dziś zeszyty te mają już tylko znaczenie pamiątki, odkąd materiały te po wojnie zostały zwrócone Polsce, odkąd papiery petersburskiej Biblioteki Publicznej znalazły się w Warszawie w Bibliotece Narodowej, a teki z Akademii Sztuk Pięknych – w Gabinetie Rycin Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁸. Jednak aż do ich rewindykacji przez ponad 10 lat, gdy Polska była całkowicie odcięta od Rosji, notatki te musiały zastępować oryginały. Tak myślał i twierdził Tatarkiewicz w okresie międzywojennym, nie przypuszczając nawet, że w 1944 roku niemiecka „ręka” spali je, tak jak inne, niemniej cenne zabytki kultury polskiej w amoku zemsty za wybuch powstania warszawskiego.

I wojna światowa

Rok 1914 w kalendarium życia i twórczości Tatarkiewicza⁴⁹ zajmuje raptem 10 wierszy i próżno w nim szukać, poza opisem drogi, którą przebył z Lido na Lagunie Weneckiej do Warszawy, jakichś istotnych informacji dotyczących spraw naukowych. Przypomnijmy jednak, choćby jak najkrócej, główne etapy „odysei” Tatarkiewicza w pierwszym roku wielkiej wojny. Mniej więcej do końca kwietnia 1914 roku życie Tatarkiewicza biegło normalnie, aczkolwiek w przestrzeni, w której żył i pracował, musiały się pojawić już wcześniej zwiastuny nadchodzącego wielkiego konfliktu zbrojnego pomiędzy coraz bardziej

44 W. Tatarkiewicz, *Historia budowy Łazienek*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydz. I i II” 9 (1916) z. 5, s. 55–59, 60–62; W. Tatarkiewicz, *Budowa pałacu w Łazienkach*, Warszawa 1916.

45 W. Tatarkiewicz, *Sztuka na dworze Stanisława Augusta*, w: *Materiały przygotowane na Zjazd historyków polskich w Warszawie*, „Przegląd Historyczny” 23 (1921–1922) nr 2, s. 114–115; W. Tatarkiewicz, *Projekt połączenia Łazienek z Ujazdowem*, „Przegląd Warszawski” R. 3, t. 4 (1923) nr 25, s. 90–91.

46 W. Tatarkiewicz, *Projekt połączenia Łazienek z Ujazdowem*, s. 90–91; W. Tatarkiewicz, *Łazienki Królewskie*, s. 42.

47 W. Tatarkiewicz, *Wykłady, bruliony i notatki z estetyki*, s. 35.

48 W. Tatarkiewicz, *Łazienki Królewskie*, s. 39–43.

49 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 211.

zwaśnionymi ówczesnymi potęgami: Anglią, Francją i Rosją z jednej strony, a Niemcami i Austro-Węgrami z drugiej strony. Tatarkiewicz, jak gdyby nigdy nic, pojechał w maju 1914 roku do Lwowa na narady redakcyjne związane z planowanymi publikacjami z zakresu historii sztuki. W lipcu 1914 roku, a więc już po zabójstwie arcyksięcia Ferdynanda w Sarajewie (28 czerwca 1914), wyjechał do Włoch. Oddawał się tam rekreacji, przedsiębrał wycieczki, także do Austrii i Szwajcarii. Dopiero będąc w Villach, zauważył pierwsze oznaki przedwojennej „gorączki” i postanowił wyjechać pociągiem przez Kraków do Warszawy. Musiało to nastąpić pewnie w przeddzień wybuchu wojny, gdyż w Krakowie zastała go już wieść o niej. Nie mogąc przekroczyć ówczesnej granicy austriacko-rosyjskiej pociągiem, jednocześnie obawiając się internowania jako obywatel nieprzyjawnego państwa, Tatarkiewicz zdecydował się, wspólnie ze spotkanym krewnym, Antonim Hempel, przedostać się do Warszawy bocznymi drogami, co mu się udało, między innymi dzięki opuszczeniu posterunków granicznych przez austriackich i rosyjskich urzędników⁵⁰.

W Warszawie Tatarkiewicz spędził całą wojnę, w mieszkaniu na Wiejskiej. Do października 1915 roku była to jeszcze rosyjska Warszawa; po tej dacie aż do odzyskania niepodległości Warszawa była okupowana przez Niemców. Okupacja niemiecka, pomimo różnych ograniczeń, była stosunkowo łagodna. Tatarkiewicz dzielił wojenny czas na pisanie artykułów między innymi do „Kuriera Warszawskiego”⁵¹, do „Książki”⁵², a także do czasopism naukowych⁵³. Zasadniczo były to teksty z obszaru historii sztuki. W 1915 roku skierował się bardziej w stronę filozofii, gdy decyzją niemieckiego okupanta 15 listopada tego roku został otwarty Uniwersytet Warszawski, w którym znalazł zatrudnienie w charakterze wykładowcy. Zintensyfikował też wówczas swoją naukową działalność, co przejawiało się m.in. w tym, że opublikował tekst swojego pierwszego wykładu na uniwersytecie, który poświęcił dziejom filozofii w warszawskiej wszechnicy⁵⁴. W 1918 roku oddał się rozważaniom terminologicznym o szcze-

50 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 211.

51 W. T., *Nowe książki o sztuce*, „Kurier Warszawski” 1914 nr 149, s. 5–6.

52 W. Tatarkiewicz, recenzja książki B. Christiansena pt. „Filozofia sztuki”, „Książka” 14 (1914) nr 8–12, s. 77–78.

53 W. Tatarkiewicz, *Z dziejów filozofii na Wszechnicy warszawskiej*, „Przegląd Filozoficzny” (1915) z. 3–4, s. 197–207.

54 W. Tatarkiewicz, *Z dziejów filozofii na Wszechnicy warszawskiej*, s. 197–207.

ściu⁵⁵. Z punktu widzenia przedmiotu rozprawy szczególnie interesujące zdają się być zebrania w TONZP, w których raz na tydzień brał udział, oraz dwa „drobne” teksty poświęcone zniszczeniom zabytków polskich podczas I wojny światowej.

Myślimy o krótkim tekście pt. *Kłęska*, opublikowanym na początku grudnia 1914 roku w tygodniowym piśmie ilustrowanym „Świat”⁵⁶, oraz o nieco dłuższym, o innym charakterze – mniej analitycznym, bardziej sprawozdawczo-informacyjnym – pod złowieszczym iście tytułem *Ostatnie zabytki polskie*, zamieszczonym w pracy zbiorowej *Nowina*, wydanej prawdopodobnie na początku 1915 roku⁵⁷. Teksty te uzupełniają się wzajemnie, łączy je temat przewodni, tj. zagłada, zniszczenie, ruina zabytków polskiej kultury w wyniku działań wojennych, które toczyły ze sobą na ziemiach polskich Rosja z Niemcami i Austro-Węgrami. Łączy też oba teksty katalog przykładów zniszczeń, które dotknęły dwory, dworki, pałace, inne budowle, a nawet całe miasta (Łęczyca, Szydłowiec, Sandomierz, Zamość, Łowicz, Kalisz).

Nawet po 100 latach obraz klęski wywołanej I wojną światową kreślony słowami Tatarkiewicza budzi refleksję, miejscami zgrozę, a momentami również wzruszenie. To manifest, a może nawet swojego rodzaju memento, w którym filozof, świadom bezmiaru zniszczeń zadanych kulturze polskiej przez obcych, wznosi apel do społeczeństwa o poparcie inicjatywy ratowania dóbr kultury poprzez instytucję (TONZP) powołaną, by nieść pomoc pamiątkom naszej przeszłości⁵⁸. W apelu tym ucieka się filozof do serc i rozumu Polaków, aby w obliczu zagrożenia dla Krakowa ze strony zbliżającej się do granic miasta armii rosyjskiej podjęli się ratowania zabytków polskiej kultury: „Polska jest w sercach i myślach, nie w gmachach [...]. Bez Krakowa cała Polska byłaby bezdomna”⁵⁹. Boleje przy tym Tatarkiewicz nad losem ludzkim, nad ofiarami wojny, nad życiem każdego, pojedynczego człowieka. Upomina jednak rodaków, aby żyjący spojrzeli na problem szerzej, aby nie roztkliwiali się zbyt z powodu zburzenia katedry w Reims, a przesunęli swoją wrażliwość na straty zadane polskiej kulturze przez obcych najeźdźców. Zgoła retorycznie pyta:

55 W. Tatarkiewicz, *Pojęcie szczęścia a wymagania prawidłowej terminologii*, „Przegląd Filozoficzny” 21 (1918) z. 1–2, s. 1–18.

56 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, „Świat” 1914 nr 49, s. 16–17.

57 W. Tatarkiewicz, *Ostatnie zabytki polskie*, w: *Nowina*. Książka zbiorowa, Warszawa 1914–1915, s. 110–120.

58 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, s. 17.

59 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, s. 17.

„Czy większą stratą jest stracone życie ludzkie czy utracony dorobek kulturalny i ideowy”⁶⁰. W duchu etycznym, a nawet aksjologicznym, waży los jednostki i los kultury, dochodząc do konstatacji, która nawet dziś może budzić u co poniektórych oburzenie ostrością i pewną arbitralnością, że „losem jednostki jest rychły koniec [...], a losem kultury jest, aby trwała [...], gdy padnie kultura, to ginie wysiłek milionów, ojczyzna dusz”⁶¹. Czy człowiek jest dla kultury i idei czy kultura i idea są dla człowieka, pyta w innym miejscu, dalej w artykule pod niemniej złowieszczo brzmiącym tytułem *Ostatnie zabytki polskie*. Tatarkiewicz patrzy przez wieki na los zabytków polskiej kultury, na kolegiatę w Tumie pod Łęczycą, na kościół benedyktynów na Świętym Krzyżu, na zniszczone opactwo cysterskie w Jędrzejowie, na uszkodzoną kolegiatę w Łowiczu. Wiesz czy dalsze straty „jeśli front przesunie się, czy na wschód, czy na zachód”⁶². Ponownie apeluje, aby skoncentrować uwagę na zabytkach kultury polskiej. Ponownie też apeluje do serc i rozumu ludzkiego. Wojna, parafrazując słowa Tatarkiewicza, niszczy marzenia, ale niszczy również zabytki sztuki. Radzi, aby spojrzeć na nie, nie na jako coś więcej niż obiekty architektury, obraz, książkę, lecz jako na objaw twórczego ducha Polski, niemożliwy do zastąpienia, a żal za stratami zaleca łączyć z troską o sztukę przyszłą⁶³. Słowa żalu, słowa skargi, a może i rozpacz ze strony Tatarkiewicza nie były bynajmniej przesadą. Docierać do niego musiały, jako do członka TONZP, szersze i dokładniejsze wiadomości o skali zniszczeń i grabieży będących dziełem wszystkich trzech zaborców: Rosjan, Niemców i Austriaków, a nawet Węgrów. Dziś zdajemy się zapominać o tym, widząc na pierwszym planie zniszczenia i grabieże zadane kulturze polskiej przez niemieckiego i sowieckiego okupanta podczas II wojny światowej. Według Roberta Kunkela skala strat w dziedzinie dóbr kultury była podczas I wojny światowej wprawdzie mniejsza niż podczas następnej wojny, ale rozmiar zniszczeń nie odbiegał od tych zadanych kulturze polskiej podczas II wojny światowej⁶⁴. Do dziś zresztą nie powstało opracowanie obrazujące straty kultury polskiej podczas I wojny światowej⁶⁵, stąd też, chcąc nie chcąc,

60 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, s. 17.

61 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, s. 17.

62 W. Tatarkiewicz, *Ostatnie zabytki polskie*.

63 W. Tatarkiewicz, *Ostatnie zabytki polskie*.

64 R. Kunkel, *Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej*, „Rocznik Historii Sztuki” 40 (2015), s. 164.

65 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski*, t. 1: *Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001, s. 312–313.

sięgamy do informatora Edwarda Chwalewika⁶⁶ czy też do dzieła Tadeusza Szydlowskiego pt. *Ruiny Polski*⁶⁷, czy też do późniejszych opracowań, jak np. Hanny Łaskarzewskiej⁶⁸. W tym kontekście warto przytoczyć słowa samego Tatarkiewicza – samokrytyczne, ale nie do końca sprawiedliwe – że być może sam zrobił niewiele dla ratowania dóbr kultury polskiej: „Nie sposób zresztą wyliczać wszystkich strat, choćby najważniejszych, nie sposób wiedzieć o wszystkich”⁶⁹. Na to przyjdzie czas po wojnie. Tatarkiewicz bynajmniej nie mówił gołosłownie tego, że zajmie się tym TONZP, którego był członkiem i w ramach którego podejmował szereg prac. Sam Tatarkiewicz jako członek towarzystwa zajmował się tym, nie tylko kreśląc piórem memoriały, ale również organizując wystawy, czego przykładem była wystawa pt. „Tempore belli”⁷⁰, na której przedstawiono najcenniejsze eksponaty czasowo zgromadzone w TONZP, pochodzące z m.in. z Wilanowa, Królikarni, Ordynacji Krasieńskich – w 1920 roku, w momencie, gdy bolszewicy stali u wrót Warszawy⁷¹.

Okres międzywojenny

Tatarkiewicz po uzyskaniu w 1919 roku habilitacji na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie zaangażował się w działalność naukową i dydaktyczną w obszarze filozofii. Nie będziemy się szczegółowo zajmować tutaj tym tematem, ale przypomnijmy koleje jego akademickiej kariery. Pierwszym etapem był Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (1920–1921), następną – Uniwersytet Poznański (1921–1923), a ostatnią, przedwojenną – Uniwersytet Warszawski (1923–1939)⁷². W okresie międzywojennym Tatarkiewicz nie przestał interesować się sztuką, historią sztuki i pamiątkami historii, jak wtedy często określano

66 E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa 1926. W krótkiej recenzji wydania z 1926 roku, Tatarkiewicz podkreśla, że Chwalewik po raz pierwszy wydał informator w 1916 roku, „w chwili, gdy zabytki były szczególnie zagrożone, a przez to sprawa do opisanie ich szczególnie aktualna, ale gdy zarazem praca historyka była niezmiernie utrudniona” (W. Tatarkiewicz, Edward Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa–Kraków, str. 490, „Kwartalnik Historyczny” 41 [1927], s. 315–316).

67 T. Szydlowski, *Ruiny Polski*, Kraków 1919.

68 H. Łaskarzewska, *Tam, gdzie przeszła burza... Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914–1920*, Warszawa 2019.

69 W. Tatarkiewicz, *Ostatnie zabytki polskie*, s. 116.

70 W. Tatarkiewicz, *Tempore belli*, „Tygodnik Ilustrowany” 1920 nr 52, s. 952–953.

71 W. Tatarkiewicz, *Tempore belli*, s. 952–953.

72 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 214–218.

zabytki sztuki. Dowodem tego są liczne prace, większe i mniejsze. Odwołamy się tu do zwięzłej i najbardziej trafnej systematyki Jana Białostockiego, który w twórczości Tatarkiewicza dotyczącej historii sztuki wyróżnił pięć grup prac z tego obszaru:

- prace o architekturze i sztuce na dworze Stanisława Augusta, bazujące na zbiorach dokumentów odnalezionych przez Tatarkiewicza jeszcze przed 1914 rokiem w Petersburgu,
- prace monograficzne o twórczości i życiu artystów (Dominik Merlini, Jakub Tatarkiewicz, Aleksander Orłowski, Michał Płoński),
- prace o zjawiskach artystycznych, np. rządy artystyczne Stanisława Augusta⁷³, sanktuarium jasnogórskie itd.,
- prace porządkujące zjawiska artystyczne w ujęciu historycznym, np. barok krakowski, barok wileński, klasycyzm warszawski i wileński,
- prace o związkach sztuki polskiej ze sztuką obcą⁷⁴.

Są to w istocie rzeczy prace analityczno-syntetyczne, wszystkie bardzo wnikliwe, prawie wszystkie porządkujące rozpatrywany problem, pisane ręką znawcy i miłośnika sztuki. Niestety nie podejmował w nich Tatarkiewicz – choć przecież mógł, całkiem otwarcie i bez skrępowania cenzurą carską – kwestii grabieży, konfiskat i zniszczeń zabytków sztuki polskiej, których także na jego oczach, ale również wcześniej w latach nieodległych, dokonywali zaborcy, zwłaszcza rosyjski. Bynajmniej nie zapomniał o tym, o czym świadczy choćby wzmianka w recenzji książki Tadeusza Mańkowskiego o kolekcjonerstwie Stanisława Augusta, gdzie podając niewykorzystane przez autora źródła, wymienia zbiór katalogów i ofert składanych przez handlarzy sztuki, który „niezwrócony znajduje się w Bibliotece Publicznej w Leningradzie”⁷⁵. Innym, o wiele ważniejszym świadectwem i potwierdzeniem zaangażowania Tatarkiewicza w te sprawy jest jego udział w Komitecie wystawy przedmiotów rewindykowanych ze Związku Radzieckiego oraz w pracach nad jej przygotowaniem. Wystawa ta miała miejsce w 1929 roku w siedzibie TONZP, staraniem Towarzystwa, Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa

73 W. Tatarkiewicz, *Rządy artystyczne Stanisława Augusta*.

74 J. Białostocki, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, „*Studia Filozoficzne*” 4 (1976), s. 28–29.

75 T. Mańkowski, *Kolekcjonerstwo Stanisława Augusta w świetle korespondencji z Augustem Moszyńskim*, Kraków 1928. Zob. W. Tatarkiewicz, *Tadeusz Mańkowski: Kolekcjonerstwo Stanisława Augusta w świetle korespondencji z Augustem Moszyńskim*, Kraków 1928. Odbitka z prac sekcji historii sztuki i kultury Tow. Naukowego we Lwowie. Lwów 1926, „*Kwartalnik Historyczny*” 41 [1927], s. 354.

Sprawiedliwości oraz Muzeum Wojska⁷⁶. Pretekstem do zorganizowania wystawy był zwrot zabytków kultury polskiej przez Rosję Radziecką na mocy traktatu ryskiego (1921). Wystawa tak naprawdę była, jak zaznaczył we wstępie dr Alfred Lauterbach, „tylko częściowym przeglądem dzieł sztuki i odzyskanych pamiątek”⁷⁷ rewindykowanych na mocy traktatu ryskiego. Katalog wyszczególnia ogółem 429 obiektów, będących własnością państwa polskiego, bez wyraźnie określonej proveniencji i lokalizacji. Wśród eksponatów znalazło się kilka arrasów, nieliczne rzeźby, 107 sztychów z Gabinetu Rycin, wybrana broń, sztandary, mundury, a w szerszym zakresie także regalia i przedmioty królewskie⁷⁸. Łatwiej, co zresztą czyni Lauterbach, podać listę eksponatów, które nie znalazły się na wystawie, np. ze względów technicznych. Na ekspozycji, chcąc nie chcąc, nie mogły się znaleźć pamiątki, których Rosja Radziecka nie zwróciła z powodów politycznych, wynikających ze złej woli umawiającej się strony oraz z piętrzenia przez sowieckich funkcjonariuszy przeszkód natury formalnej, np. braku udokumentowanego potwierdzenia rabunku. Wspominamy o tym również po to, aby uświadomić sobie i innym, z jakimi problemami musieli się borykać przedstawiciele polskiej delegacji uczestniczący w pracach Komisji Rewindykacyjnej w Leningradzie⁷⁹. Musieli o tym wiedzieć członkowie wystawy, wszak niektórzy z nich wchodzili w skład delegacji polskiej w Moskwie (Edward Kuntze, Antoni Olszewski, Witold Suchodolski i inni). Musiał też o tym wiedzieć sam Tatarkiewicz ze źródeł ustnych, uczestnicząc w posiedzeniach komisji. Wiedzę swą czerpał prawdopodobnie również z innych źródeł, w szczególności z uczestnictwa w pracach TONZP. Nie można wykluczyć, że w bibliotece domowej filozofa znajdowały się, oprócz informatora Edwarda Chwalewika⁸⁰, także opracowania dotyczące zniszczeń polskich obiektów kulturalnych w Galicji, w Małopolsce Wschodniej, na Litwie, na Ukrainie i na ziemi mińskiej, między innymi autorstwa Andrzeja Urbańskiego⁸¹ i Tadeusza Szydlowskiego⁸². Niewykluczone, że na półkach biblioteki stały

76 Wystawa rewindykacyjna Zbiorów Państwowych, Warszawa 1929.

77 Wystawa rewindykacyjna Zbiorów Państwowych.

78 Wystawa rewindykacyjna Zbiorów Państwowych, s. 7–8.

79 M. Hübner, *Traktat ryski a kwestia rewindykacji polskich dóbr kultury i nauki z Rosji sowieckiej*, w: *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Warszawa 2022, s. 295–325.

80 E. Chwalewik, *Zbiory polskie*.

81 A. Urbański, *Z czarnego szlaku i tamtych grabieży*, Warszawa 1928.

82 T. Szydlowski, *Ruiny Polski*, Kraków 1919.

również książki Józefa Kaczkowskiego⁸³ oraz niezmiernie ważna i udokumentowana rozprawa Kazimierza Sochaniewicza pt. *Sprawy rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji*⁸⁴.

Ochrona dóbr kultury okiem filozofa, estetyka i historyka sztuki

W encyklopediach, leksykonach i słownikach biograficznych najczęściej Tatarkiewicz określany jest jako: estetyk, etyk, historyk filozofii i historyk sztuki. Nie będzie błędem, jeżeli dopiszemy przy jego nazwisku „aksjolog”, zważywszy, że prace na temat wartości to ważna część jego naukowego dorobku. Widzimy to wyraźnie w bibliografiach osobowych Tatarkiewicza, zwłaszcza w najpełniejszej, autorstwa Janusza Krajewskiego⁸⁵, który podzielił pisarstwo filozofa na trzy obszary: filozofię, estetykę i historię sztuki. Różne było nasilenie aktywności we wskazanych obszarach, aczkolwiek w życiorysie naukowym Tatarkiewicza są one współobecne. Uznając, że estetyka, etyka i aksjologia stanowią *de facto* części składowe filozofii, śmiało możemy zredukować dziedziny, którymi zajmował się Tatarkiewicz, do filozofii i historii sztuki. W interesującym nas tu omawianym przedziale czasu (1910–1939) na plan pierwszy wybijają się zdecydowanie historia sztuki. Ogółem spod pióra Tatarkiewicza wyszło w omawianym okresie, tj. do 1939 (1945) roku, 175 tekstów, w tym 41 o charakterze biograficznym⁸⁶. Na historię sztuki przypadły 103 teksty, w tym 25 do końca I wojny światowej, a 78 – w okresie międzywojennym. Tylko 23 teksty poświęcił filozof estetyce, a filozofii – 72 teksty. Należy się zgodzić z opinią Krystyny Zwolińskiej Malickiej, która idąc za słowami Tatarkiewicza, wskazała historię sztuki jako pierwszą w kolejności, gdyż *de facto* od niej zaczynał⁸⁷. Wprawdzie sam Tatarkiewicz dystansował się od kwalifikowania historii sztuki jako głównego zadania, jednak statystyka pod tym względem, również po II wojnie światowej, jest wymowna, o czym będzie mowa w następnej części rozprawy. Dominantą jego

83 J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*, Warszawa 1918.

84 K. Sochaniewicz, *Sprawy rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji*, Warszawa 1921.

85 Władysław Tatarkiewicz. *Bibliografia*.

86 Dane statystyczne na podstawie dzieła Władysław Tatarkiewicz. *Bibliografia*.

87 K. Zwolińska-Malicka, *Pierwsza w kolejności. Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 10 (2001) nr 1, s. 55–60.

twórczości była wówczas historia sztuki. Nie odbiera to bynajmniej Tatarkiewiczowi prawa do określania się filozofem. Spuścizna filozoficzna, choć ilościowo nieco skromniejsza, jakościowo stawia go wśród najwybitniejszych polskich filozofów, o czym przesądzają wyrosłe na ośniewie rozprawy doktorskiej⁸⁸ prace na temat sądów etycznych⁸⁹, monumentalny podręcznik *Historia filozofii*⁹⁰, czy też szereg rozpraw poświęconych polskiej filozofii i polskim filozofom⁹¹. Estetyka, wprawdzie statystycznie wypada najskromniej, jednak – zdaniem samego filozofa – była tematem najbardziej go zajmującym, do którego doszedł przez historię sztuki i filozofię⁹². Rozpoczął Tatarkiewicz skromnymi tekstami o teorii i sztuce (1911)⁹³ oraz o pluralizmie w estetyce (1913)⁹⁴. Swoje estetyczne zainteresowania rozwinął w okresie międzywojennym, skupiając się na estetyce okresu oświecenia⁹⁵, nie unikając wszak teoretycznych rozważań, czego przykładem jest esej *Skupienie i marzenie*⁹⁶, powstały w 1938 roku. Jak wyznał w *Zapiskach do autobiografii*⁹⁷, wybór estetyki był oczywisty – łączyła wszak w sobie obie dziedziny jego zainteresowań: filozofię i historię sztuki oraz wypełniała ostatnie ćwierćwiecze jego aktywności.

W świetle powyższych wywodów czymś naturalnym wydaje się poszukiwanie w twórczości Tatarkiewicza części wspólnych, tekstów i miejsc (przestrzeni), w których wszystkie te dziedziny lub co najmniej dwie z nich przenikają się i zazębiają. Czy to w estetyce, filozofii, czy to w historii sztuki, pociągało go więcej samo stwierdzanie aniżeli wyjaśnianie faktów. Chciał najpierw wiedzieć,

88 W. Tatarkiewicz, *Die Disposition der Aristotelischen Prinzipien*, Giessen 1910. Zob. też W. Tatarkiewicz, *Układ pojęć w filozofii Arystotelesa*, Warszawa 1978.

89 W. Tatarkiewicz, *O czterech rodzajach sądów etycznych*, „Przegląd Filozoficzny” 33 (1930) z. 4, s. 291–295.

90 W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1–2, Lwów 1931.

91 Zob. W. Tatarkiewicz, *Prace X. Konstantego Michalskiego o filozofii XIV wieku*, „Przegląd Filozoficzny” 30 (1927) z. 1, s. 94–97; *Wspomnienia o zmarłych filozofach*, „Przegląd Filozoficzny” 42 (1946) z. 3–4 – tu hasła w opracowaniu W. Tatarkiewicza: Zygmunt Łempicki, s. 329–330; Mieczysław Milbrandt, s. 342–344; Michał Wasilewski – Jerzy Siwecki – Bolesław Miciński – Jan Mosdorf – Jan Gralewski – Jan Łempicki – Alicja Szebekowa – Danuta Kraszevska, s. 344–348.

92 W. Tatarkiewicz, *Droga przez estetykę*, Warszawa 1972.

93 W. Tatarkiewicz, *O teorii i sztuce*, „Ruch Filozoficzny” 1 (1911) nr 2, s. 36 a, b.

94 W. Tatarkiewicz, *Wykłady filozoficzne*, „Kurier Poranny” 37 (1913) nr 66, s. 4; W. Tatarkiewicz, *Wykłady filozoficzne*, „Kurier Poranny” 37 (1913) nr 67, s. 5.

95 W. Tatarkiewicz, *Poglądy estetyczne epoki Stanisława Augusta*, w: *Księga referatów Zjazdu Naukowego im. Ignacego Krasickiego we Lwowie, 8–10 VI 1935*, red. L. Bernacki, Lwów 1936, s. 601–604.

96 W. Tatarkiewicz, *Skupienie i marzenie. Studia z zakresu estetyki*, Kraków 1951.

97 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 210.

jaka była dana epoka, dana szkoła i dlaczego była taka, a nie inna⁹⁸. Pragnął stworzyć „jakiś inwentarz form myśli czy inwentarz sztuki”⁹⁹, nie podejmował się monografii, zajmował się tematami, które budziły jego upodobanie, np. klasycyzm, Łazienki, Arystoteles, Platon itd.

Studiując dzieła Tatarkiewicza można znaleźć wiele dowodów na współwystępowanie obok siebie pojęć, problemów oraz zagadnień z tych dziedzin. Jeszcze dalej idąc, tę wspólnotę można odnaleźć w jego pracy badawczej, polegającej na ustalaniu, wyjaśnianiu i porządkowaniu faktów¹⁰⁰. Nawet nie wnikać w nie, trudno nam się zgodzić z opinią Białostockiego, ucznia Tatarkiewicza, że w pracach pisanych przez Tatarkiewicza – historyka sztuki – nie ma filozofii, tak samo jak z przeciwnym sądem, niewypowiedzianym przezeń, że w dziełach filozoficznych Tatarkiewicza nie istnieje sztuka i estetyka. Dalej Białostocki pyta zgola retorycznie: „dlaczego przez tyle lat Tatarkiewicz prowadził podwójne życie człowieka, który badał osobno filozofię i osobno sztukę”¹⁰¹, a dalej prawie oskarżycielsko: „dlaczego nie wykorzystał swej filozoficznej wiedzy do badań nad tym, jak sztuka przekazuje treści myślowe, jak wyraża światopoglądy”¹⁰². Wreszcie usprawiedliwia swojego nauczyciela, mówiąc, że Tatarkiewicz przemieniał się z filozofa w historyka sztuki, ale nie dawał się tym rolom zbyt z sobą spoufalić. Pewnie dlatego, że zbyt dobrze znał zarówno sztukę, jak i filozofię, by się odważyć na ich pochopne sprzęganie¹⁰³. Ostatecznie dochodzi do stwierdzenia, że w „długim przebiegu twórczości naukowej rozłączone pierwotnie myśli zbiegły się tam, gdzie filozofia ogarnia sprawy sztuki, a myśl o sztuce przekracza poziom subiektywnej oceny i zyskuje rygory konsekwentnych struktur pojęciowych”¹⁰⁴. Nawiasem mówiąc, tekst ten dowodzi, że Białostocki nie wniknął głębiej w twórczość Tatarkiewicza, a prawie na pewno nie czytał tekstu Tatarkiewicza o spojrzeniu filozofa na historię sztuki przez pryzmat wartości¹⁰⁵. Wspominamy o tym i przytaczamy

98 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 210.

99 W. Tatarkiewicz, *Zapiski do autobiografii*, s. 211.

100 W. Tatarkiewicz, *Historia i klasyfikacja*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego*, t. 2, Lwów 1936, s. 269, 273.

101 J. Białostocki, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, s. 29.

102 J. Białostocki, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, s. 30.

103 J. Białostocki, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, s. 30.

104 J. Białostocki, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, s. 31.

105 W. Tatarkiewicz, *Pojęcie wartości, czyli co historyk filozofii ma do zakomunikowania historykowi sztuki*, w: W. Tatarkiewicz, *Dobro i oczywistość*, Lublin 1989, s. 136–149.

szczegółowo opinię Białostockiego, aby lepiej i wyraźniej dostrzec wkład Tatarkiewicza w ochronę dóbr kultury, ale również w podstawy naukowe. Dziś, po upływie 45 lat od śmierci mistrza, przychodzi nam niewątpliwie łatwiej formułować podobne krytyczne opinie – o tyle, o ile mamy dostęp do prawie całej spuścizny Tatarkiewicza, także rękopiśmiennej. Ponadto w tak zwanym międzyczasie powstało wiele publikacji, których autorzy przeczą tezom Białostockiego o unikaniu przez Tatarkiewicza patrzenia na historię sztuki poprzez filozofię i odwrotnie oraz dowodzą, że tak w istocie nie było¹⁰⁶. Gdyby jednak nawet tak nie było, gdybyśmy musieli się ograniczyć do samego piśmiennictwa, formułowanie podobnych krytycznych opinii nadal byłoby możliwe, choć wymagałoby głębszego wniknięcia w same teksty¹⁰⁷.

Tak właśnie uczynimy, skupiając się jednakowoż na dziełach powstałych w rozpatrywanym przedziale czasu, aby pokazać na osi czasu, jaki był ówczesny stan wiedzy Tatarkiewicza w tym zakresie, jaka była jego świadomość oraz jaki był poziom jego naukowej refleksji. Jak się wydaje, słowami kluczowymi są w tym przypadku: wartość, sąd i dobro. Z pojęciem wartości zetknął się Tatarkiewicz (musiał – sic!) już podczas studiów w Niemczech, ewentualnie trochę później, w latach międzywojnia. Chronologicznie rzecz biorąc, po raz pierwszy wypowiedział się na ten temat w 1919 roku¹⁰⁸, rozwijając ten wątek na przykładzie Arystotelesa i Pascala¹⁰⁹. Pierwszym tekstem naukowym, w którym Tatarkiewicz zabrał głos na temat wartości, była rozprawa w języku niemieckim,

106 T. Grygiel, *Zatrzymywanie czasu przez sztukę*, w: Władysław Tatarkiewicz. *W siedemdziesięciolecie wydania „Historii filozofii”*. Materiały pokonferencyjne przygotowane pod red. C. Głombika, Katowice 2003, s. 132–143; M. K. Siwiec, *Koncepcja twórczości Władysława Tatarkiewicza a twórcze źródło*, „Filo-Sofija” 11 (2011) nr 13–14, s. 574–590; M. Błaszczak-Waławik, *Władysława Tatarkiewicza droga przez Bergsonowską filozofię i estetykę*, w: Władysław Tatarkiewicz. *W siedemdziesięciolecie wydania „Historii filozofii”*, s. 106–110; R. Wiśniewski, *Podstawy teorii wartości estetycznych W. Tatarkiewicza*, „Studia Estetyczne” 16 (1979), s. 151–171; B. Dziemidok, *Aksjologia Władysława Tatarkiewicza*, „Filo-Sofija” 11 (2011) nr 13–14, s. 469–471; A. Książek, *Filozofia Władysława Tatarkiewicza*, „Przegląd Filozoficzny” 2015 nr 1, s. 87–107.

107 Tatarkiewicz nigdy nie odniósł się do zarzutów Białostockiego. W wywiadzie udzielonym „Studiom Filozoficznym” w 90. rocznicę urodzin, odpowiadając na pytanie J. Kuczyńskiego, czy droga do estetyki, jaką profesor wielokrotnie podkreślał, wiodła go przez historię sztuki i filozofii zarazem, odpowiedział, że istotnie, tak było, potwierdził słowa pytającego, że była to droga doświadczenia (m.in. obserwacji praktycznej), jak też torii. Zob. *Trwanie i twórczość*. Rozmowa „Studiów Filozoficznych” z Profesorem Władysławem Tatarkiewiczem, „Studia Filozoficzne” 1976 nr 4, s. 15.

108 W. Tatarkiewicz, *O bezwzględności dobra*, Warszawa 1919.

109 W. Tatarkiewicz, *Porządek dóbr. Studium z Pascala*, „Przegląd Filozoficzny” 23 (1920), s. 295–318; W. Tatarkiewicz, *Trzy etyki Arystotelesa*, „Przegląd Filozoficzny” 1933 nr 1–2, s. 13–25.

wydana w Paryżu w 1939 roku¹¹⁰. Nie będziemy się tu wdawać w szczegółową analizę głównych dzieł aksjologicznych profesora¹¹¹, ani w poszukiwanie źródeł filozoficznych, a najchętniej etycznych, jego zainteresowań dobrami kultury, zabytkami i ich ochroną. Uczynimy to w ostatniej, trzeciej, podsumowującej części tej rozprawy. Tu skupimy się natomiast na obecności wątków, myśli i refleksji filozoficznych w tekstach Tatarkiewicza poświęconych sztuce i estetyce. Można z nich wydobyć echa poglądów Tatarkiewicza – echa wcześniejszych i późniejszych, tj. pochodzących jeszcze sprzed II wojny światowej, a opublikowanych po wojnie – opinii na temat istoty dobra, w kolejności chronologicznej: o bezwzględności dobra¹¹², o dwojakim pojmowaniu moralnego czynu¹¹³ oraz o hierarchii wartości¹¹⁴. Wypada się mimo wszystko zgodzić w tym miejscu z opinią Białostockiego, że filozofia *expressis verbis* występuje w tekstach Tatarkiewicza o sztuce w postaci marginalnej – poza wyjątkami, o których napiszemy dalej – i zasadniczo nie jest eksponowana. Tatarkiewicz zasadniczo porządkuje, opisuje i ocenia w swych pracach dobra kultury. Przedmiotem opisu są dobra, dobra kultury, które same w sobie są cenne, stanowią wartość, a ponadto niosą wartości moralne i estetyczne. Tatarkiewicz „przechodzi” w czasie, pisząc na przykład o Łazienkach poprzez pałac, pawilony parkowe, park; opisuje odwiedzone wnętrza i tylko w kilku miejscach wspomina o zabranii wszystkich sprzętów łazienkowskich do Rosji jako prywatnej własności cesarza w 1915 roku podczas ewakuacji, zwróconych „po sześciu latach i umieszczonych na swoich miejscach”¹¹⁵. Jak zaznacza dalej, tylko nieliczne przedmioty, jak małe portrety pani Gakowskiej i Gutakowskiej z Gabinetu Królewskiego, zginęły podczas ewakuacji”. Nie ma w tych tekstach właściwie ech powstaniowych ze zrywów listopadowego i styczniowego. Trzeba jednak przyznać, że szczęśliwym zrządzeniem losu grabież i rabunek dóbr kultury nie dotknęły wtedy Łazienek (zniszczenia ostrzałem artyleryjskim); nie ma zatem ani sądów etycznych, ani też oceny postępowania moralnego grabieżców. Tak czy owak Tatarkiewiczowi

110 W. Tatarkiewicz, *Von der Ordnung der Werte*, w: *Les conceptions modernes de la raison*, Paris 1939, s. 1–7, 44–47 (*Actualités Scientifiques et Industrielles*, 851).

111 Uczynił to wszechstronnie i kompleksowo w swojej książce Ryszard Wiśniewski. Zob. R. Wiśniewski, *Dobro, moralność, szczęście i piękno – studium aksjologii Władysława Tatarkiewicza*, Bydgoszcz 2013.

112 W. Tatarkiewicz, *O bezwzględności dobra*; W. Tatarkiewicz, *O porównywaniu dóbr*, „Ruch Filozoficzny” 5 (1919) nr 3, s. 58.

113 W. Tatarkiewicz, *O dwojakim pojmowaniu moralnego czynu*, „Filozofia Nauki” 9 (2001) nr 1, s. 157–169.

114 W. Tatarkiewicz, *Von der Ordnung der Werte*.

115 W. Tatarkiewicz, *Łazienki warszawskie*, s. 129.

musiały być znane rabunki dokonane przez Rosjan w latach 1795, 1831 i 1864¹¹⁶. Ciekawym kontrapunktem w tym względzie jest portret malarza Aleksandra Orłowskiego. Tatarkiewicz, nie bez żalu i z odrobiną złośliwości, charakteryzuje ucznia Jana Piotra Norblina, który w 1832 roku wyjechał do Rosji jako 25-latek „za chlebem”, do Petersburga, jako skończony artysta. Tam zyskał byt materialny, ale – jak stwierdza Tatarkiewicz – kultury artystycznej już nie¹¹⁷. Podobnie gorzkie echa pobrzmiwają w portrecie Michała Płońskiego, również ucznia Norblina, który „najpiękniejsze, dojrzałe lata spędził poza krajem”¹¹⁸. Podobny charakter, mimo krótszej i popularnej formy, mają artykuły prasowe Tatarkiewicza będące relacjami z kolejnych wystaw TONZP w kamienicy Baryczków w Warszawie¹¹⁹. Akcentowane są tam przede wszystkim wartości estetyczne, narodowe i kulturowe. Ze zrozumiałych względów przed 1915 rokiem filozof unikał jakichkolwiek sądów, także etycznych, w odniesieniu do rabunku dóbr kultury przez Rosjan. Wyjątkiem i kontrastem do całości dorobku Tatarkiewicza powstałego przed wybuchem I wojny światowej jest artykuł o kolekcji sztychów i rysunków skonfiskowanych przez zaborcę w 1831 roku i przekazanych do Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu¹²⁰. W zakończeniu odzywa się Tatarkiewicz nie tylko jako historyk sztuki, ale również jako zatroskany patriota, tymi słowami: „Okoliczności nieszczęsne, choć dotknęły inne strony życia polskiego stokroć srożej, pozwoliły powstać rzeczom drobnym i niższej wartości, a wszystkie zabiegi koło wskazanego dzieła zostawiły nieureczywistnionymi”¹²¹.

Godzi się odnotować, kiedy Tatarkiewicz objawił się po raz pierwszy na gruncie ochrony dóbr kultury. Zapowiedzią późniejszych zainteresowań etyką był odczyt o sądach w etyce, wygłoszony 17 października 1911 roku w Warszawie na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Psychologicznego¹²². Pierwszy raz

116 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski*, s. 211–305.

117 W. Tatarkiewicz, *Aleksander Orłowski*, s. 29.

118 W. Tatarkiewicz, *Michał Płoński*, s. 12. Tatarkiewicz nawiązuje tu do biografii malarza, który lata 1800–1810 spędził najpierw w Amsterdamie, następnie w Paryżu, jednak najpłodniejsze artystycznie lata przypadły na okres pobytu w Nieborowie (1796–1799), przedzielony pobylem we Włoszech.

119 W. Tatarkiewicz, *Ceramika i szkło na wystawie w domu Baryczków*, s. 494–498; W. Tatarkiewicz, *Dawna ceramika polska*, 1, s. 7–9; W. Tatarkiewicz, *Dawna ceramika polska*, 2, s. 3–4; W. Tatarkiewicz, *Architektura wsi i miasteczka*, 1, s. 13–14; W. Tatarkiewicz, *Architektura wsi i miasteczka*, 2, s. 13–14.

120 W. Tatarkiewicz, *O materiałach dotyczących Zamku Warszawskiego*, s. 38.

121 W. Tatarkiewicz, *O materiałach dotyczących Zamku Warszawskiego*, s. 51.

122 W. Tatarkiewicz, *O pojęciu i sądzie*, „Ruch Filozoficzny” 1 (1911) nr 9 s. 201b–202a.

tekst *stricte* etyczny opublikował filozof w 1930 roku. Był to artykuł o czterech rodzajach sądów etycznych¹²³. Jak się wydaje jednak, wstępem – nawet jeśli niezamierzonym – do tego krótkiego, lecz ważnego tekstu, były trzy publikacje prasowe: dwie pochodzące z początku I wojny światowej¹²⁴ oraz jedna, napisana i opublikowana już po odrzuceniu nawały bolszewickiej spod Warszawy¹²⁵. Łączą je, o czym już wcześniej pisano, katastrofalne skutki działań wojennych dla zabytków kultury polskiej. Rozprawa o sędach etycznych generalnie dotyczy czynów, a nie przedmiotów, w tym przypadku dóbr kultury, ale los dóbr kultury zależy wszak od czynów i, jak myślimy, wolno nam tak odczytać oba teksty, tj. *Kłęska* oraz *Ostatnie pamiątki polskie*. Najbardziej właściwe do rozpatrzenia wywodów Tatarkiewicza są sądy o wartości, słuszności, moralności i zasłudze. Wezwania Tatarkiewicza do ratowania zabytków polskiej kultury mają *de facto* wymiar etyczny. Sąd o wartości nadaje się do oceny samej wypowiedzi Tatarkiewicza, który przemawiając do polskich sumień, zdaje się twierdzić, że powiedzenie prawdy, nawet tej niepopularnej, jest lepsze aniżeli jej zamilczanie. Tatarkiewicz nie rzucał słów na wiatr, sam przecież brał udział w ratowaniu zabytków kultury, tak przed wybuchem wojny, jak i w trudnych wojennych czasach, co było mimo wszystko najlepszym rozwiązaniem, czyli było czynem słusznym. Intencja apelu Tatarkiewicza była jak najbardziej dobra, stąd też czyn powstały na tym gruncie jest moralny (sąd o moralności), a zważywszy na wysiłek, który się z tym wiązał, pozwala go kwalifikować jako zasługę (sąd o zasłudze)¹²⁶. W trzecim z wymienionych tekstów pt. *Tempore belli* występuje Tatarkiewicz w roli sprawozdawcy z wystawy i właściwie trudno doszukiwać się w tym tekście jakiejś refleksji filozoficznej, poza stwierdzeniem, że „wystawa zawdzięcza swe istnienie wojnie... wojna nie stworzyła żadnego z tych dzieł sztuki, zebrała je tylko i wyniosła na widok publiczny”¹²⁷.

123 W. Tatarkiewicz, *O czterech rodzajach sądów etycznych*, s. 291–295.

124 W. Tatarkiewicz, *Kłęska*, s. 16–17; W. Tatarkiewicz, *Ostatnie zabytki polskie*, s. 110–120.

125 W. Tatarkiewicz, *Tempore belli*, s. 952–953.

126 W. Tatarkiewicz, *O czterech rodzajach sądów etycznych*.

127 W. Tatarkiewicz, *Tempore belli*, s. 292.

Podsumowanie

Tatarkiewicz obcował ze sztuką od najmłodszych lat. Atmosfera rodzinna i wychowanie niewątpliwie temu sprzyjały. Tatarkiewicz regularnie odwiedzał muzea i galerie warszawskie, a po wyjeździe z Polski również zagraniczne. Jak się wydaje, jego przejście z pozycji najpierw miłośnika, a następnie konesera sztuki do aktywnej postawy w tej sytuacji było całkiem naturalne. Wkrótce po powrocie ze studiów w Niemczech wcielił się Tatarkiewicz, pod życzliwym patronatem TONZP, w rolę organizatora wystaw i „tropiciela” zabytków polskich, uczestnicząc w terenowych oględzinach pamiątek przeszłości i również je dokumentując. Przed I wojną światową po raz pierwszy wystąpił w roli krytyka sztuki, recenzując w prasie codziennej wystawy, głównie te organizowane w kamienicy Baryczków. W 1913 roku przedzierzgnął się w rolę badacza, poszukującego polskich pamiątek w Petersburgu, które trafiły tam drogą konfiskat i rabunku władz carskich jako forma represji za narodowe powstania. Wojna światowa, której *nolens volens* był obserwatorem, dostarczyła mu szeregu często gorzkich refleksji w kwestii niszczenia polskiego dziedzictwa kulturalnego, ale też pomysłów, jak temu zapobiegać. Już w niepodległej Polsce zwrócił się bardziej w stronę badacza zajmującego się opisywaniem zabytków sztuki, głównie warszawskich. Pomimo wielu obowiązków, zwłaszcza dydaktycznych, znalazł czas, aby wziąć udział w organizowaniu wystawy odzyskanych od Rosji dzieł sztuki na mocy traktatu ryskiego. Znając wrażliwość estetyczną i etyczną Tatarkiewicza, jego bogatą spuściznę jako znawcy sztuki, historyka i krytyka sztuki, a jednocześnie filozofa, oraz mając świadomość źródeł i podstaw jego filozoficznych poglądów, łatwiej przychodzi nam zrozumieć jego myśli i czyny nie tylko w tych trudnych latach, ale i w następnych, jeszcze trudniejszych, które nadeszły wraz z wybuchem II wojny światowej i po jej zakończeniu.

Tatarkiewicz jest znany generalnie jako człowiek pióra, czego dowodzi skrupulatna bibliografia opracowana przez J. Krajewskiego. Znamy go jako nauczyciela akademickiego, badacza, osobę o rozlicznych talentach, poliglotę, znawcę sztuki, nie mówiąc już o walorach intelektualnych. Filozof należał do wielu towarzystw naukowych. Podróżował i chętnie odwiedzał muzea. Był też bibliofilem oraz miłośnikiem dobrej lektury. Zanim zgromadził prawie 6-tysięczną bibliotekę, zniszczoną przez Niemców po powstaniu warszawskim, często zaglądał do bibliotek. Niemało jest też dowodów na to, że ochrona dóbr kultury znajdowała się również w kręgu jego zainteresowań uczonego, wielkiego humanisty – wprawdzie nie w tak znacznej skali jak pozostałe pasje, którym się

oddawał, ale była niemniej istotna. Uwidocznili się to już na początku jego drogi życiowej, gdy przyszło mu zderzyć się z kataklizmem, który przyniosła, jak wówczas mówiono, wielka wojna światowa niosąca ogrom ofiar ludzkich, ale również bezmiar zniszczeń w substancji materialnej – ogromne zniszczenia zabytków kultury, dzieł sztuki, pomników, bibliotek itd. Jeszcze w przededniu wojny Tatarkiewicz jako członek TONZP zajął się inwentaryzacją pamiątek kultury na terenie Królestwa Kongresowego: jeździł do różnych miejscowości, lustrował znajdujące się tam obiekty, zapoznawał się z ich stanem i dokumentował je. Jednocześnie organizował wiele wystaw w Kamienicy Baryczków, co też było formą opieki nad dobrami kultury, a pośrednio ich ochroną. W 1913 roku, z inspiracji Pułaskiego, pojechał do Petersburga, gdzie przez miesiąc zapoznawał się ze spuścizną króla Stanisława Augusta wywiezioną tam przez Rosjan. Po odzyskaniu niepodległości aktywność Tatarkiewicza na tym polu wyraźnie osłabła, przynajmniej jej strona czynna w postaci wystaw i terenowych ekspedycji. Uczony rozwijał swoją karierę akademicką, naukową, założył rodzinę itd., a to pozostawało w pewnej kolizji z ponadwymiarowymi obowiązkami. Pewnie nie przestał myśleć o pamiątkach kultury, które trzeba było ratować, restaurować, a także dążyć do ich odzyskania. Dał temu wyraz, włączając się w 1929 roku w organizację wystawy prezentującej część zwróconych na mocy traktatu ryskiego dóbr polskiej kultury zagrabionych podczas zaborów. Nawiasem mówiąc, trudno czynić filozofowi zarzut, że nie udzielał się tak bardzo w podobnych przedsięwzięciach. Część obowiązków na tym polu przejęło państwo polskie. Tatarkiewicz w latach 1919–1939 nadal interesował się i zajmował ochroną kultury, czyniąc to w sposób bardziej bierny, ale niemniej istotny. Dorobek filozofa z tego okresu obfituje w rozprawy poświęcone artystom malarzom, dziełom sztuki, artystycznym rządów króla Stanisława Augusta i ukochanym Łazienkom, a to też wpisuje się przecież w sferę ochrony dóbr kultury. Wypada jeszcze raz zaznaczyć, że w tle – czasami na drugim, a niekiedy na pierwszym planie – tej aktywności twórczej, towarzyszyła refleksja filozoficzna, wsparta wiedzą i filozoficznym siódmym zmysłem, którym Tatarkiewicz ogarniał obserwowane i analizowane zjawiska. Echa filozoficzne, płyciej lub głębiej ukryte, ale przecież widoczne, udało nam się odnaleźć i zidentyfikować w wielu dziełach mistrza, a myśl filozoficzna, zawłaszczająca etyczna, okazała się bardzo przydatna w ocenie jego dokonań.

Bibliografia

- Białostocki J., *Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, „Studia Filozoficzne” (1976) nr 4, s. 27–33.
- Błaszczak-Waławik M., *Władysława Tatarkiewicza droga przez Bergsonowską filozofię i estetykę*, w: *Władysław Tatarkiewicz. W siedemdziesięciolecie wydania „Historii filozofii”*. Materiały pokonferencyjne przygotowane pod red. C. Głombika, Katowice 2003, s. 106–110.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa 1926.
- Dettloff P., *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jam-ski, Warszawa 2010, s. 128–166.
- Dziemidok B., *Aksjologia Władysława Tatarkiewicza*, „Filo-Sofija” (2011) nr 13–14, s. 469–471.
- Dzierwa K., *Kronika wystaw zorganizowanych przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikow-ska, P. Jamski, Warszawa 2010, s. 285–311.
- Gmiterek G., *Dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu Franciszek Pułaski (1875–1956) – kustosz narodowej pamięci*, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo od-zyskane*, red. nauk. A. Kamler, D. Pietrzkiewicz, Warszawa 2014, s. 457–472.
- Grygiel T., *Zatrzymywanie czasu przez sztukę*, w: *Władysław Tatarkiewicz. W siedemdziesięciolecie wydania „Historii filozofii”*. Materiały pokonferen-cyjne przygotowane pod red. C. Głombika, Katowice 2003, s. 132–143.
- Grzegorzczak P., *Bibliografia prac Władysława Tatarkiewicza*, w: *Charisteria. Rozprawy filozoficzne złożone w darze Władysławowi Tatarkiewiczowi w sie-demdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Czeżowski, Warszawa 1960, s. 331–350.
- Hübner M., *Traktat ryski a kwestia rewindykacji polskich dóbr kultury i na-uki z Rosji sowieckiej*, w: *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Warszawa 2022, s. 295–325.
- Jaworski M., *Władysław Tatarkiewicz*, Warszawa 1975.
- Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*, War-szawa 1918.
- Korespondencja Romana Witolda Ingardena z Władysławem Tatarkiewiczem, wstęp, oprac. R. Kuliniak, M. Pandura, Kęty 2021.

- Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich, sprawozdanie z podróży naukowych, odbytych w 1891–1892 i w 1907 r.*, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/567437/edition/600623?language=en#description> (18.08.2025).
- Książek A., *Filozofia Władysława Tatarkiewicza*, „Przegląd Filozoficzny” 2015 nr 1, s. 87–107.
- Kunkel R., *Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej*, „Rocznik Historii Sztuki” 40 (2015), s. 163–175.
- Łaskarzewska H., *Tam, gdzie przeszła burza... Losy polskiego dziedzictwa kulturowego w latach 1914–1920*, Warszawa 2019.
- Manikowska E., *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Warszawa. Od miasta do stolicy*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa 2010, s. 253–282.
- Mańkowski T., *Kolekcjonerstwo Stanisława Augusta w świetle korespondencji z Augustem Moszyńskim*, Warszawa 1927.
- Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, red. R. Brykowski, Warszawa 1985.
- Pamiętki polskie na obczyźnie*, z. 1–6, Warszawa 1907–1910.
- Pamiętki Starej Warszawy zebrane na Wystawie urządzonej staraniem TONZP [Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości] w maju i czerwcu 1911 roku*, Warszawa 1911.
- Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa 2010.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski*, t. 1: *Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001.
- Puchała-Rojek K., „Fotograficzna gorączka”. *Aspekty dokumentowania zabytków w pierwszych latach działalności TONZP*, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. E. Manikowska, P. Jamski, Warszawa 2010, s. 227–252.
- Siwiec M. K., *Koncepcja twórczości Władysława Tatarkiewicza a twórcze źródło*, „Filo-Sofija” 11 (2011) nr 13–14, s. 574–590.
- Sochaniewicz K., *Sprawy rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji*, Warszawa 1921.
- Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa 1911.

- Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. 1913/14*, Warszawa 1916.
- Szydłowski T., *Ruiny polskie*, Kraków 1919.
- Tatarkiewicz W., *Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie za Stanisława Augusta*, „Przegląd Historyczny” 19 (1915) nr 3, s. 329–342.
- Tatarkiewicz W., *Aleksander Orłowski*, Warszawa 1926.
- Tatarkiewicz W., *Architektura wsi i miasteczka. Z powodu wystawy budownictwa polskiego kamienicy Baryczków*, 1, „Romans i Powieść” 7 (1915) nr 26, s. 13–14.
- Tatarkiewicz W., *Architektura wsi i miasteczka. Z powodu wystawy budownictwa polskiego kamienicy Baryczków*, 2, „Romans i Powieść” 7 (1915) nr 27, s. 13–14.
- Tatarkiewicz W., *Budowa pałacu w Łazienkach*, Warszawa 1916.
- Tatarkiewicz W., *Ceramika i szkło na wystawie w domu Baryczków*, „Ziemia” 4 (1913) nr 30, s. 491–498.
- Tatarkiewicz W., *Dawna ceramika polska (Z powodu wystawy w Domu Baryczków w Warszawie)*, 1, „Świat” 8 (1913) nr 22, s. 7–9.
- Tatarkiewicz W., *Dawna ceramika polska (Z powodu wystawy w Domu Baryczków w Warszawie)*, 2, „Świat” 8 (1913) nr 23, s. 3–4.
- Tatarkiewicz W., *Die Disposition der Aristotelischen Prinzipien*, Giessen 1910.
- Tatarkiewicz W., *Droga przez estetykę*, Warszawa 1972.
- Tatarkiewicz W., *Dzienniki*, t. 1: *Lata 1944–1960*, Kęty 2019.
- Tatarkiewicz W., *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, Warszawa 1945.
- Tatarkiewicz W., *Historia budowy Łazienek*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydz. I i II” 9 (1916) z. 5, s. 55–59, 60–62.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, 2 t., Lwów 1931.
- Tatarkiewicz W., *Historia i klasyfikacja*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego*, t. 2, Lwów 1936, s. 269–278.
- Tatarkiewicz W., *Kłęska*, „Świat” 1914 nr 49, s. 16–17.
- Tatarkiewicz W., *Królikarnia. Analiza i dzieje*, Warszawa 1938.
- Tatarkiewicz W., *Łazienki Królewskie (Uwagi i wspomnienia z powodu wystawy)*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 6 (1938) nr 1, s. 39–43.
- Tatarkiewicz W., *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957.
- Tatarkiewicz W., *Michał Płonki*, Warszawa 1926.
- Tatarkiewicz W., *Nowe książki o sztuce*, „Kurier Warszawski” 1914 nr 149, s. 5–6.
- Tatarkiewicz W., *Nowe obrazy w Luwrze*, „Świat” 7 (1912) nr 3, s. 11.
- Tatarkiewicz W., *O bezwzględności dobra*, Warszawa 1919.

- Tatarkiewicz W., *O czterech rodzajach sądów etycznych*, „Przegląd Filozoficzny” 33 (1930) z. 4, s. 291–295.
- Tatarkiewicz W., *O dwojakim pojmowaniu moralnego czynu*, „Filozofia Nauki” 9 (2001) nr 1, s. 157–169.
- Tatarkiewicz W., *O materiałach dotyczących Zamku Warszawskiego*. (Ze zbiorów Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogradzie), „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 7 (1914) z. 5, s. 38–51.
- Tatarkiewicz W., *O pojęciu i sędzie*, „Ruch Filozoficzny” 1 (1911) nr 9 s. 201b–202a.
- Tatarkiewicz W., *O teorii i sztuce*, „Ruch Filozoficzny” 1 (1911) nr 2, s. 36 a, b.
- Tatarkiewicz W., *O założeniu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, „Ochrona Zabytków” 11 (1958) z. 3–4, s. 154–157.
- Tatarkiewicz W., *Ostanie zabytki polskie*, w: Nowina. Książka zbiorowa, Warszawa 1914–1915, s. 110–120.
- Tatarkiewicz W., *Pięć studiów o Łazienkach*, Warszawa 1925.
- Tatarkiewicz W., *Poglądy estetyczne epoki Stanisława Augusta*, w: Księga referatów Zjazdu Naukowego im. Ignacego Krasickiego we Lwowie, 8–10 VI 1935, red. L. Bernacki, Lwów 1936, s. 601–604.
- Tatarkiewicz W., *Pojęcie szczęścia a wymagania prawidłowej terminologii*, „Przegląd Filozoficzny” 21 (1918) z. 1–2, s. 1–18.
- Tatarkiewicz W., *Pojęcie wartości, czyli co historyk filozofii ma do zakomunikowania historykowi sztuki*, w: W. Tatarkiewicz, *Dobro i oczywistość*, Lublin 1989, s. 136–149.
- Tatarkiewicz W., *Porządek dóbr. Studium z Pascala*, „Przegląd Filozoficzny” 23 (1920), s. 295–318.
- Tatarkiewicz W., *Prace X. Konstantego Michalskiego o filozofii XIV wieku*, „Przegląd Filozoficzny” 30 (1927) z. 1, s. 94–97.
- Tatarkiewicz W., *Projekt połączenia Łazienek z Ujazdowem*, „Przegląd Warszawski” R. 3, t. 4 (1923) nr 25, s. 90–91.
- Tatarkiewicz W., *Recenzja książki B. Christiansena pt. „Filozofia sztuki”*, „Książka” 14 (1914) nr 8–12, s. 77–78.
- Tatarkiewicz W., *Rysunki Józefa Łęskiego*, „Sztuka” 5 (1914) z. 20–22, s. 51–57.
- Tatarkiewicz W., *Rządy artystyczne Stanisława Augusta*, Warszawa 1919.
- Tatarkiewicz W., *Rzeźbiarz polskiego klasycyzmu, Jakób Tatarkiewicz*, „Sztuka” 3 (1913) z. 11/12, s. 189–215.
- Tatarkiewicz W., *Skupienie i marzenie. Studia z zakresu estetyki*, Kraków 1951.
- Tatarkiewicz W., *Stare ryciny polskie*, „Kurier Warszawski” 1914 nr 145, s. 3–6.

- Tatarkiewicz W., *Sztuka na dworze Stanisława Augusta*, w: *Materiały przygotowane na Zjazd historyków polskich w Warszawie*, „Przegląd Historyczny” 23 (1921–1922) nr 2, s. 114–115.
- Tatarkiewicz W., *Tempore belli*, „Tygodnik Ilustrowany” 1920 nr 52, s. 952–953.
- Tatarkiewicz W., *Trzy etyki Arystotelesa*, „Przegląd Filozoficzny” 36 (1933) z. 1–2, s. 13–25.
- Tatarkiewicz W., *Ujazdów i początki Łazienek stanisławowskich*, Warszawa 1934.
- Tatarkiewicz W., *Układ pojęć w filozofii Arystotelesa*, Warszawa 1978.
- Tatarkiewicz W., *Von der Ordnung der Werte*, w: *Les conceptions modernes de la raison*, Paris 1939, s. 1–7, 44–47 (*Actualités Scientifiques et Industrielles*, 851).
- Tatarkiewicz W., *Wspomnienia o zmarłych filozofach*, „Przegląd Filozoficzny” 42 (1946) z. 3–4, s. 344–348.
- Tatarkiewicz W., *Wspomnienie o Zygmuncie Batowskim*, „Biuletyn Historii Sztuki” 28 (1966) nr 2, s. 113–115.
- Tatarkiewicz W., *Wykłady filozoficzne*, „Kurier Poranny” 37 (1913) nr 66, s. 4.
- Tatarkiewicz W., *Wykłady filozoficzne*, „Kurier Poranny” 37 (1913) nr 67, s. 5.
- Tatarkiewicz W., *Wykłady, bruliony i notatki z estetyki*, t. 1: *Zagadnienia estetyczno-etyczne*, przepisali, opracowali oraz wstępem poprzedzili: R. Kuliniak, M. Pandura, Ł. Ratajczak, Kęty 2022.
- Tatarkiewicz W., *Wystawa dzieł Aleksandra Orłowskiego (1777–1832)*, Warszawa 1910.
- Tatarkiewicz W., *Z dziejów filozofii na Wszechnicy warszawskiej*, „Przegląd Filozoficzny” 18 (1915) z. 3–4, s. 197–207.
- Tatarkiewicz W., *Zapiski do autobiografii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 21 (1976) z. 2, s. 193–247.
- Trwanie i twórczość*. Rozmowa „Studiów Filozoficznych” z Profesorem Władysławem Tatarkiewiczem, „Studia Filozoficzne” 1976 nr 4, s. 13–23.
- Urbański A., *Z czarnego szlaku i tamtych grabieży*, Warszawa 1928.
- Ustawa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami*, Warszawa 1907.
- Wierzbicka B., *Kamienica Baryczków. Salon kulturalny Warszawy 1912–1936*, Warszawa 1999.
- Wierzbicka B., Siurawska E., *Stulecie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. 1906–2006*, Warszawa 2006.
- Wiśniewski R., *Dobro, moralność, szczęście i piękno – studium aksjologii Władysława Tatarkiewicza*, Bydgoszcz 2013.
- Wiśniewski R., *Podstawy teorii wartości estetycznych W. Tatarkiewicza*, „Studia Estetyczne” 16 (1979), s. 151–171.

Władysław Tatarkiewicz (1886–1980). Pamięć i wspomnienie, oprac. J. Krajewski, Kęty 2022.

Władysław Tatarkiewicz. Bibliografia, oprac. J. Krajewski, Wrocław 1992.

Wystawa rewindykacyjna Zbiorów Państwowych, Warszawa 1929.

Zwolińska-Malicka L., *Pierwsza w kolejności. Władysław Tatarkiewicz jako historyk sztuki*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 10 (2001) nr 1, s. 55–60.

Serhii Shumylo

 <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

 institute@afon.org.ua

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

 <https://ror.org/oojc4t102>

The ROC and the KGB: The story of a “prodigal cohabitation”. On the involvement of the Moscow Patriarchate in cooperation with the communist special services and the destruction of the Church opposition in the USSR

 <https://doi.org/10.15633/tes.11405>

ABSTRACT

The ROC and the KGB: The story of a “prodigal cohabitation”. On the involvement of the Moscow Patriarchate in cooperation with the communist special services and the destruction of the Church opposition in the USSR

This article analyses the events and processes of the 1920s-1980s in subordinating the activities of the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (ROC MP) to the Soviet secret services. The author examines the events of the 1920s when, with the intervention of the OGPU, an intra-church coup was organised in the ROC and a ‘Provisional Synod’ of Metropolitan Sergei Stragorodsky was established, which in 1927 proclaimed full loyalty to the communist regime. According to the author’s conclusions, these events radically changed the further development of the RPC, causing intra-church polemics and schism. Not accepting the new course of loyalty to the Soviet regime and co-operation with its repressive organs, a significant part of the episcopate and clergy formed a church opposition known as the ‘non-commemorators’ movement. Due to the total repression of the opposition by the Soviet security services, it was forced into an illegal situation in the 1930s, which gave it the name ‘Catacomb Church’ (also in NKVD investigative files this movement was often referred to as ‘True Orthodox Church’). The author concludes that by destroying the church opposition with the help of the loyal clergy of the Moscow Patriarchate, the Soviet regime planned to destroy the remnants of the Metropolitan Sergei Stragorodsky loyal church structure as well. The events of World War II changed these plans, forcing the Stalinist regime to begin using the Moscow Patriarchate for international activities. According to the author, Stalin’s ‘reset’ of the Moscow Patriarchate took place in 1943 for this purpose. At the same time, while restoring and strengthening the loyal church structure of the Moscow Patriarchate, the Stalinist regime completely destroyed any manifestations of a church alternative after the end of World War II in the occupied territories. The structures of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the True Orthodox Church (TOC), the Belarusian Autocephalous Orthodox Church (BAOC), the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC), the Latvian Orthodox Autonomous Church (LOAC) and other alternative jurisdictions were subjected to repression and liquidation. With the help of the brutal repressive policy of the Soviet regime in the USSR from the late 1940s, the church monopoly of one structure – the ROC MP – was secured. According to the author’s conclusion, from this period the Soviet secret services (MGB – KGB) began to actively use their agents in the ROC MP for espionage and intelligence activities abroad, participation in various international and ecumenical events, dissemination and promotion of decisions and narratives necessary for the Soviet regime. These representatives of the ‘new type’ of Soviet clergy, even with the weakening of the communist regime in the late 1980s and early 1990s, resisted democratic changes in society in every possible way, opposed the collapse of the USSR, the processes of national revival and the acquisition of state independence by the republics. Remaining in the leadership of ROC MPs after the collapse of the USSR, they not only did not free themselves from the captivity of the Soviet security services but also became in the vanguard of their return to power and neo-Soviet restoration in the Russian Federation.

KEYWORDS: Russian World, ROC MP, Moscow Patriarchate, USSR, Russian Federation, OGPU, NKVD, MGB, KGB, Stalin, Sergei Stragorodsky, Kirill Gundryaev, Russian aggression

Can a good tree bear evil fruit, and a bad tree bear good fruit? (Matthew 7:18). With reference to these words from the Gospel of Matthew, I would like to begin our discussion of the current state of the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (ROC MP).

There is an opinion that the current problems in the ROC MP are connected exclusively with the personality of its patriarch Kirill Gundyaev. However, is this really the case? Are the problems of the whole system really centered in one man?

It is obvious that the ROC MP is experiencing a deep crisis. But what is its essence and causes? The success of the treatment of any disease, first of all, depends on the correctness of the diagnosis. And this requires delving into the medical history.

This task raises another question: can the present-day structure of the Moscow Patriarchate be considered the legitimate legal successor of the centuries-old Russian Church? Such a question inevitably refers us to the ecclesiastical events and debates of the late 1920s–1930s. This discussion was not finalized in a natural way. It was artificially suppressed by the Soviet punitive organs by means of brutal repression and physical destruction of the opposition. Since this word in our history was never spoken to the end, it remains relevant, also in the context of modernity.

Sergianism: from an illegal church coup to “common joys” with the totalitarian regime

Undoubtedly, the most important event in the life of the Orthodox Russian Church in the 20th century was the Local Council (Sobor) of 1917–1918. With the democratic transformations that began in the country in February 1917, the Orthodox Church, which had been deprived of canonical church governance and a conciliar system for 200 years, was for the first time granted the right to convene a church-wide Local Council (Sobor). After centuries of being under

the pressure of the imperial system, where the Church was deprived of internal freedom and was assigned only the role of a state appendage or a “spiritual department,” there was hope for its reboot and free development. The Council (Sobor) laid the foundation for significant reforms of church life on the basis of democratization and internal spiritual freedom¹. However, his decisions were never implemented due to the gross interference of the Bolsheviks, who soon seized power and unleashed persecution against any manifestations of dissent and religion.

The communist regime aimed to completely eradicate religion, belief in God, any churches and their ministers. However, this task was met with resistance from the believing population. Realizing that it was impossible to completely eradicate religion from the people, the Soviet repressive authorities (Cheka-OGPU-NKVD) made attempts to put the Church at the service of their interests. In parallel with the arrests and executions of “unreliable” bishops and priests, the punitive authorities inspired a number of schisms within the Church and recruited individual hierarchs and clergy as secret agents. Thus, in the 1920s, the Renovationist (obnovlenchestvo) and other schisms emerged within the Russian Church².

In the midst of the tragic events of the 1920s and 1930s, one of the most serious challenges for the Russian Church was the loss of the principle of “sobornost” and the succession of legitimate church authority, followed by the loss of the Church’s internal spiritual freedom.

Two years after the death of Patriarch Tikhon (Belavin) of Moscow, in 1927, several events occurred that still have serious consequences for the Church in Russia. First of all, it was a church coup organized under the leadership of the head of the 6th department of the OGPU, Yevgeny Tuchkov. As a result of a successful special operation, the former Renovationist Metropolitan Sergius (Stragorodsky), recruited by the OGPU, was put in charge of the Church³. In his claims to church power, he relied not on the conciliar will of the Church, but on the will of the Soviet punitive bodies (OGPU-NKVD).

1 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви, 1917–1945*, Париж 1977, pp. 114–117.

2 С. В. Шумило, *В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР*, Луцк 2011, p. 17; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 117; Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995, p. 106; А. Мазырин (иерей), *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х–1930-х годах*, Москва 2006, p. 57–196.

3 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 117, 429; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 37–40.

Shortly before that, a new legitimate primate of the Russian Church had been elected by a written survey and collection of signatures from the bishops. By a majority of the bishops' votes (72 votes in favor), the lot fell on Metropolitan Kirill (Smirnov, †1937) of Kazan⁴. The OGPU quickly tried to intervene and prevent the election of an unwanted hierarch. Most participants in the secret conciliar vote were arrested and thrown into prisons and camps⁵.

One of those arrested in this case was Metropolitan Sergius (Stragorodsky), who, unlike other bishops, was soon released⁶. After agreeing to cooperate with the OGPU, he accepted their offer to establish a new “Provisional Patriarchal Synod” under their control from among the bishops recruited by the Soviet secret services⁷. The members of this unauthorized body were not elected by anyone. It was selected and formed in the OGPU on the basis of loyalty to the Soviet regime and willingness to cooperate with the state security agencies. It is not surprising that immediately after its foundation, it received registration, although before that, the “Tikhonov” Church administration had been denied this for many years⁸.

In fact, in 1927, with the intervention of the OGPU, a new church structure was created under the guise of the “old” one, which was under the full control of the Soviet regime. Metropolitan Sergius (Stragorodsky), who headed it, exceeded the powers of the “Temporary Deputy Locum Tenens” entrusted to him earlier and, illegally appropriating the power of the First Hierarch, caused a new split in the Church⁹. In his name, this movement was called the “Sergian Church” or “Sergianism.”¹⁰

4 А. В. Журавский, *Во имя правды и достоинства Церкви: Житие и труды священномученика Кирилла Казанского в контексте исторических событий и церковных разделений XX века*, Москва 2004, с. 249; А. Мазырин (иерей), *Высшие иерархи*, pp. 57–196; В. Цыпин (прот.), *История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700–2005)*, Москва 2010, pp. 419–420; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 114.

5 А. В. Журавский, *Во имя правды*, pp. 277–278; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 114.

6 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 114; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 37–40.

7 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 117, 429; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 37–40.

8 В. Цыпин (прот.), *История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды*, p. 422; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 117.

9 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 117, 429.

10 С. В. Шумило, *В катакомбах*, p. 42.

One of the first acts of the Sergius “Provisional Synod” was the issuance of the so-called “Declaration of Loyalty to Soviet Power” on July 29, 1927¹¹. In this document, on behalf of the entire Russian Church, the identity of the “joys and sorrows” of the communist regime and the Church was proclaimed for the first time. This was fundamentally different from the previous more restrained statements of Patriarch Tikhon and other bishops. The new church leadership declared a course of unconditional loyalty and cooperation with the Soviet government. In fact, it was a course of complete subordination of the Church to the Soviet state security agencies.

Internal church resistance and the struggle for church freedom

The illegitimate establishment of the “Provisional Synod” by Metropolitan Sergius and his issuance of the “Declaration of Loyalty” caused deep turmoil among the “Tikhonov’s” Church. Bishops and priests in many dioceses refused to recognize the canonicity of the newly formed “Synod” and its Declaration¹². Metropolitan Sergiy was accused by many hierarchs of violating the principle of “Sobornost,” non-canonical usurpation of church authority and voluntary subordination of the Church to the interests of the God-fighting regime¹³.

Similar to the Confessing Church (German: *Bekennende Kirche*) movement in Nazi Germany, an intra-church opposition movement spontaneously emerged in the USSR in the late 1920s and early 1930s, which in the literature was conventionally called “non-commemorators.”¹⁴ In a number of regions, entire dioceses headed by bishops declare that they do not recognize

11 *Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.*, сост. М. Е. Губонин, Москва 1994, pp. 509–513; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, pp. 117–118.

12 С. В. Шумило, *В катакомбах*, p. 42.

13 С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 42–45.

14 М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве*, Москва 1999, p. 217; М. В. Шкаровский, *Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников*, Санкт-Петербург 2006, p. 14; А. Мазырин (свящ.), «Непоминающие», in: *Православная энциклопедия*, vol. 49, Москва 2018, pp. 15–20; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 179; И. И. Осипова, *Премилосердый, буди с нами неотступно... Воспоминания верующих Истинно-Православной (катакомбной) Церкви. Конец 1920-х – начало 1970-х годов*, Москва 2008, p. 18; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 47–50.

Metropolitan Sergius’ authority. Among the leaders of the opposition are such prominent hierarchs as Metropolitan Kirill (Smirnov, †1937) of Kazan, Metropolitan Agafangel (Preobrazhensky, †1928) of Yaroslavl, Metropolitan Joseph (Petrovykh, †1937) of Petrograd, Archbishop Seraphim (Samoilovich, †1937) of Uglich, Archbishop Andrei (Ukhtomsky, †1937) of Ufa, and many others¹⁵. All of them, because of their principled position, would later tragically end their lives in the torture chambers of Stalin’s prisons and concentration camps.

Calls for the preservation of the internal spiritual freedom of the Church and the impossibility of its serving the interests of an atheistic state became the leit-motif of the polemics of many opposition hierarchs with Metropolitan Sergius in these years¹⁶. It was a debate not so much about the system of political organization as about what the Church is, what its nature, mission, and purpose are. It was of an ecclesiological nature. The question was not just about ordinary “loyalty” to a particular system of government (regardless of its forms). It was about the identity of interests (common “joys and sorrows”) of the church and the regime, which aimed to completely eradicate any religion. And about the inadmissibility of the Church’s service to these criminal interests. This was a fundamental difference from the Church’s loyalty to the former regimes that declared their external devotion or loyalty to Christianity.

However, many “non-commemorators” went even further in their views of the Church’s mission than simply disagreeing with a particular ideology. In the spirit of the Local Council (Sobor) policy of 1917–1918, which welcomed democratic transformations and the liberation of the Church from the dictates of the state, they insisted on the principle of preserving the internal spiritual freedom of the Church before any state authority, whether monarchy, democracy, authoritarianism, or totalitarianism. The limit of possible compromises with the state was determined by this criterion: internal spiritual freedom and independence from any external influences¹⁷.

This was a new word in Orthodox theological thought in the former empire, so uncharacteristic of it in previous times. The fact that these ideas were publicly expressed by the hierarchs of the Church not in conditions of external freedom, but under the threat of arrest and repression, and often from prison,

15 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, р. 179; И. И. Осипова, *Премилосердый*, р. 18; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 47–50.

16 С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 43–45.

17 С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 44–45.

makes them especially valuable and relevant, in particular for our time. Unfortunately, this heritage of the twentieth-century martyrs and confessors has remained virtually unknown and unclaimed in the post-Soviet Church.

By the early 1930s, the intra-church movement of “non-commemorators” to one degree or another covered almost all dioceses of the “Tikhonov” Church, including Ukraine¹⁸. In conditions of relative freedom, this intra-church movement would definitely have been widespread and would have influenced the development of the Orthodox Church, making it completely different from what it is today. However, the Soviet repressive authorities, in close cooperation with Metropolitan Sergius’ “Provisional Synod,” did everything they could to destroy both the movement and its representatives.

Metropolitan Sergius subjected dissenting bishops to removal from their sees, “bans from the priesthood,” and “excommunication”¹⁹ (in fact, the same thing that Patriarch Kirill Gundryaev is doing now with regard to “anti-war” priests of the Russian Orthodox Church). For the OGPU-NKVD, disobedience to Metropolitan Sergius’ “Provisional Synod” and non-recognition of his ‘Declaration’ was sufficient to be accused of involvement in the “anti-Soviet church underground,” which resulted in long prison terms and concentration camps (10 to 25 years) or executions²⁰.

18 М. В. Шкаровский, *Судьбы иосифлянских пастырей*, pp. 3–6; *История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней*, vol. 1: 1917–1970, Санкт-Петербург 1997, p. 529; С. В. Шумило, *В катакомбах*, p. 45.

19 *Акты святейшего патриарха Тихона*, pp. 605–609; 643–644; Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, pp. 168–169; М. Польский (прот.), *Положение Церкви в Советской России*, “Путеводитель по православной аскетике”, серия «О духовном рассуждении» 3 (1999), pp. 174–175; С. В. Шумило, *В катакомбах*, p. 42.

20 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, p. 465; И. М. Андреев, *Русская Зарубежная Церковь и Катакомбная Церковь в Советской России. Документальные данные о начале раскола Русской Церкви на «Советскую» и «Катакомбную»*, in: *Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия*, Джорданвилл (Н. Й., США) 1970, vol. 2, pp. 119–120; И. Андреев, *Заметки о Катакомбной Церкви в СССР*, “Православная Русь” 14 (1947), pp. 4–10; И. М. Андреев, *Истоки раскола Русской Православной Церкви на Советскую и катакомбную*, in: *Владимирский православный календарь на 1960 г.*, Джорданвилл (Н. Й., США) 1960, pp. 35–36; И. М. Андреев, *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, “Православный путь” 1 (1952); 2 (1953).

Suppression of the opposition. The emergence of the Catacomb Church

In the late 1920s and early 1930s, the first wave of arrests of disobedient hierarchs took place. In 1929 alone, more than 15 bishops who had separated from Metropolitan Sergius were arrested, and the “Provisional Synod” immediately appointed loyal bishops to the vacant sees who had been “interviewed” by the OGPU²¹. The communist regime, with the help of Metropolitan Sergius, carried out a kind of “selection” (purges) among the episcopate and “rebooted” the Russian Orthodox Church. Only those who confirmed their loyalty and agreed to be secret agents of the Soviet secret services were allowed to manage the dioceses. Those who disagreed were sentenced to long prison terms or shot²².

From March to October 1929, the Chekists carried out the first stage of an all-Union operation to destroy the church opposition: mass arrests took place in many regions of the country. According to incomplete statistics, more than 5,000 clergymen were arrested during that year²³.

Since then, the opposition of “non-commemorators” has had a new unofficial name – the “True Orthodox Church” (TOC) (this movement should not be confused with the old-calendar groups in Greece, which, although they also used the name “True Orthodox Church”, but they were completely different and unrelated movements, which arose for different reasons, in other conditions and countries). It was under this name that it was “registered” in the materials of the OGPU-NKVD investigative cases²⁴. For some unknown reason, the Chekists threw this name at the church opposition, and thus it gradually stuck with it. The more the Soviet regime and the Synod of Sergius persecuted the opposition, the more the spontaneous movement acquired the features of organized resistance.

From July 1931 to April 1932, mass arrests of supporters of the anti-Sergius opposition again swept through all regions of the USSR. The number of arrested clergymen during this period exceeded 19,000²⁵.

21 С. В. Шумило, *В катакомбах*, р. 42, 50.

22 Л. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви*, р. 117, 429; С. В. Шумило, *В катакомбах*, р. 51, 57.

23 И. И. Осипова, *Сквозь огонь мучений и воды слез... Гонения на Истинно-Православную Церковь*, Москва 1998, pp. 25–26.

24 С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 52–53.

25 И. И. Осипова, *Сквозь огонь мучений и воды слез*, pp. 26–27.

In the face of total repression, arrests, and the defeat of the anti-Sergius opposition, the movement's remaining representatives began to engage in illegal activities in the mid-1930s in order to preserve themselves. In fact, the remnants of the opposition were driven deep underground, after which they lost the ability to influence the masses.

Thus, on the basis of the spontaneous “non-commemorators” movement, a new movement emerged in the USSR – the ‘catacomb’ (i.e., underground) movement, which was unofficially called the “Catacomb Church.”²⁶ In the materials of the NKVD investigative cases, it continued to be called the “True Orthodox Church” (TOC). The forced retreat of the Church into the “catacombs” was justified by its followers as a necessity to preserve its internal freedom and independence from the God-fighting state.

The peak of repression against this movement occurred in 1937–1938, when more than 40 bishops and thousands of priests were shot throughout the country in NKVD torture chambers on massively fabricated cases of the “anti-Soviet TOC underground.” The exact numbers have not yet been established.

In addition to persecuting the followers of the Catacomb Church, the Soviet repressive authorities during this period completely defeated the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) and a number of other Orthodox and Protestant movements. Catholics, Jews, Muslims, and Buddhists were also subjected to brutal repression and extermination.

Knowing about such reprisals, Metropolitan Sergius and his “Provisional Synod” not only did not stand up for the innocent victims, but also publicly stated to the whole world that there were no religious repressions in the USSR and that bishops and priests were serving just punishment exclusively for “political crimes.”²⁷

However, such statements did not prevent the regime from subsequently cracking down on the Sergius group. After the massacre of the anti-Sergius opposition, the same fate awaited the clergy loyal to the Soviet government. According to some estimates, by 1940 there were just over 100 active churches

26 С. В. Шумило, *В катакомбах*, р. 53, 65.

27 Интервью с главой Патриаршей Православной Церкви в СССР Заместителем Патриаршего Местоблюстителя митрополитом Сергием и его Синодом, “Известия ЦИК” 16.02.1930, no. 46 (3893).

in the RSFSR under the jurisdiction of Metropolitan Sergius²⁸. His Declaration not only did not save anyone from persecution but, on the contrary, led to increased repression²⁹. First, opposition religious organizations and religious worshipers were subjected to extermination, and then all religious organizations and worshipers without exception, even those loyal to the communist regime, such as the “Sergians” and “Renovationists.” Only the Second World War saved them from total destruction.

Stalin’s “reset” of the Moscow Patriarchate

Since 1943, there has been a change in the Stalinist regime’s policy toward religion and the church. Having failed in the war with Nazi Germany, Stalin was forced to appeal to the leaders of Western countries (the United States and Great Britain) for military assistance and the opening of a “second front.” Negotiations within the framework of the Tehran Conference of the Allied Countries of the Anti-Hitler Coalition, which was being prepared for November 1943, were vital for the Stalinist regime. However, for this to happen, it was necessary to demonstrate to the Western Allies its readiness for democratic transformation and the restoration of religious freedom³⁰. Therefore, to ensure successful negotiations, it was decided to use the influence of religious organizations to create a positive “democratic” image of the USSR.

To this end, a delegation of the Church of England was invited to the USSR for the first time. Metropolitan Sergius (Stragorodsky), who was hastily elevated to the rank of patriarch to add weight, was entrusted with the negotiations³¹.

On the night of September 4–5, 1943, by the order of Stalin, three remaining Sergian bishops were brought to him in the Kremlin – Metropolitan Sergius (Stragorodsky) himself, as well as Metropolitan Alexy (Simansky) and

28 М. И. Одинцов, *Великая Отечественная война (1941–1945) и религиозные организации в СССР*, in: *Православная энциклопедия*, vol. 7, Москва 2004, p. 407.

29 И. И. Осипова, *Премилосердый*, p. 24; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 49–51.

30 В. А. Алексеев, *Иллюзии и догмы*, Москва 1991, p. 337; М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 284–287.

31 В. А. Алексеев, *Иллюзии и догмы*, p. 337; М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 284–287.

Metropolitan Nikolai (Yarushevich)³². At this meeting, Stalin instructed the three metropolitans to reboot their church organization and convene a Bishops' Council (which, however, did not represent even 70% of the Russian Church hierarchy).

The result of this event was the proclamation of Metropolitan Sergius (Stragorodsky) as the "Patriarch of Moscow" without alternative³³. At the same time, at Stalin's personal insistence, the title was amended and instead of being called "all Russia", as it had been under Patriarch Tikhon, it became "all Rus" (in order to substantiate Stalin's claims to the heritage of Kyivan Rus). The assembly reestablished the Synod, which had been inactive since 1934. Also from that moment on, the name "Russian Orthodox Church" (ROC) was finally adopted for the Sergian structure, instead of the name "Orthodox Russian Church" (ORC), which had been used under Patriarch Tikhon.

To control the ROC, on Stalin's orders, a special state body was created under the USSR Council of People's Commissars – the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church (CA ROC), headed by Colonel G. Karpov, head of the 5th (Church) Department of the 2nd Directorate of the NKGB of the USSR³⁴. The Patriarch and members of the Synod of the Russian Orthodox Church had to coordinate all their actions with this controlling body, which had a double subordination to the Soviet People's Commissariat and the NKGB of the USSR³⁵.

A week after his enthronement, Patriarch Sergius received in Moscow a long-awaited delegation of the Church of England led by Archbishop Cyril Garbett of York, who later told the New York Times and other Western media that "there is complete freedom of religion in the Soviet Union."³⁶ From this moment on, the Moscow Patriarchate was particularly actively involved and used in defending and promoting the interests of the Soviet totalitarian regime

32 *Записка Г. Г. Карпова о приеме Сталиным иерархов Русской Православной Церкви 4 сентября 1943 года*, in: И. В. Сталин, *Сочинения*, vol. 18, Тверь 2006, pp. 621–629.

33 М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 284–287.

34 М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, p. 205.

35 *Записи бесед председателей Совета по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР Г. Г. Карпова и В. А. Куроедова с патриархами Русской православной церкви (1943–1960)*, in: *Государство и церковь в XX веке: Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты: Опыт России и Европы*, отв. ред. А. И. Филимонова, Москва 2011, pp. 106–176.

36 I. Colquhoun, *Stalin's concordat – turning-point of history*, <https://polishnews.com/stalin-s-concordat-turning-point-of-history> (25.11.2024).

at the international level³⁷. At the same time, recruitment among the clergy and bishops and the work of MGB-KGB agents in the structures of the ROC are being intensified³⁸.

Gradually, the participation of the Moscow Patriarchate in foreign events became one of the priority areas of activity, which was supervised directly by the Council for the Affairs of the ROC and the NKGB-MGB of the USSR³⁹. On April 4, 1946, a special Department for External Church Relations (DECR) was established within the structure of the ROC MP⁴⁰, whose employees were specially recruited by the MGB-KGB for further agent activities abroad. This department was directly subordinated to the MGB-KGB supervisors, and even the Moscow patriarchs could not actually influence it.

A separate and little-studied topic is the use by the KGB of its agents in the Russian Orthodox Church for espionage and intelligence activities abroad, their participation in various international and ecumenical events, and the dissemination and promotion of decisions and narratives necessary for the Soviet regime. This topic still requires comprehensive research and disclosure. Unfortunately, this is hindered by the strict secrecy of the KGB archives in Moscow.

Establishment of the “spiritual monopoly” of the ROC MP and destruction of the opposition

It should be noted that since 1946, the Stalinist regime has been intensifying its campaign to deliberately destroy any alternative church jurisdictions and movements and to establish a complete monopoly in the USSR of one “pocket” church structure, the ROC MP. Through brutal repression, the Ukrainian Greek Catholic Church, the Ukrainian and Belarusian Autocephalous Orthodox

37 М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 284–287.

38 Р. Скакун, *Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки*, Львів 2025; А. Берман, Р. Скакун, «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»: Директивы НКГБ СССР о Поместных Соборах Русской Православной Церкви 1943 и 1945 гг. из архива Службы безопасности Украины, “Церковно-исторический вестник” 24–25 (2017/2018), pp. 247–258.

39 М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 284–287; Р. Скакун, *Агентура*, passim; А. Берман, Р. Скакун, «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства», pp. 247–258.

40 И. Алфеев (митр.), *Отдел внешних церковных связей*, in: *Православная энциклопедия*, vol. 53, Москва 2019, с. 489.

Churches, the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC) and the Latvian Orthodox Autonomous Church (LOAC) under the jurisdiction of the Church of Constantinople, other parishes of the Ecumenical Patriarchate (including in Transcarpathia), as well as dioceses and parishes of the Romanian and Serbian Churches were forcibly liquidated. The Ukrainian Autonomous Church and the “Renovationist” Church were also liquidated. In addition, the campaign to identify and completely destroy the underground communities of the Catacomb or True Orthodox Church (TOC) was intensified. The clergy and parishes were forced by the state security authorities to be transferred to the ROC-MP, and those who disagreed were subjected to arrest and long prison terms. Thus, in the second half of the 1940s, a complete monopoly of the ROC MP, controlled and loyal to the communist regime, was imposed in the USSR.

However, even under these conditions, the church opposition in the USSR continued to exist, although it was driven underground and deprived of the ability to influence the masses. Despite the official “liquidation,” secret Greek Catholic bishops and priests continued their illegal activities under the threat of death⁴¹. Also, despite massive repressions against the followers of the Catacomb Church (another name for the True Orthodox Church), by the early 1960s there were still at least 100 secret priests of this movement and more than 1,000 “catacomb” (underground) TOC communities in the USSR⁴². This topic of the history and secret ministry of the Catacomb Church in the USSR is still poorly understood and unclaimed because of the longstanding “taboo” on it by the Moscow Patriarchate, which during Soviet times helped repressive authorities suppress church opposition.

In identifying and eliminating these and other underground church groups, the local departments for religious affairs and the KGB were often assisted by priests and bishops of the Moscow Patriarchate recruited as secret state security agents⁴³. At the same time, with the emergence of the dissident movement in the USSR, the leadership of the Moscow Patriarchate tried to suppress any opposition within its structure. In particular, in 1965, Archbishop Germogen

41 Б. Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989)*, in: Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії, ред. Я. Грицак, Б. Гуздяк, vol. 1, Львів 1993, pp. 130–132; О. Боруцька, *Підпільна діяльність УГКЦ в часи радянського тоталітаризму у 60-х рр. XX ст.*, “Історія релігій в Україні” 22 (2012) кн. 1, pp. 728–729.

42 С. В. Шумило, *Нелегальные связи между РПЦЗ и катакомбными общинами в СССР в 1960-е–1980-е гг.*, “Textus et Studia” 37 (2024) no. 1, p. 145.

43 С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 93–94.

(Golubev), who refused to close churches in his diocese, was removed from the administration of the diocese at the request of the administrator of the Moscow Patriarchate, Archbishop Alexei Ridiger (KGB agent “Drozdov”), and placed under house arrest in the Zhyrovychi Monastery. Priests Gleb Yakunin and Nikolai Eshliman, who opposed the violation of the rights of believers in the USSR, were banned from priesthood. Many other, lesser-known priests of the ROC who dared to express disagreement with the official course of the church leadership were also subjected to church sanctions⁴⁴.

A sad page in the history of the Russian Orthodox Church during this period was the campaign to close existing parishes. Out of 14477 patriarchal churches operating in the USSR in 1949, 7523 remained open by 1966⁴⁵. Accordingly, by 1966, more than 7,000 ROC clergymen had been deprived of their parishes, registration, and livelihoods. At the same time, the closure of churches was no longer carried out by the Soviet authorities, but by the ruling bishops of the Moscow Patriarchate, who, on orders from the Department for Religious Affairs, obediently closed these churches themselves. And priests who dared to protest such actions of the bishops were subjected to church sanctions and bans⁴⁶.

The “New Type” of Soviet Clergy

The leadership of the Council for Religious Affairs in its 1979 reports proudly stated that as a result of many years of preventive measures, the Soviet authorities managed to selectively breed and form a “new type” of Soviet clergy in the ROC, who simultaneously believed “in God and in communism”⁴⁷ and “in words and deeds confirm not only loyalty but also patriotism to the socialist

44 Д. Эллис, *Русская Православная Церковь: Согласие и инакомыслие*, Лондон 1990, pp. 16–17; Л. М. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Москва 2012, pp. 192–202; Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, pp. 332–389; М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь*, pp. 261–283.

45 В. Цыпин (прот.), *История Русской Православной Церкви: 1917–1990*, Москва 1994, pp. 503, 516.

46 Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, p. 321; В. Цыпин (прот.), *История Русской Православной Церкви: 1917–1990*, p. 162; С. В. Шумило, *В катакомбах*, pp. 114–115.

47 Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, p. 393.

society.”⁴⁸ He was a type of unprincipled opportunist and careerist, often self-serving and morally corrupt. It was easy for KGB officers to control such people by blackmailing them with available dirt on them. Therefore, with the assistance of the Soviet secret services, they quickly made a church career, occupying leading positions in the hierarchy.

As Deputy Chairman of the Council for Religious Affairs V. Furov noted in his report that “we have developed a clear and broad system of educating the bishops, and through them the ordinary clergy, in political terms, forming patriotism, civic duty, respect for the laws and activities of the Soviet government.”⁴⁹ At the same time, as he specifies, “no ordination as bishops, no transfer takes place without a thorough check of candidates by the responsible employees of the Council in close connection with the authorized, local bodies and relevant interested organizations” (i.e. the KGB)⁵⁰.

Therefore, it is not surprising that in the late 1980s and early 1990s the Soviet hierarchs of the ROC MP resisted democratic transformations in society in every possible way, actively opposing the collapse of the USSR, the processes of national revival and the republics’ gaining state independence, as well as the restoration of the Ukrainian and Belarusian Autocephalous Orthodox Churches (UAOC and BAOC), the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC) and the Latvian Orthodox Autonomous Church (LOAC) under the jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, the Bessarabian Metropolis of the Romanian Orthodox Church in Moldova, the Russian True Orthodox Church and the Russian Orthodox Free Church under the jurisdiction of the Russian Orthodox Church Outside Russia (ROCOR), and other alternative jurisdictions.

According to the confession of the former Exarch of the Russian Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Filaret (Denisenko), no bishop of the Russian Orthodox Church in Soviet times could be appointed to a see without the consent of the KGB⁵¹. The KGB archives, partially declassified in 1991–1992, showed

48 В.Г. Фуров, *Отчёт Совета по делам религий членам ЦК КПСС (1974)*, “Вестник Русского христианского движения” 130 (1979), p. 278.

49 В.Г. Фуров, *Отчёт Совета*, p. 281.

50 В.Г. Фуров, *Отчёт Совета*, pp. 279–280.

51 Аудіозапис бесіди С. Шумила з патр. Філаретом (Денисенко) від 23.02.2021 р., Приватний архів С. Шумила; Филарет признал связь с КГБ, “Лівий берег” 20.01.2012, https://lb.ua/news/2012/01/20/132771_filaret_priznal_svyaz_kgb_.html (25.11.2024); Архивы КГБ. Как Филарет работал на советские спецслужбы, <https://risu.ua/ru/arhivy-kgb-kak-filaret-rabotal-na-sovetsk->

that most of the well-known hierarchs of the Moscow Patriarchate were secret agents or KGB officers⁵². Their active international activities in the ecumenical and peacekeeping field were supervised directly by the KGB⁵³.

Among the declassified secret KGB officers, in particular, there are agent “Sviatoslav” – Metropolitan Nikodim (Rotov) of Leningrad, agent “Drozdov” – Metropolitan Alexy (Ridiger) of Leningrad and the Moscow Patriarch, agent “Mikhailov” – Metropolitan Kirill (Gundyaev) of Kaliningrad and the current Moscow Patriarch, and dozens of other names of well-known ROC hierarchs⁵⁴.

None of them ever repented for their longstanding collaboration with the KGB. The ROC never underwent the lustration that many hoped for in the 1990s. Remaining in the leadership of the ROC, these “agents in cassocks” continued to defend the interests of the Russian special services with the help of the Church even after the collapse of the USSR. This was especially acute when former KGB lieutenant colonel Vladimir Putin came to power in the Russian Federation, and many leading positions in the state were occupied by former KGB officers. It is not surprising that the long-time KGB agent “Mikhailov” (aka Kirill Gundyaev), as head of the Russian Orthodox Church, became one

ie-specsluzhby_n98991 (12.12.2024); *Історія Філарета: заслуги та гріхи почесного патріарха ПЦУ*, https://24tv.ua/istoriya_filareta_zaslugi_ta_grihi_pochesnogo_patriarha_ptsu_n1100564 (12.12.2024).

52 Г. Эдельштейн, *Чекисты... в рясах*, “Аргументы и факты” 12.09.1991; Г. Якунин, «Аббат» выходит на связь, “Аргументы и факты” 08.01.1992; В. Полосин, *Вечный раб ЧК*, “Известия” 23.01.1992; Г. Якунин, *Подлинный лик Московской патриархии*, Москва 1995, pp. 7–14; Н. Пивоваров, *Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.)*, “Государство, религия, церковь в России и за рубежом” 1 (2017), pp. 185–215; *Выписки свящ. Глеба Якунина из отчетов КГБ о работе с агентами-сотрудниками Московской патриархии, 1992 г.*, http://krotov.info/4/texts/o3_v/Vypiski_1992.htm (14.10.2024); *Использование ЦК КПСС и КГБ СССР религиозных организаций в антиконституционных целях. Выводы комиссии Президиума Верховного Совета Российской Федерации по расследованию причин и обстоятельств ГКЧП. 1992 год*, <https://esxatos.com/articles/svyashchenniki-razvedchiki> (14.10.2024); *Агенты КГБ в рясах. Как священники РПЦ работали на тоталитарный режим СССР*, <http://internetsobor.org/index.php/novosti/mirovoe-pravoslavie/moskovskaya-patriarkhiya/agenty-kgb-v-ryasakh-kak-svyashchenniki-rpts-rabotali-na-totalitarnyj-rezhim-sssr> (14.10.2024).

53 Р. Скаун, *Агентура*.

54 А. Солдатов, *Проклятие «Третьего имени». Реальные масштабы церковной агентуры ГБ видны после вскрытия архивов на постсоветском пространстве*, <https://gorby.media/articles/2024/08/05/proklatie-tretego-imeni> (14.10.2024).

of the main adherents and ideologues of the new Chekist regime of the Russian Federation, justifying and blessing all its crimes in the name of the Church⁵⁵.

A paradoxical situation arose when, with the fall of the communist regime, the ROC MP not only did not free itself from the captivity of the Soviet special services, but to some extent became at the forefront of their return to power and neo-Soviet restoration in Russia. While in 1927 Metropolitan Sergius (Stragorodsky) and other hierarchs from his group cooperated with the OGPU out of fear for their lives, in the 2000s Moscow Patriarch Kirill Gundyaev voluntarily put the ROC at the service of the Chekist junta, turning the Church into an ideological and propaganda mouthpiece of the totalitarian regime of the Russian Federation. The ROC-MP, represented by its patriarch and other influential hierarchs, has become a conductor of anti-evangelical quasi-religious and fundamentalist ideas of the "Russian world".⁵⁶ For many years, they have been developing and promoting these ideas among Russian society and the ruling elite in order to establish them as the official state ideology, thereby laying the groundwork for Russia's claims to the former territories of the USSR and the Russian Empire and for its war of aggression against Ukraine and other independent states.

Reflecting on this, I would like to turn once again to the Gospel words of Christ: can a good tree bear evil fruit, and a bad tree bear good fruit? (Matthew 7:18).

After the collapse of communist tyranny, was it possible to revive a full-fledged healthy spiritual life on the basis of the old Soviet system of the Moscow Patriarchate without all the ugly and painful manifestations that we see in it now? Or does it need to be completely dismantled and rebooted along with the repressive KGB-FSB system that spawned it?

We need an honest and diverse discussion on this issue, otherwise we will be doomed to continue to walk in a vicious circle of the same problems.

55 S. Shumylo, "Ordinary Fascism", or *The Russian World of Patriarch Kirill*, "The Weel" 10.04.2024, <https://wheeljournal.com/2024-4-10-serhii-shumylo-ordinary-fascism-or-the-russian-world-of-patriarch-kirill/> (10.04.2024).

56 S. Shumylo, "Orthodox Shahidism" and Moscow Patriarch Kirill's neo-pagan theology of war, "Orthodox Times" 11.12.2022, <https://orthodoxtimes.com/orthodox-shahidism-and-moscow-patriarch-kirills-neo-pagan-theology-of-war/> (11.12.2022); S. Shumylo, *False "prophecies" as justification for the war: Sectarian hoaxes by Moscow Patriarch Kirill*, "Orthodox Times" 26.11.2022, <https://orthodoxtimes.com/false-prophecies-as-justification-for-the-war-sectarian-hoaxes-by-moscow-patriarch-kirill/> (26.11.2022); S. Shumylo, "Ordinary Fascism".

References

- Colquhoun I., *Stalin's concordat – turning-point of history*, <https://polishnews.com/stalin-s-concordat-turning-point-of-history> (25.11.2024).
- Shumylo S., “*Ordinary Fascism*”, or *The Russian World of Patriarch Kirill*, “The Wheel” 10.04.2024, <https://wheeljournal.com/2024-4-10-serhii-shumylo-ordinary-fascism-or-the-russian-world-of-patriarch-kirill/> (10.04.2024).
- Shumylo S., “*Orthodox Shahidism*” and *Moscow Patriarch Kirill's neo-pagan theology of war*, “Orthodox Times” 11.12.2022, <https://orthodoxtimes.com/orthodox-shahidism-and-moscow-patriarch-kirills-neo-pagan-theology-of-war/> (11.12.2022).
- Shumylo S., *False “prophecies” as justification for the war: Sectarian hoaxes by Moscow Patriarch Kirill*, “Orthodox Times” 26.11.2022, <https://orthodox-times.com/false-prophecies-as-justification-for-the-war-sectarian-hoaxes-by-moscow-patriarch-kirill/> (26.11.2022).
- Агенты КГБ в рясах. Как священники РПЦ работали на тоталитарный режим СССР*, <http://internetsobor.org/index.php/novosti/mirovoe-pravoslavie/moskovskaya-patriarkhiya/agenty-kgb-v-ryasakh-kak-svyashchenniki-rpts-rabotali-na-totalitarnyj-rezhim-sssr> (14.10.2024). [*Agenty KGB v riasakh. Kak sviashchenniki RPTs rabotali na totalitarnyi rezhim SSSR*, <http://internetsobor.org/index.php/novosti/mirovoe-pravoslavie/moskovskaya-patriarkhiya/agenty-kgb-v-ryasakh-kak-svyashchenniki-rpts-rabotali-na-totalitarnyj-rezhim-sssr> (14.10.2024)].
- Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.*, сост. М. Е. Губонин, Москва 1994. [*Akty sviateishego patriarkha Tikhona i pozdneishie dokumenty o preemstve vysshei tserkovnoi vlasti. 1917–1943 gg.*, sost. M. E. Gubonin, Moskva 1994].
- Алексеев В. А., *Иллюзии и догмы*, Москва 1991. [Alekseev V. A., *Illuzii i dogmy*, Moskva 1991].
- Алексеева Л. М., *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Москва 2012. [Alekseeva L. M., *Istoriia inakomysliia v SSSR: noveishii period*, Moskva 2012].
- Алфеев И. (митр.), *Отдел внешних церковных связей*, in: *Православная энциклопедия*, t. 53, Москва 2019. [Alfeev I. (mitr.), *Otdel vneshnikh tserkovnykh svyazei*, in: *Pravoslavnaia entsiklopediia*, t. 53, Moskva 2019].

- Андреев И. М., *Истоки раскола Русской Православной Церкви на Советскую и катакомбную*, in: *Владимирский православный календарь на 1960 г.*, Джорданвилл (Н. Й., США) 1960. [Andreev I. M., *Istoki raskola Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi na Sovetskuiu i katakombnuiu*, in: *Vladimirskii pravoslavnyi kalendar' na 1960 g.*, Dzhordanvill (N. I., SShA) 1960].
- Андреев И. М., *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, “Православный путь” 1 (1952). [Andreev I. M., *Kratkii obzor istorii Russkoi Tserkvi ot revoliutsii do nashikh dnei*, “Pravoslavnyi put” 1 (1952)].
- Андреев И. М., *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, “Православный путь” 2 (1953). [Andreev I. M., *Kratkii obzor istorii Russkoi Tserkvi ot revoliutsii do nashikh dnei*, “Pravoslavnyi put” 2 (1953)].
- Андреев И. М., *Русская Зарубежная Церковь и Катакомбная Церковь в Советской России. Документальные данные о начале раскола Русской Церкви на «Советскую» и «Катакомбную»*, in: *Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия*, Джорданвилл (Н. Й., США) 1970, vol. 2. [Andreev I. M., *Russkaia Zarubezhnaia Tserkov' i Katakombnaia Tserkov' v Sovetskoii Rossii. Dokumental'nye dannye o nachale raskola Russkoi Tserkvi na «Sovetskuiu» i «Katakombnuiu»*, in: *Luch Sveta. Uchenie v zashchitu Pravoslavnoi very, v oblichenie ateizma i v oproverzhenie doktrin neveriia*, Dzhordanvill (N. I., SShA) 1970, vol. 2].
- Андреев И., *Заметки о Катакомбной Церкви в СССР*, “Православная Русь” 14 (1947), pp. 4–10. [Andreev I., *Zametki o Katakombnoi Tserkvi v SSSR*, “Pravoslavnaia Rus” 14 (1947)].
- Архивы КГБ. Как Филарет работал на советские спецслужбы, https://risu.ua/ru/arhivy-kgb-kak-filaret-rabotal-na-sovetskie-specsluzhby_n98991 (12.12.2024). [Arkhiy KGB. Kak Filaret rabotal na sovetskie spetssluzhby, https://risu.ua/ru/arhivy-kgb-kak-filaret-rabotal-na-sovetskie-specsluzhby_n98991 (12.12.2024)].
- Аудіозапис бесіди С. Шумила з патр. Філаретом (Денисенко) від 23.02.2021 р., Приватний архів С. Шумила. [Audiozapis besidi S. Shumila z patr. Filaretom (Denisenko) vid 23.02.2021 r., Privatnii arkhiv S. Shumila].
- Берман А., Скакун Р., «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»: Директивы НКГБ СССР о Поместных Соборах Русской Православной Церкви 1943 и 1945 гг. из архива Службы безопасности

- Украины, “Церковно-исторический вестник” 24–25 (2017/2018). [Berman A., Skakun R., «Obespechivat’ proverennoi agenturoi iz chisla dukhovenstva»: Direktivy NKGB SSSR o Pomestnykh Soborakh Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi 1943 i 1945 gg. iz arkhiva Sluzhby bezopasnosti Ukrainy, “Tserkovno-istoricheskii vestnik” 24–25 (2017/2018)].
- Боруцька О., Підпільна діяльність УГКЦ в часи радянського тоталітаризму у 60-х рр. XX ст., “Історія релігій в Україні” 22 (2012), кн. 1. [Boruts’ka O., Pidpil’na diial’nist’ UGKTs v chasi radians’kogo totalitarizmu u 60-kh rr. KhKh st., “Istoriia religii v Ukraini” 22 (2012), kn. 1].
- Боцюрків Б., Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989), in: Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії, ред. Я. Грицак, Б. Гуздяк, vol. 1, Львів 1993. [B. Botsiurkiv, Ukraïns’ka Greko-Katolits’ka Tserkva v katakombakh (1946–1989), in: Kovcheg. Naukovii zbirnik statei z tserkovnoi istorii, red. Ia. Gritsak, B. Guzdiak, vol. 1, L’viv 1993].
- Выпуски свящ. Глеба Якунина из отчетов КГБ о работе с агентами-сотрудниками Московской патриархии, 1992 г., http://krotov.info/4/texts/o3_v/Vypiski_1992.htm (14.10.2024). [Vypiski sviashch. Gleba Iakunina iz otchetov KGB o rabote s agentami-sotrudnikami Moskovskoi patriarkhii, 1992 g., http://krotov.info/4/texts/o3_v/Vypiski_1992.htm (14.10.2024)].
- Журавский А. В., Во имя правды и достоинства Церкви: Житие и труды священномученика Кирилла Казанского в контексте исторических событий и церковных разделений XX века, Москва 2004. [Zhuravskii A. V., Vo imia pravdy i dostoinstva Tserkvi: Zhitie i trudy sviashchennomuchenika Kirilla Kazanskogo v kontekste istoricheskikh sobytii i tserkovnykh razdelenii KhKh veka, Moskva 2004].
- Записи бесед председателей Совета по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР Г. Г. Карпова и В. А. Куроедова с патриархами Русской православной церкви (1943–1960), in: Государство и церковь в XX веке: Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты: Опыт России и Европы, отв. ред. А. И. Филимонова, Москва 2011. [Zapisi besed predsedatelei Soveta po delam Russkoi pravoslavnoi tserkvi pri SNK (SM) SSSR G. G. Karpova i V. A. Kuroedova s patriarkhami Russkoi pravoslavnoi tserkvi (1943–1960), in: Gosudarstvo i tserkov’ v XX veke: Evoliutsiia vzaimootnoshenii, politicheskii i sotsiokul’turnyi aspekty: Opyt Rossii i Evropy, отв. red. A. I. Filimonova, Moskva 2011].
- Записка Г. Г. Карпова о приеме Сталиным иерархов Русской Православной Церкви 4 сентября 1943 года, in: И. В. Сталин, Сочинения, t. 18, Тверь 2006.

- [*Zapiska G. G. Karpova o prieme Stalinym ierarkhov Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi 4 sentiabria 1943 goda*, in: I. V. Stalin, *Cochineniia*, t. 18, Tver' 2006].
- Интервью с главой Патриаршей Православной Церкви в СССР Заместителем Патриаршего Местоблюстителя митрополитом Сергием и его Синодом, "Известия ЦИК" 16.02.1930, no. 46 (3893). [*Interv'iu s glavoi Patriarshei Pravoslavnoi Tserkvi v SSSR Zamestitelem Patriarshego Mestobliustitelia mitropolitom Sergiem i ego Sinodom*, "Izvestiia TsIK" 16.02.1930, no. 46 (3893)].
- Использование ЦК КПСС и КГБ СССР религиозных организаций в антиконституционных целях. Выводы комиссии Президиума Верховного Совета Российской Федерации по расследованию причин и обстоятельств ГКЧП. 1992 год, <https://esxatos.com/articles/svyashchenniki-razvedchiki> (14.10.2024). [*Ispol'zovanie TsK KPSS i KGB SSSR religioznykh organizatsii v antikonstitutsionnykh tseliakh. Vыводы komissii Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Rossiiskoi Federatsii po rassledovaniuu prichin i obstoiatel'stv GKChP. 1992 god*, <https://esxatos.com/articles/svyashchenniki-razvedchiki> (14.10.2024)].
- История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней, t. 1: 1917–1970, Санкт-Петербург 1997. [*Istoriia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. Ot vosstanovleniia patriarshestva do nashikh dnei*, t. 1: 1917–1970, Sankt-Peterburg 1997].
- Історія Філарета: заслуги та гріхи почесного патріарха ПЦУ, https://24tv.ua/istoriya_filareta_zaslugi_ta_grihi_pochesnogo_patriarha_ptsu_n1100564 (12.12.2024). [*Istoriia Filareta: zaslugi ta grihi pochesnogo patriarkha PTsU*, https://24tv.ua/istoriya_filareta_zaslugi_ta_grihi_pochesnogo_patriarha_ptsu_n1100564 (12.12.2024)].
- Мазырин А. (иерей), *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х–1930-х годах*, Москва 2006. [Mazyrin A. (ierei), *Vysshie ierarkhi o preemstve vlasti v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v 1920-kh–1930-kh godakh*, Moskva 2006].
- Мазырин А. (свят.), «Непоминающие», in: *Православная энциклопедия*, t. 49, Москва 2018. [Mazyrin A. (sviashch.), «Nepominaiushchie», in: *Pravoslavnaia entsiklopediia*, t. 49, Moskva 2018].
- Одинцов М. И., *Великая Отечественная война (1941–1945) и религиозные организации в СССР*, in: *Православная энциклопедия*, t. 7, Москва 2004. [Odintsov M. I., *Velikaia Otechestvennaia voina (1941–1945) i religioznye organizatsii v SSSR*, in: *Pravoslavnaia entsiklopediia*, t. 7, Moskva 2004].

- Осипова И. И., *Премилосердый, буди с нами неотступно... Воспоминания верующих Истинно-Православной (катакомбной) Церкви. Конец 1920-х – начало 1970-х годов*, Москва 2008. [Osipova I. I., *Premiloserdyi, budi s nami neotstupno... Vospominaniia veruiushchikh Istinno-Pravoslavnoi (katakombnoi) Tserkvi. Konets 1920-kh – nachalo 1970-kh godov*, Moskva 2008].
- Осипова И. И., *Сквозь огонь мучений и воды слез... Гонения на Истинно-Православную Церковь*, Москва 1998. [Osipova I. I., *Skvoz' ogn' tuchenii i vody slez... Gonenii na Istinno-Pravoslavnniui Tserkov'*, Moskva 1998].
- Пивоваров Н., *Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.)*, “Государство, религия, церковь в России и за рубежом” 1 (2017). [Pivovarov N., *Kogo priglashali v SSSR i kogo otpravliali za granitsu po religioznoi linii (1943–1985 gg.)*, “Gosudarstvo, religiia, tserkov' v Rossii i za rubezhom” 1 (2017)].
- Полосин В., *Вечный раб ЧК*, “Известия” 23.01.1992. [Polosin V., *Vechnyi rab ChK*, “Izvestiia” 23.01.1992].
- Польский М. (прот.), *Положение Церкви в Советской России*, “Путеводитель по православной аскетике”, серия «О духовном рассуждении» 3 (1999). [Pol'skii M. (prot.), *Polozhenie Tserkvi v Sovetskoi Rossii*, “Putevoditel' po pravoslavnoi asketike”, seriia «O dukhovnom rassuzhdenii» 3 (1999)].
- Поспеловский Д. В., *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995. [Pospelovskii D. V., *Russkaia pravoslavnaia tserkov' v XX veke*, Moskva 1995].
- Регельсон Л. Л., *Трагедия Русской Церкви, 1917–1945*, Париж 1977. [Regel'son L. L., *Tragediia Russkoi Tserkvi, 1917–1945*, Parizh 1977].
- Скакун Р., *Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки*, Львів 2025. [Skakun R., *Agentura NKVS–MDB–KDB u pravoslavnomu episkopati Ukraïni (1939–1964): formuvannia, funksiï, modeli povedinki*, L'viv 2025].
- Солдатов А., *Проклятие «Третьего имени». Реальные масштабы церковной агентуры ГБ видны после вскрытия архивов на постсоветском пространстве*, <https://gorby.media/articles/2024/08/05/proklatie-tretego-imeni> (14.10.2024). [Soldatov A., *Proklatie «Tret'ego imeni». Real'nye masshtaby tserkovnoi agentury GB vidny posle vskrytiia arkhivov na postsovet-skom prostranstve*, <https://gorby.media/articles/2024/08/05/proklatie-tretego-imeni> (14.10.2024)].
- Филарет признал связь с КГБ, “Лівий бєпер” 20.01.2012, https://lb.ua/news/2012/01/20/132771_filaret_priznal_svyaz_kgb_.html (25.11.2024).

- [*Filaret priznal sviaz' s KGB*, “Livii bereg” 20.01.2012, https://lb.ua/news/2012/01/20/132771_filaret_priznal_svyaz_kgb_.html (25.11.2024)].
- Фуров В. Г., *Отчёт Совета по делам религий членам ЦК КПСС* (1974), “Вестник Русского христианского движения” 130 (1979). [Furov V. G., *Otchet Soveta po delam religii chlenam TsK KPSS* (1974), “Vestnik Russkogo khristianskogo dvizheniia” 130 (1979)].
- Цыпин В. (прот.), *История Русской Православной Церкви: 1917–1990*, Москва 1994. [Tsypin V. (prot.), *Istoriia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi: 1917–1990*, Moskva 1994].
- Цыпин В. (прот.), *История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700–2005)*, Москва 2010. [Tsypin V. (prot.), *Istoriia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi: Sinodal'nyi i noveishii periody (1700–2005)*, Moskva 2010].
- Шкаровский М. В., *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве*, Москва 1999. [Shkarovskii M. V., *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov' pri Staline i Khrushcheve*, Moskva 1999].
- Шкаровский М. В., *Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников*, Санкт-Петербург 2006. [Shkarovskii M. V., *Sud'by iosiflianskikh pastyrei. Iosiflianskoe dvizhenie Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v sud'bakh ego uchastnikov*, Sankt-Peterburg 2006].
- Шумило С. В., *В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР*, Луцк 2011. [Shumilo S. V., *V katakombakh. Pravoslavnoe podpol'e v SSSR. Konspekt po istorii Istinno-Pravoslavnoi Tserkvi v SSSR*, Lutsk 2011].
- Шумило С. В., *Нелегальные связи между РПЦЗ и катакомбными общинами в СССР в 1960-е–1980-е гг.*, “Textus et Studia” 37 (2024), no. 1. [Shumilo S. V., *Nelegal'nye sviazi mezhdu RPTsZ i katakombnymi obshchinami v SSSR v 1960-e–1980-e gg.*, “Textus et Studia” 37 (2024), no. 1].
- Эдельштейн Г., *Чекисты... в рясах*, “Аргументы и факты” 12.09.1991. [Edel'shtein G., *Chekisty... v riasakh*, “Argumenty i fakty” 12.09.1991].
- Эллис Д., *Русская Православная Церковь: Согласие и инакомыслие*, Лондон 1990. [Ellis D., *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov': Soglasie i inakomyslie*, London 1990].
- Якунин Г., *“Аббат” выходит на связь*, “Аргументы и факты” 08.01.1992. [Iakunin G., *“Abbat” vykhodit na sviaz'*, “Argumenty i fakty” 08.01.1992].

Якунин Г., *Подлинный лик Московской патриархии*, Москва 1995.
[Iakunin G., *Podlinnyi lik Moskovskoi patriarkhii*, Moskva 1995].

* * *

Presentation by Dr. Serhii Shumylo at the seminar “WHAT MEMORIAL POLICIES FOR THE DAY AFTER IN EUROPE?”, held as part of the 7th Normandy World Peace Forum, September 25, 2024 (Caen, France). The seminar was organized in partnership with the Collège des Bernardins (Paris, France) and the Normandy World Peace Forum.

Karol Łopatecki

 <https://orcid.org/0000-0002-7921-9421>

 k.lopatecki@uwb.edu.pl

Wiktoria Szymańska

 <https://orcid.org/0009-0004-9411-6203>

 szymanskawiktoria49@gmail.com

UNIwersytet w Białymstoku

 <https://ror.org/01qaqcf60>

O nas przez muzykę — wyniki Eurowizji w ujęciu kwantytatywnym

 <https://doi.org/10.15633/tes.11406>

ABSTRAKT

O nas przez muzykę — wyniki Eurowizji w latach 2016–2025 w ujęciu kwantytatywnym

Artykuł analizuje Konkurs Piosenki Eurowizji (1956–2025) jako fenomen społeczno-kulturowy, skupiając się na ewolucji metodologii głosowania. Autorzy wykazują, że rozdzielenie punktacji jury i widzów w 2016 roku zwiększyło transparentność badań, pozwalając na precyzyjną analizę tzw. „polaryzacji percepcyjnej” oraz wpływów politycznych i diasporalnych na wyniki. Badanie potwierdza trwałość bloków głosowania (np. krajów nordyckich) oraz odnotowuje schyłek dominacji Europy Zachodniej w głosowaniu publicznym na rzecz krajów Południa i Wschodu. W konkluzji stwierdzono, że Eurowizja stanowi istotne źródło danych o relacjach międzynarodowych, odzwierciedlając współczesne sympatie i napięcia kulturowe.

SŁOWA KLUCZOWE: Eurowizja, głosowanie, jury, publiczność, analiza ilościowa, kultura, geopolityka, preferencje społeczne, bloki głosowania, polaryzacja percepcyjna, televoting, relacje międzynarodowe, polityka tożsamości, narracje emancypacyjne

ABSTRACT

About us through music — Eurovision results in quantitative approach

The article analyzes the Eurovision Song Contest (1956–2025) as a socio-cultural phenomenon, focusing on the evolution of voting methodology. The authors demonstrate that the separation of jury and televoting scores in 2016 increased research transparency, allowing for a precise analysis of so-called “perceptual polarization” as well as political and diasporic influences on the results. The study confirms the persistence of voting blocs (e.g., the Nordic countries) and notes the decline of Western Europe’s dominance in the public vote in favor of Southern and Eastern countries. In conclusion, it is stated that Eurovision serves as a significant source of data on international relations, reflecting contemporary cultural sympathies and tensions.

KEYWORDS: Eurovision, voting, jury, audience, quantitative analysis, culture, geopolitics, social preferences, voting blocs, perceptual polarisation, televoting, international relations, identity politics, emancipatory narratives

Eurowizja to fenomen społeczny, medialny i kulturowy, który zakorzeniony został w państwach europejskich¹. Od wielu lat zwraca się uwagę, że oprócz walorów artystycznych wyniki tego konkursu odzwierciedlają sympatie i antypatie krajowe i regionalne². W niniejszym artykule ukazujemy preferencje publiczności i jury w ostatnich dziesięciu latach (2016–2025). Podstawowym problemem dotychczas przeprowadzonych analiz, które starały się używać danych liczbowych, było porównywanie informacji wewnętrznie niekoherentnych. Innymi słowy, zliczenie punktów przyznanych na finałach Eurowizji nie mówi nam o sympatiach mieszkańców poszczególnych krajów, gdyż sposób liczenia punktów wielokrotnie się zmieniał. Co do zasady wyniki były wypadkową trzech różnych zasad głosowania: punkty były przyznawane przez jury i publiczność na zasadach *televotingu* oraz systemu mieszanego³. Wielokrotnie zasady się zmieniały, dlatego należy zidentyfikować i wybrać ściśle określone ramy chronologiczne. Aby badania kwantytatywne były wiarygodne, należy rozdzielić głosy przyznawane na zasadzie mieszanej na oddzielną punktację wynikającą z ocen jury i publiczności.

Aby zrozumieć kontekst metodologiczny prowadzonej analizy, należy przyrzeć się dotychczas stosowanym mechanizmom przyznawania punktów, które

¹ Należy dodać, że od 1973 roku w konkursie Eurowizja bierze udział Izrael, a w kolejnych latach pojawiły się kolejne państwa: Maroko (1980), Cypr (1981), Armenia (2006), a od 2015 roku Australia. Niektóre państwa są transkontynentalne, jak: Rosja (1994), Turcja (1975), Gruzja (2007), Azerbejdżan (2008). W artykule wykorzystano pojedyncze akapity z pracy: W. Szymańska, *Sympatie i antypatie w Europie na przykładzie wyników Eurowizji, Białystok 2025* (praca magisterska napisana pod kierunkiem K. Łopateckiego i obroniona na Wydziale Stosunków Międzynarodowych UwB).

² Por. D. Pałuba, *Konkurs Piosenki Eurowizji jako wartościowy przedmiot badania socjologicznego*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2020 nr 1, s. 147–159; B. Korinth, *Język narodowy jako wyróżnik tożsamości kulturowej wobec procesu integracji europejskiej na przykładzie Konkursu Piosenki Eurowizji w latach 2000–2016*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 14 (2019) nr 1, s. 79–88.

³ Konkurs Eurowizja opiera się na głosowaniu według systemu Bordy. To głosowanie kumulacyjne, w którym głosujący mogą oddać więcej niż jeden głos, mają przy tym określoną maksymalną liczbę głosów. K. Rzążewski, W. Słomczyński, K. Życzkowski, *Każdy głos się liczy! Wędrownka przez krainę wyborów*, Warszawa 2014, s. 74.

funkcjonowały w Konkursie Piosenki Eurowizji. Od 1956 roku aż do połowy lat 90. dominował model oparty wyłącznie na narodowych jury. Skład komisji, sposób oceniania oraz przyznawania punktów ewoluowały, jednak sedno pozostawało niezmiennie: decyzje podejmowali wyłącznie eksperci – dziennikarze muzyczni, kompozytorzy, producenci czy przedstawiciele mediów⁴. Taki system, choć zapewniał względną kontrolę nad kryteriami oceny, coraz częściej krytykowano za oderwanie od opinii masowej publiczności.

Punktem zwrotnym był rok 1996, kiedy Irlandia odniosła czwarte zwycięstwo w ciągu pięciu lat⁵. W konsekwencji rok później wprowadzono *televoting*, czyli system głosowania telefonicznego przez widzów (w 1998 roku system ten objął wszystkie kraje). Nowy model zakładał przekazanie głosu w ręce publiczności, co miało zwiększyć zaangażowanie odbiorców i uczynić konkurs bardziej demokratycznym⁶. Jury miało charakter uzupełniający, gdy występowała słaba jakość sieci telefonicznej lub awaria systemu⁷. Choć wprowadzenie głosowania publicznego zwiększyło emocjonalne zaangażowanie widzów, zaczęły pojawiać się coraz silniejsze zarzuty dotyczące jego przejrzystości i rzetelności. Dziennikarze, naukowcy oraz nadawcy publiczni z różnych krajów wskazywali na zjawiska „głosowania sąsiedzkiego” (*neighbor voting*), masowej mobilizacji diaspor oraz strategicznych sojuszy regionalnych. Nawet wybór języka śpiewanej piosenki miał (ma) istotne znaczenie w ostatecznych wynikach⁸. Kulminacją

4 P. Jordan, *The modern fairy tale: Nation branding, national identity and the Eurovision Song Contest in Estonia*, Tartu 2014, s. 59; C. West, *Eurovision! A history of modern Europe through the world's greatest song contest*, New York 2017. Zasady głosowania w uproszczeniu prezentuje artykuł *Eurovision voting rules* na stronie EurovisionWorld.com (<https://eurovisionworld.com/esc/voting-systems-in-eurovision-history> (30.05.2025)).

5 A. Kavanagh, *Politics, Ireland and the Eurovision Song Contest*, w: *Proceedings of the political studies association of Ireland conference, Dublin, 8–10 October*, Dublin 2010, s. 1–12.

6 Stałą cechą był zakaz głosowania na przedstawicieli własnego państwa (ale już obywatele państwa mieszkającego za granicą i posiadający lokalny numer telefonu mogą na swego reprezentanta głosować). Obecnie można głosować telefonicznie, wysyłając SMS-y, można też korzystać ze specjalnej aplikacji lub strony internetowej. Por. G.B. Orgaz, R. Cajias, D. Camacho, *A study on the impact of crowd-based voting schemes in the "Eurovision" European contest*, w: *Proceedings of the International Conference on Web Intelligence, Mining and Semantics*. Sogndal, Norway, May 25–27, 2011, ed. R. Akerkar, [b.m.w.] 2011, s. 1–9.

7 P. Jordan, *The modern fairy tale*, s. 59; J.K. O'Connor, *The Eurovision Song Contest: the official history*, London 2007, s. 148.

8 B. Dogru, *Modeling voting behavior in the Eurovision Song Contest*, „Journal of Research in Economics and International Finance” 1 (2012), s. 166–168; G. Yair, „Unite Unite Europe”. *The political and cultural structures of Europe as reflected in the Eurovision Song Contest*, „Social Networks” 17 (1995) no. 2,

tej krytyki był finał konkursu w 2008 roku, w którym zwycięstwo Rosji spotkało się z otwartymi protestami nadawców z Niemiec, Malty oraz innych państw zarzucających systemowi brak transparentności i faworyzowanie geograficzne⁹.

W odpowiedzi na te zarzuty Europejska Unia Nadawców (EBU) podjęła decyzję o reformie polegającej na reintrodukcji pięcioosobowego jury eksperckiego w każdym kraju. Celem było przywrócenie wiarygodności konkursowi oraz zrównoważenie wpływu emocjonalnych, często regionalnych głosów publiczności. Jedną z kluczowych zmian strukturalnych, które znacząco wpłynęły na możliwość analizy wyników Konkursu Piosenki Eurowizji w XXI wieku, była właśnie ta ewolucja systemu przyznawania punktów. Lata 2009–2015 charakteryzowały się zastosowaniem tzw. systemu mieszanego, w którym ostateczny ranking ustalany był na podstawie połączenia głosów publiczności (*televotingu*) i pięcioosobowego jury eksperckiego, według równych wag (50/50). Na podstawie zsumowanego rankingu tworzone jeden zunifikowany zestaw punktów (1–8, 10 i 12), które dany kraj przyznawał innym uczestnikom¹⁰.

Ten zintegrowany system, mimo że w zamyśle miał zapewnić równowagę pomiędzy gustami masowymi a profesjonalną oceną artystyczną, w praktyce prowadził do zatarcia różnic między tymi dwiema grupami oceniających. Głosowanie nie ujawniało odrębnych wyników jury i publiczności – do wiadomości publicznej trafiał wyłącznie końcowy wynik, co utrudniało identyfikację preferencji każdej z grup. Było to rozwiązanie mało transparentne, a analiza głosowań mogła prowadzić do mylnych wniosków co do rzeczywistego poziomu poparcia dla danego kraju. Głos widzów mógł być w istotnym stopniu osłabiany przez przeciwną ocenę jury i odwrotnie – przy czym odbiorcy nie mieli możliwości oceny skali tej rozbieżności¹¹. Akcentujemy, że ten siedmioletni okres jest nieszczęśliwy z perspektywy badań kwantytatywnych, gdyż brakowało możliwości wyodrębnienia głosów publiczności i jury.

s. 147–161; C. Baker, D. Atkinson, B. Grabher, M. Howcroft, *Soft power, cultural relations and conflict through Eurovision and other mega-events: a literature review*, 2024, doi.org/10.57884/MB1H-DT68 (31.05.2025).

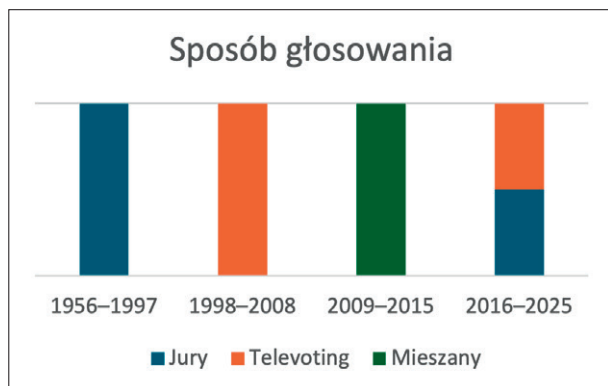
9 P. Jordan, *Eurovision in Moscow: Re-imagining Russia on the global stage*, „eSharp” 14 (2009), s. 39–61; Y. Meerzon, D. Priven, *Back to the future: Imagining a New Russia at the Eurovision Song Contest*, w: *Performing the 'New' Europe. Identities, feelings and politics in the Eurovision Song Contest*, eds. K. Fricker, M. Gluhovic, New York 2013, s. 111–124.

10 D. Stockemer, A. Blais, F. Kostelka, C. Chhim, *Voting in the Eurovision song contest*, „Politics” 38 (2018) issue 4, s. 428–442.

11 D. Pałuba, *Konkurs Piosenki Eurowizji*, s. 147–148.

Punktem zwrotnym w historii konkursu okazał się rok 2016, kiedy Europejska Unia Nadawców (EBU) zdecydowała o reformie systemu głosowania polegającej na całkowitym rozdzieleniu głosów jury i publiczności¹². Od tego momentu każdy kraj przyznaje dwa niezależne zestawy punktów – osobno na podstawie rankingu widzów oraz osobno według oceny jury. Oznaczało to nie tylko podwojenie całkowitej liczby punktów dostępnych w konkursie, ale także fundamentalną zmianę w przejrzystości i dynamice finału. Punkty od jury są ogłaszane w tradycyjnej formule przez rzeczników krajów, natomiast punkty z *televotingu* z całej Europy przedstawiane są zbiorczo, od najmniejszej do największej sumy¹³. Ten zabieg, oprócz podniesienia napięcia, znacząco zwiększył emocjonalny odbiór finału i przyciągnął uwagę nowych widzów, stając się elementem medialnego spektaklu.

Wykres 1. Sposób liczenia głosów w finałach Konkursu Eurowizja

Źródło: opracowanie własne na podstawie N. Kadoić, N.Z. Hrustek, M.G. Marković, *Eurovision Song Contest: Can juries assess the quality of songs objectively?*, „Central European Journal of Operations Research” 33 (2025) issue 3, s. 861.

12 W analizowanym okresie konkurs nie odbył się w 2020 roku z uwagi na pandemię COVID-19. Jako alternatywę zorganizowano program „Eurovision: Europe Shine a Light”, który miał na celu zjednoczenie krajów uczestniczących w Eurowizji, bez elementu rywalizacji. M. Túñez-López, M. Vaz-Álvarez, C. Fieiras-Ceide, *Covid-19 and public service media: Impact of the pandemic on public television in Europe*, „Profesional de la información” 29 (2020) núm. 5, s. 1–16.

13 O. Szelań, *Zmiany zasad głosowania w Konkursie Piosenki Eurowizji a problem stronniczości (2016–2023)*, „Refleksje” 2023 nr 25, s. 59–77; EBU, *Eurovision Song Contest voting set for massive change*, <https://www.ebu.ch/news/2016/02/eurovision-song-contest-voting-u>. (01.06.2025)

Z punktu widzenia analiz naukowych zmiana ta ma dodatkowe implikacje: wcześniejszy system utrudniał odczytanie skali rozbieżności pomiędzy preferencjami jury a publiczności lub ukazywał tylko jedną grupę oceniającą. Obecnie możliwe jest nie tylko wyodrębnienie tych dwóch źródeł punktów, ale również analiza ich dynamiki i wzajemnych zależności. Zjawiska te mogą być badane nie tylko statystycznie, ale również w kontekście narracji medialnych i społecznych — co zwiększa potencjał interpretacyjny danych Eurowizji i czyni ją ciekawym przypadkiem w badaniach nad emocjami zbiorowymi i medializacją polityki kultury¹⁴. W tym celu przygotowaliśmy bazę danych zawierającą punktację przyznawaną przez poszczególne kraje (jury i publiczność) w latach 2016–2025¹⁵.

Rozdzielenie tych wartości jest ważne w kontekście badań Victora Ginsburgha i Abdula Noury’ego, którzy przeprowadzili analizę wzorców głosowania w Konkursie Piosenki Eurowizyjnej (ESC) w latach 1956–2003¹⁶. W odróżnieniu od wielu wcześniejszych badań autorzy uwzględnili w swojej analizie jakość piosenki. Stwierdzili oni, że ich poziom stanowił istotny, ale nie jedyny czynnik wpływający na głosy jurorów i widzów. Ich badania wykazały również, że ważny był kontekst językowy i kulturowy. Oznacza to, że nawet utwory o wysokiej wartości muzycznej mogą nie zostać docenione, jeśli nie są one zgodne z preferencjami językowymi i kulturowymi głosujących. Jakość artystyczna prezentowanych utworów i ich wykonania na estradzie jest trudna do uwzględnienia liczbowego. W naszym badaniu próbę kontrolną stanowią dane jury, które zestawiamy i porównujemy z wynikami głosowania publiczności¹⁷.

14 Por. T. Sasińska-Klas, *Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 57 (2014) nr 2, s. 162–175.

15 Baza danych powstała na podstawie informacji zamieszczonych na stronie eurovisionworld.com.

16 V. A. Ginsburgh, A. Noury, *The Eurovision Song Contest. Is voting political or cultural?*, „European Journal of Political Economy” 24 (2008) issue 1, s. 41–52.

17 Oczywiście zdajemy sobie sprawę z ograniczeń takiego założenia. Jednakże analizy szczegółowe wskazują, że ogólny koncept jest zasadny. Może o tym świadczyć badanie, próbujące ocenić, czy jakość piosenek znajduje lepsze odzwierciedlenie w głosowaniu jury czy publiczności. Zauważono, że kolejność występów miała istotny wpływ na ocenę jurorów. Piosenki prezentowane później w konkursie otrzymywały wyższe noty niż te wykonywane na początku, z wyjątkiem utworu otwierającego. Wykorzystując dane z 70 krajowych finałów Eurowizji, badacze sprawdzili również, które oceny — jury czy widzów — są bardziej podatne na stronniczość. Autorzy stwierdzili, że telewizzowie byli bardziej podatni na stronniczość związaną z kolejnością występów niż jury. Oznacza to, że na oceny zarówno jurorów, jak i widzów miały wpływ czynniki niezależne od samej piosenki, jednak w przypadku widzów ich wpływ był silniejszy. M. Haan, G. Dijkstra, P. Dijkstra, *Expert judgment versus public*

Z metodologicznego punktu widzenia zmiana systemu punktacji oznacza również istotną różnicę w strukturze zbieranych danych. Przed 2016 rokiem analizowano tylko jeden zestaw punktów z danego kraju, natomiast po reformie dostępne są dwa niezależne zbiory danych: jury i publiczności. To wymusza modyfikację w modelowaniu statystycznym, np. konieczność zbudowania oddzielnych macierzy korelacji lub zastosowania dwuetapowego kodowania danych w analizie sieciowej. Nieprzekształcenie danych skutkuje zawyżeniem wartości punktowych lub błędną interpretacją trendów¹⁸.

Dzięki rozdzieleniu głosów możliwe stało się badanie szerszych zjawisk społeczno-kulturowych – np. różnic w odbiorze występów reprezentujących mniejszości, narracje emancypacyjne czy wartości narodowe. Jury jako grupa ekspercka często ocenia technikę i warsztat, natomiast publiczność kieruje się emocjonalnym przekazem, tożsamością wykonawcy lub aktualnym kontekstem społeczno-politycznym. Analiza tych różnic w głosowaniu pozwala lepiej zrozumieć struktury preferencji estetycznych i ideologicznych w Europie. W niniejszym badaniu uwzględniamy zatem punktację głosujących mieszkańców państw narodowych. Jak ukazuje wykres 1, miarodajnie możemy zmierzyć jedynie dwa okresy: jedenasto- i dziesięcioletni (1998–2008 i 2016–2025). Przy czym porównanie pomiędzy decyzjami jury a publiczności widoczne jest jedynie w ostatnich 10 latach.

Zanim przejdziemy do analiz całościowych, zaprezentujemy przypadek Polski. Na wykresie 2 przedstawiona jest punktacja przyznana przez publiczność i jury z Polski na finale Eurowizji. Oczywiście dominująca pozycja Ukrainy jest bezapelacyjna, co należy wiązać z bliskością kulturową, przychylnością do demokratycznych dążeń obywateli i wsparciem w toczonej przez to państwo wojnie od 2014 roku. Zjawisko to nasiliło się wraz z pełnoskalowym konfliktem w ciągu trzech ostatnich lat¹⁹. Dużą rolę niewątpliwie odgrywa tu ogromna

opinion: evidence from the Eurovision Song Contest, „Journal of Cultural Economics” 29 (2005), issue 1, s. 59–78. Warto uzupełnić te informacje o pozycje startowe zwycięzców z ostatnich lat: 2016 – 21; 2017 – 11; 2018 – 22; 2019 – 12; 2021 – 24; 2022 – 12; 2024 – 9; 2024 – 21.

18 N. Kadoić, N. Z. Hrustek, M. G. Marković, *Eurovision Song Contest: Can juries assess the quality of songs objectively?*, „Central European Journal of Operations Research” 33 (2025), issue 3, s. 859–890. Autorzy dowodzili w swoich badaniach, że oceny jury wcale nie były bardziej obiektywne niż głosy publiczności.

19 A. Zaręba, *Zmiana wizerunku uchodźcy i migranta wśród społeczeństwa polskiego na wybranych przykładach*, „Studia Politologiczne” 68 (2023), s. 262–268; K. Dojwa-Turczyńska, *Rosyjsko-ukraiński konflikt zbrojny w percepcji polskiego społeczeństwa*, „Roczniki Nauk Społecznych” 51 (2023) nr 2, s. 111–145.

mniejszość ukraińska w Polsce, co przekłada się na wyniki²⁰. Bardzo wysoko w ocenie znajdują się Szwecja, Włochy i Norwegia — kraje ani bliskie etnicznie, językowo, ani kulturowo. Z drugiej strony niezwykle niska jest punktacja przyznawana Niemcom i Wielkiej Brytanii, gdzie znajduje się główny kierunek migracyjny obywateli polskich²¹. Niechęć do Niemiec i III Rzeszy jest chętnie wykorzystywana w polskiej polityce²², jednakże Zjednoczone Królestwo na co dzień nie posiada negatywnego kontekstu, a powszechna znajomość języka angielskiego powinna sprzyjać odbiorowi piosenek brytyjskich wykonawców²³. Co więcej, dzięki migracji po wejściu Polski do Unii Europejskiej jest to kraj stosunkowo dobrze znany z perspektywy obywateli polskich²⁴. Podobnie bardzo nisko oceniane były kraje słowiańskie: Białoruś, Serbia, Słowenia, Czechy. Charakterystyczna jest stosunkowo silna pozycja Węgier i Litwy, co łatwiej wytłumaczyć w kontekście wspólnej historii i bieżącej polityki²⁵.

20 E. M. Marciniak, J. Scovil, *Konceptualizacja modeli obecności społecznej Ukraińców w Polsce*, „Przegląd Europejski” 2024 nr 3, s. 59–71.

21 Por. A. Wojtaszak, *Główne determinanty migracji zarobkowych Polaków do państw Unii Europejskiej po 2004 roku i ich następstwa*, „Acta Politica Polonica” 2022 nr 54, s. 175–186.

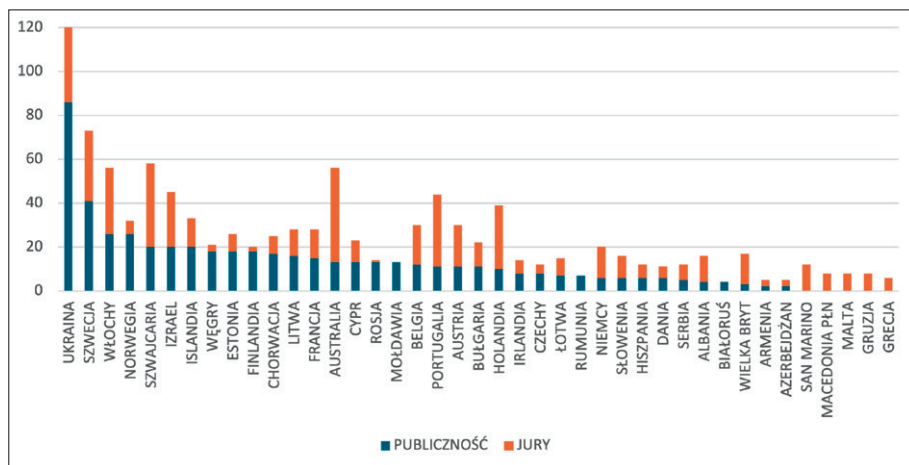
22 K. Lachowska, *Strach w strategii komunikacji Zjednoczonej Prawicy. Analiza komunikatów zamieszczonych w serwisie X podczas kampanii wyborczej w 2023 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 22 (2025), s. 713–737.

23 Niewątpliwie znaczenie odgrywa Brexit, ewentualna negatywna ocena migracyjna i struktura społeczna istniejąca w Wielkiej Brytanii. Por. W. Bedyński, *Between the assumed ends and the required means: How did Brexit impact on the life strategies of Poles in the UK?*, „Central and Eastern European Migration Review” 13 (2024) no. 2, s. 143–160.

24 Charakterystyczny jest obecnie proces powrotu migrantów zarobkowych z Wielkiej Brytanii do Polski. I. Grabowska, L. Ryan, *Return migration and embedding: through the lens of Brexit as an unsettling event*, „Comparative Migration Studies” 12 (2024) arcticle no. 6, s. 1–16.

25 A. Adamczyk, *Geopolityka środkowoeuropejskiej solidarności. Polacy i Węgrzy między historią, stereotypem a uwarunkowaniami przestrzenno-politycznymi*, „International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal” 27 (2021) no. 1, s. 195–214; B. Bartoszewski, *Porównanie stanu relacji polsko-litewskich przed rosyjską agresją na Ukrainę w 2014 roku i po niej*, w: *Granice i obszary wpływów w polityce wewnętrznej i relacjach międzynarodowych*, red. A. Kisztełińska-Węgrzyńska, N. Matiaszczyk, Łódź 2023, s. 155–173. Warto jednak podkreślić, że oba kraje znacznie rzadziej przyznają punkty Polsce (w granicach 60 proc.).

Wykres 2. Punkty oddane na piosenkarzy z poszczególnych krajów przez publiczność i jury z Polski w latach 2016–2025²⁶

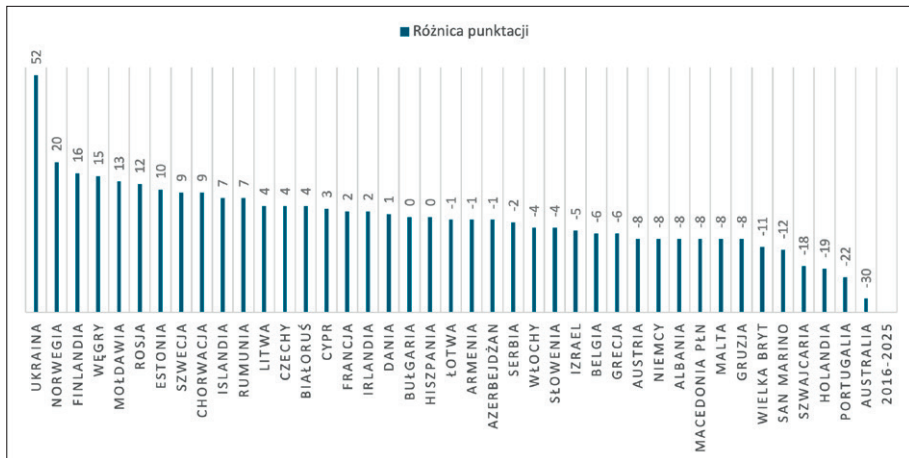

Źródło: opracowanie własne.

Jeżeli jednak przyjmujemy założenie, że wartości artystyczne odgrywają niepomijalną rolę w procesie oceny, ważne jest porównanie wartości punktowej przyznawanej przez publiczność i jury. Kiedy takie zestawienie wykonaliśmy, stworzył się nam spłaszczony wykres, który w większości wskazuje na spójną ocenę obu grup podmiotów oceniających. Oczywiście mamy kilka wyjątków. Dotyczy to w szczególności Ukrainy oraz w mniejszym zakresie Norwegii, Finlandii i Węgier. Ogólnie zwracają uwagę wysokie pozycje krajów skandynawskich i bałtyckich. Wysoko znajduje się również Rosja, co oczywiście wiąże się z przyznawaną punktacją do 2021 roku. Nadal wyjątkowo nisko byli oceniani wokaliści z Niemiec i Wielkiej Brytanii, ale także np. Gruzji. Zdecydowanie niedowartościowani byli artyści z obszarów niezwiązanych kulturowo i historycznie z Polską, czyli z Australii, Portugalii, Holandii i Szwajcarii.

²⁶ Uszeregowanie państw pod względem punktów przyznanych przez publiczność.

Wykres 3. Różnica punktacji przyznanej przez polską publiczność i jury w latach 2016–2025

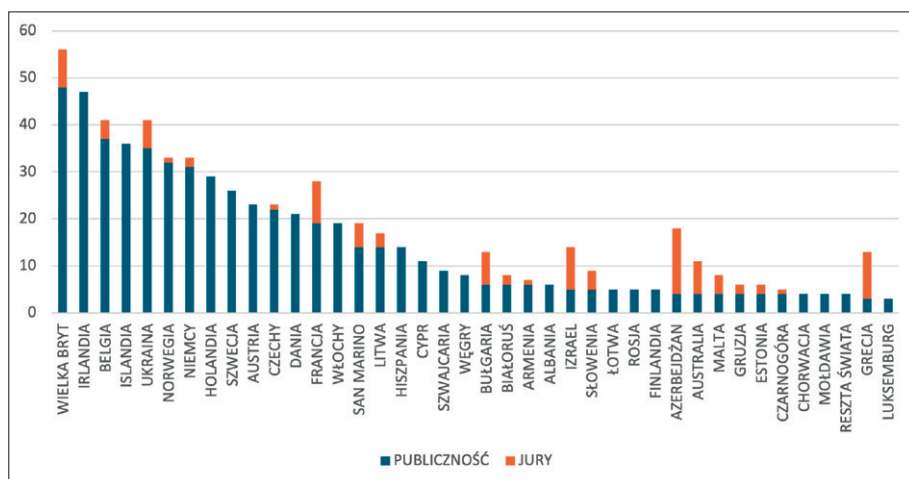
Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona analiza nie byłaby pełna, gdybyśmy nie uwzględnili krajów głosujących na reprezentantów Polski. Tu wyniki są diametralnie odmienne od preferencji Polaków. Warto wskazać przykład Wielkiej Brytanii, której piosenkarze zupełnie nie przypadli do gustu głosującym w Polsce. Natomiast w Zjednoczonym Królestwie na wykonawców z Polski głosowano bardzo często. Niewątpliwie jest tu widoczne oddziaływanie migracji Polskiej zarówno w tym, jak i innych krajach często głosujących na wykonawców polskich²⁷. W Wielkiej Brytanii osób przebywających powyżej 12 miesięcy w latach 2018–2023 było od 440 do 559 tys. Odpowiednie dane dla Niemiec mieszczą się w granicach 417–436 tys., Holandii 96–128 tys., Irlandii 64–68 tys. Procentowo zestawiając dane GUS z oficjalną liczbą mieszkańców w poszczególnych krajach, największa diaspora na stałe przebywających obywateli polskich występuje w Islandii (5,2%), Norwegii (1,4%), Irlandii (1,23%), Wielkiej Brytanii (0,72%), Holandii (0,64%), Danii (0,45%) i Belgii (0,4%). Może nie są to imponujące wyniki, ale należy zauważyć, że dane GUS nie uwzględniają krótszych niż rok wyjazdów,

27 Departament Badań Demograficznych GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2018–2023*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/informacja-o-rozmiarach-i-kierunkach-czasowej-emigracji-z-polski-w-latach-2018-2023,18,2.html>. Inne dane dotyczące emigracji z Polski na pobyt czasowy: A. Wojtaszak, *Główne determinanty migracji zarobkowych Polaków*, s. 180. (15.06.2025)

ponadto system głosowania (*televotingu*) promuje osoby zaangażowane w głosowanie²⁸. Generalnie oddziaływanie obywateli polskich czasowo lub na stałe mieszkających na terenie innych krajów europejskich jest silnie skorelowane. W dużej mierze z diasporą polską w różnych krajach europejskich należy wiązać nierównowagę punktów publiczności i jury.

Wykres 4. Suma punktów przekazana przez publiczność i jury Polsce w latach 2016–2025²⁹

Źródło: opracowanie własne.

Potwierdzenie tego zjawiska odnajdujemy w ogromnej różnicy zachodzącej pomiędzy ocenami jury a ocenami odbiorców tych utworów. Przyjmując założenie, że jury ocenia je bardziej obiektywnie, niewątpliwie występuje ogromna nadreprezentacja punktów przyznawanych przez publiczność względem jury,

28 Warto podkreślić również rolę Polonii i Polaków na stałe mieszkających poza granicami Polski. Według spisu ludności z 2021 roku największą mniejszość narodową na Litwie stanowili Polacy (tak zadeklarowało 183,4 tys. osób, co stanowiło 6,52 proc.). Nie przełożyło się to jednak na wyjątkowe wsparcie w głosowaniu publiczności. Podobnie rzecz się ma z Białorusią, gdzie według spisu z 2019 roku narodowość polską zadeklarowało 3,1 proc., co również nie miało większego przełożenia. A. Eberhardt, B. Jundo-Kaliszewska, *Polacy na Litwie w świetle współczesnych przemian – szanse, wyzwania, zagrożenia. Analiza strategiczna*, Łódź 2024, s. 11; K. Fedorowicz, *Polacy na Białorusi*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2020 nr 9, s. 19.

29 Uszeregowanie państw pod względem punktów przyznanych przez publiczność.

które rzadko przyznawało punkty (stosunek ten wynosi 5,6:1). Największa różnica punktów wystąpiła w Irlandii (47), Wielkiej Brytanii (40), Islandii (36), Belgii (33), Norwegii (31) oraz Holandii, Niemczech i Ukrainie (29). Korelacja przychylności tych państw z migracją obywateli polskich jest oczywista (wyjątek w tej grupie stanowi Ukraina).

Aby unaocznić złożoność zjawiska i odrębne preferencje obu grup oceniających, warto przywołać przypadki „polaryzacji percepcyjnej”. Są to sytuacje, w których wykonawcy są silnie wspierani przez jedną grupę, a ignorowani przez drugą. Przykładem może być występ Polski w 2016 roku, który uzyskał zaledwie 7 punktów od jury, ale aż 222 od widzów, co było jednym z najwyższych wyników w historii *televotingu*³⁰. Jak pokazuje analiza danych konkursowych, różnica 215 punktów między oceną jury a publiczności była największą w tamtym roku i jedną z największych w ogóle. Zjawisko to idealnie obrazuje, jak rozdzielenie głosów umożliwiło ujawnienie ukrytej polaryzacji w odbiorze tego samego występu³¹.

W tym kontekście warto przywołać pracę Gada Yaira z 1995 roku³². Tenże po raz pierwszy zidentyfikował istnienie „bloków głosowania”. Dotyczyły one oczywiście głosów oddawanych przez jury (zob. wykres 1). Yair wyróżnia trzy główne bloki krajów: zachodni (Anglia, Irlandia, Francja, Holandia, Szwajcaria, Malta, Luksemburg, Izrael), północny (Niemcy, Szwecja, Norwegia, Dania, Belgia) i śródziemnomorski (Włochy, Grecja, Hiszpania, Jugosławia, Turcja, Monako). Według badacza kraje te wykazywały tendencję do wzajemnego głosowania, co dawało im przewagę nad państwami niezrzeszonymi w blokach, takimi jak Austria, Finlandia i Portugalia. Oczywiście zasady głosowania się zmieniły, co umożliwiło Finlandii odniesienie zwycięstwa w 2006 roku, Portugalii dziewięć lat później, a w 2025 roku Austrii³³.

³⁰ D. Pałuba, *Konkurs Piosenki Eurowizji*, s. 148.

³¹ Skrajny przypadek miał miejsce w 2019 roku, kiedy to reprezentant Norwegii (grupa KEiiNO z utworem *Spirit in the Sky*) otrzymał od jury 40 punktów, a od publiczności 251, co stanowiło rekord w badanym okresie. *Eurovision 2016 Results: Voting & Points*, <https://eurovisionworld.com/eurovision/2016> (18.06.2025); *Eurovision 2019 Results: Voting & Points*, <https://eurovisionworld.com/eurovision/2019> (18.06.2025).

³² G. Yair, „*Unite Unite Europe*”, s. 153–157.

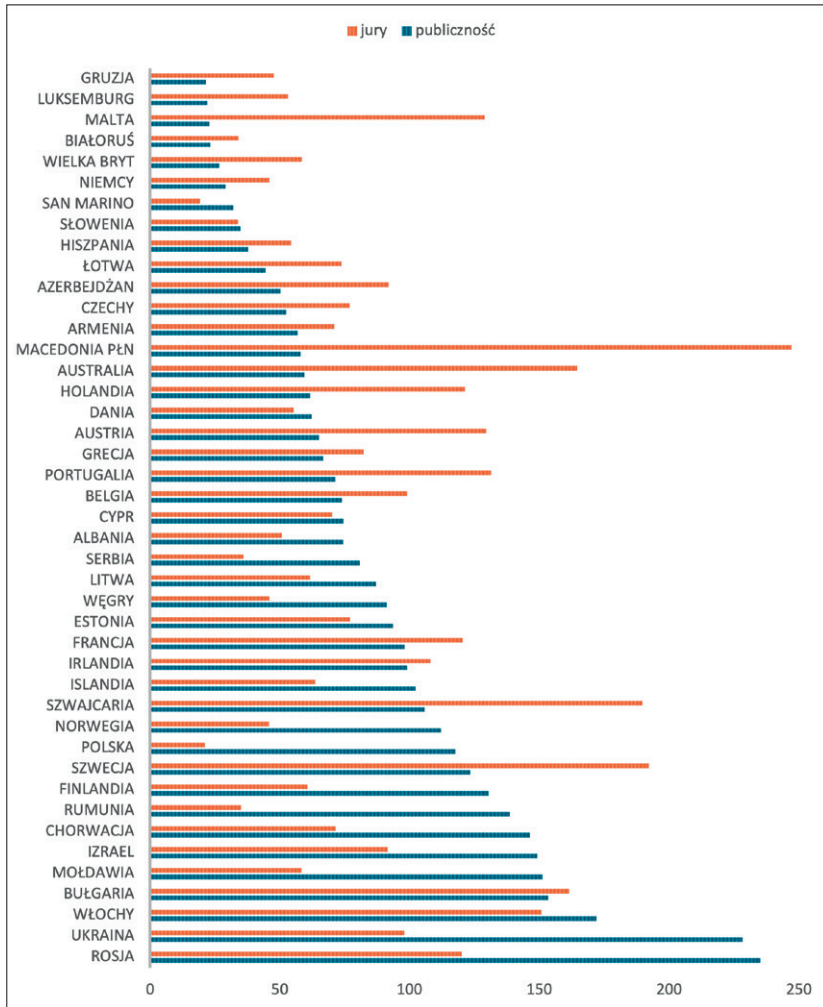
³³ A. Boulos, *Nil points, douze points, and everything in between: An analysis of political voting bias in the Eurovision Song Contest*, [Durham 2012], s. 10, <https://hdl.handle.net/10161/6500>.

Gad Yair i Daniel Maman rozszerzyli analizę „bloków głosowania” w 1996 roku, skupiając się na dominacji bloku zachodniego³⁴. Stwierdzili oni, że wzajemne głosowanie w ramach bloków miało znaczący wpływ na wyniki konkursu. Jednakże kraje spoza bloku zachodniego chętniej były wybierane przez pozostałe państwa, tym samym większość głosów trafiała do krajów z Europy Zachodniej. Istotnym wnioskiem z tego badania jest to, że jedynym sposobem na przełamanie hegemonii bloku zachodniego było sprawienie wrażenia uniwersalnego i przyciągnięcie głosów z innych bloków. Oznacza to, że kraje skupiające się wyłącznie na promowaniu własnej kultury lub zaspokajające preferencje kulturowe swojego bloku miały mniejsze szanse na zwycięstwo. Potwierdza to niemal powszechne przejście na język angielski w konkursie. Z jednej strony wyrównywało to szansę, z drugiej utrudniało Wielkiej Brytanii rywalizację w kolejnych edycjach konkursu.

Zestawiając te ustalenia do czasów współczesnych, mamy całkowicie odwróconą sytuację. Publiczność głosuje przede wszystkim na kraje Europy Wschodniej i Południowej. Państwa Europy Zachodniej cieszą się znacznie mniejszą sympatią. Warto podkreślić, że najwyżej uplasowane państwo „starej unii” – Francja – zajęło dopiero 16 pozycję w punktacji publiczności. Wyniki wyrównuje punktacja jury, która znacznie bardziej uwzględnia kraje północy i zachodu. Aby to zobrazować, stworzyliśmy wykres 5, w którym mierzymy średnią arytmetyczną punktów publiczności i jury, ale tylko w kontekście finalistów. Nie uwzględniamy sytuacji, w której dane państwo nie dostało się do finału.

34 G. Yair, D. Maman, *The persistent structure of hegemony in the Eurovision Song Contest*, „Acta Sociologica” 39 (1996) issue 3, s. 309–325. Gad Yair kontynuuje badania w tym zakresie, podkreślając rozłam pomiędzy stworzeniem zjednoczonej Europy poprzez Konkurs Piosenki Eurowizji a blokowaniem głosów i wykorzystywaniem wewnętrznych sojuszy. G. Yair, *Douze point: Eurovisions and Euro-Divisions in the Eurovision Song Contest – Review of two decades of research*, „European Journal of Cultural Studies” 22 (2019) issue 5–6, s. 1013–1029.

Wykres 5. Średnia arytmetyczna punktów uzyskanych przez finalistów z poszczególnych państw, z rozdzieleniem punktacji przyznanej przez publiczność i jury (2016–2025)³⁵

Źródło: opracowanie własne.

Wraz ze zmianą sposobów głosowania i przejściem na *televoting* interesujące okazały się badania przeprowadzone z 2006 roku. Wówczas przeanalizowano

³⁵ W wykazie nie uwzględniono Czarnogóry, która w analizowanym okresie nie uczestniczyła w finale.

głosowanie jako dynamiczną sieć powiązań między krajami³⁶. Wyniki tego badania potwierdziły istnienie silnych grup wzajemnie się wspierających. Oznacza to, że pewne grupy państw wykazywały tendencję do wzajemnego przyznawania sobie wysokich punktów. Badanie wykazało silną korelację w głosowaniu między: Grecją a Cyprem, Bośnią i Hercegowiną a Turcją, Belgią a Holandią, Francją a Portugalią oraz pomiędzy krajami skandynawskimi³⁷.

W 2009 roku Laura Spierdijk i Michel Vellekoop przeanalizowali wzorce głosowania w Konkursie Piosenki Eurowizyjnej (ESC) w latach 1975–2003³⁸. Autorzy wykazali, iż czynniki geograficzne, mierzone w kategoriach odległości równoleżnikowej i południkowej, odgrywały istotną rolę w wyjaśnianiu preferencji. Oznacza to, iż kraje położone bliżej siebie geograficznie miały tendencję do wzajemnego przyznawania sobie wyższych punktów. Badanie objęło również wpływ religii i pochodzenia etnicznego. Autorzy skupili się na tureckiej diaspory jako przykładzie pochodzenia etnicznego, wzięli także pod uwagę czynniki religijne. Wyniki pokazują, że religia miała znaczący wpływ na głosowanie w pięciu krajach, a kraje z dużą populacją turecką częściej przyznawały punkty Turcji, co określono mianem „głosowania patriotycznego”. Jeśli chodzi o język i kulturę, badanie potwierdziło ustalenia Ginsburgh i Noury z 2008 roku. Jurorzy mieli tendencję do głosowania na piosenki językowo i kulturalnie zbliżone do ich własnych, co można określić mianem „głosowania kulturowego”. Analiza lat 1998–2003, czyli okresu, w którym wprowadzono głosowanie widzów, wykazała, że wiele z tych uprzedzeń stało się jeszcze bardziej widocznych. Religia, język, kultura i „głosowanie patriotyczne” odgrywały większą rolę w głosowaniu widzów niż w głosowaniu jury, zarówno pod względem poziomu istotności, jak i siły współczynników³⁹.

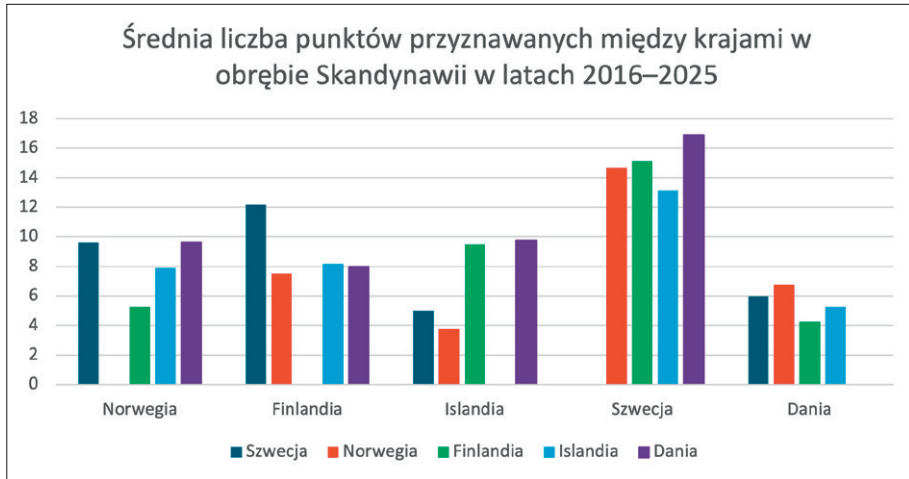
36 D. Fenn, O. Suleman, J. Smart, N. F. Johnson, *How does Europe make its mind up? Connections, cliques, and compatibility between countries in the Eurovision Song Contest*, „Physica A: Statistical Mechanics and its Applications” 360 (2006) issue 2, s. 576–598.

37 Co ciekawe, badanie przywołane w poprzednim przypisie wykazało, że pomimo częstych narzekania Wielkiej Brytanii na polityczne motywy głosowania, ten kraj miał najwięcej powiązań z innymi państwami. Oznacza to, że Wielka Brytania była „bardziej zgodna z Europą” pod względem wzorców głosowania. Szwecja i Malta również wykazały wysoki stopień „zgodności”, podczas gdy Francja i Hiszpania prezentowały się jako kraje „mniej zgodne” z ogólnoeuropejskimi trendami. Ibidem.

38 L. Spierdijk, M. Vellekoop, *The structure of bias in peer voting systems: Lessons from the Eurovision Song Contest*, „Empirical Economics” 36 (2009) issue 2, s. 403–425.

39 A. Boulos, *Nil points, douze points, and everything in between*, s. 11.

Wykres 6. Średnia liczba punktów przyznawanych między krajami nordyckimi w latach 2016–2025⁴⁰

Źródło: opracowanie własne na podstawie eurovisionworld.com.

W badanym przez nas okresie bardzo mocno widoczna jest wspólnota przekazywanych punktów pomiędzy krajami nordyckimi (zob. wykres 6). Państwa takie jak Szwecja, Norwegia, Dania, Finlandia i Islandia regularnie wymieniają się punktami, co wynika z ich wspólnej sceny muzycznej i kulturowej, a widoczne jest poprzez przyznawanie nagród przez Radę Nordycką⁴¹. Z analizy wykresu wynika, że wśród państw skandynawskich istnieje wyraźna tendencja do faworyzowania sąsiadujących krajów. Finlandia otrzymuje szczególnie wysokie wsparcie od Szwecji, co może być związane z dużą liczbą osób fińskojęzycznych mieszkających w Szwecji oraz silnym wpływem szwedzkiej popkultury na fińską scenę muzyczną⁴². Generalnie wszystkie państwa nordyckie przyznają wysokie noty Szwecji, natomiast nieco mniej punktów otrzymuje Islandia i Dania. Należy jednak pamiętać, że na punktację wpływ ma ilość występów w finale: Szwecja była w każdym z analizowanych dziewięciu,

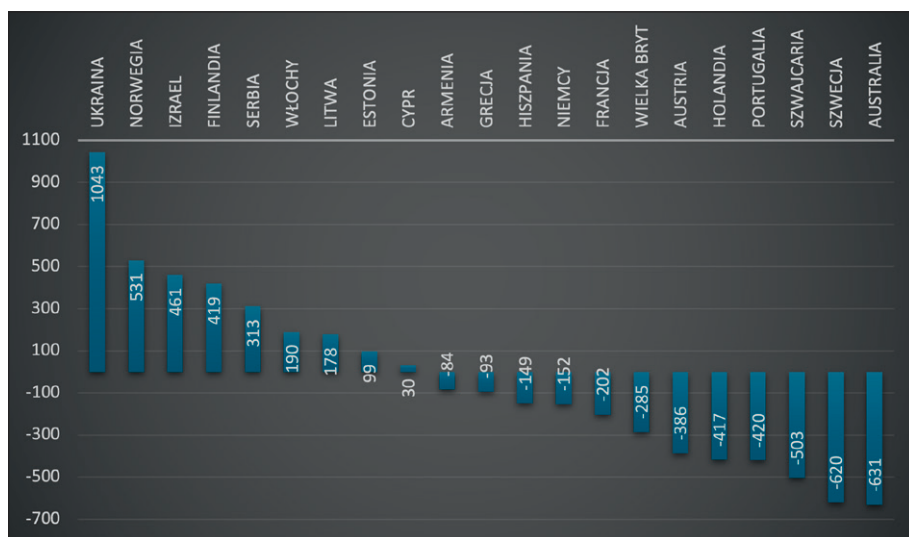
⁴⁰ Odnotowano średnią arytmetyczną przypadającą na każdy z dziewięciu finałów przeprowadzonych w tym okresie.

⁴¹ H. Fürst, J. P. Fürst, *The Nordic vision: Broadcasting Nordicness in the televised Nordic Council prize ceremonies*, „Orbis Litterarum” 80 (2025), s. 302–322.

⁴² W Finlandii jest pięcioprocentowa społeczność posługująca się językiem szwedzkim. V. Hannuksela, *Pathways to voting intentions among Swedish-speaking adolescents in Finland*, „Journal of Race, Ethnicity, and Politics” (2025), s. 481–502.

Norwegia w 8, Finlandia w 6, a Dania i Islandia w 4. Średnia statystyczna, która powinna przypaść, to 3,1 punktu, co oznacza, że każde państwo uzyskało znacznie większe noty, niż wynikałoby to z rachunku prawdopodobieństwa. Warto jednak zauważyć, że choć wzajemne głosowanie między krajami skandynawskimi jest wyraźne, nie jest ono bezwarunkowe. Wyniki poszczególnych edycji Eurowizji pokazują, że preferencje muzyczne także odgrywają kluczową rolę, ponadto nie każda skandynawska propozycja otrzymuje najwyższe noty.

Wykres 7. Państwa przyjazne publiczności i jury⁴³

Źródło: opracowanie własne.

Analiza wyników Eurowizji ujawnia istotne różnice w sposobie oceniania utworów przez jury i publiczność, co pozwala na wyróżnienie krajów określanych mianem przyjaznych jury i publiczności (zob. wykres 7, a przypadek Polski ukazany jest szczegółowo na wykresach 2–4). Pierwsza kategoria obejmuje państwa, których reprezentanci systematycznie uzyskują wysokie noty od profesjonalnych sędziów, lecz nie cieszą się równie dużym poparciem widzów.

⁴³ Obliczenia własne, które stanowią różnicę punktów zdobytych w finale w latach 2016–2025, gdzie odjemną stanowi liczba punktów przyznana przez publiczność, a odjemnik to punkty wskazane przez jury. Uwzględniono kraje, które przynajmniej w 2/3 sytuacji uczestniczyły w finale Eurowizji.

Sytuacja odwrotna dotyczy państw, których występy zyskują poparcie telewidzów, ale nie spotykają się z analogiczną aprobatą jury. Tego rodzaju rozbieżności sugerują, że mechanizmy oceny stosowane przez oba podmioty są odmienne i wynikają zarówno z różnic w podejściu do wartości artystycznej utworu, jak i z długoterminowych trendów strategicznych przyjętych przez poszczególne kraje⁴⁴.

Na każdy wynik z tego wykresu należy patrzeć indywidualnie. Wyjątkowy wynik Ukrainy wiąże się z sympatią i współczuciem mieszkańców Europy od 2014 roku, co przybrało na sile od pełnoskalowej wojny w 2022 roku⁴⁵. Kontekst historyczny ludności żydowskiej na terenie Europy i nierzadko bardzo trudna przeszłość są powiązane z obecną sympatią dla tego narodu (do 2024 roku⁴⁶), co daje jednoznaczne wyniki. Bardzo wysokie wyniki Norwegii i Finlandii dotyczące sympatii publiczności trzeba zestawić z odmienną sytuacją innego kraju nordyckiego — Szwecji. W tym przypadku mamy do czynienia z ciągłym sentymentem do grupy ABBA, która wygrała konkurs Eurowizja w 1974 roku. Być może ciągle promowany przez jury i przypominany w mediach sukces tej grupy przełożył się na efekt odwrotny. Niewątpliwie jednak poziom muzyczny zespołów i piosenkarzy ze Szwecji jest bardzo wysoki, co wiąże się z ogólnym komercyjnym sukcesem eksportowym szwedzkiej muzyki popularnej⁴⁷.

Przechodząc do generalistów, to bardzo trudno ukazać ogólne wzorce. Można stwierdzić, że państwa pełniące mniej wyeksponowaną rolę polityczną cieszą się większą sympatią widzów w całej Europie. Natomiast kraje najsilniejsze, odgrywające kluczową rolę w Unii Europejskiej, są wstrzemięźliwiej oceniane (przykład: Hiszpanii, Francji, Niemiec, a także — uwzględniając kontekst brexitu — Wielkiej Brytanii). Ogólnie lepiej wypadają państwa biedniejsze na tle bogatszych; niekoniecznie musi być to związane z uwzględnieniem PKB

44 A. Svete, J. Hostnik, L. Šubelj, *It is not just about the melody: How Europe votes for its favourite songs*, „Uporabna Informatika” 28 (2020) no. 2, s. 66–84.

45 S. Gürkan, *Constructing an “emotional community” in times of crisis: the EU’s response to Russia’s invasion of Ukraine in 2022*, „Journal of European Integration” 46 (2024) issue 5, s. 635–659.

46 M. Jay, *The vicissitudes of empathy: Reflections on the Israel-Palestine conflict*, „Journal of Genocide Research” 2025, s. 1–17.

47 W 2011 roku Szwecja uzyskała najwyższy przychód *per capita* z eksportu muzyki. O. Johansson, *Beyond ABBA: The globalization of Swedish popular music*, „Focus on Geography” 53 (2010) issue, s. 134–141; P. Galuszka, *Eksport polskiej muzyki – raport*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3450024>.

per capita, co z ogólnym poczuciem, które państwa „są na dorobku”⁴⁸. Oczywiście te założenia ogólne mają bardzo wiele wyjątków. Charakterystyczna jest więc sympatii, ale też powiązań kulturalnych pomiędzy krajami. Stąd wyjątkowo słaby wynik Australii, a bardzo wysoki współczynnik u Izraela. W dalszej części artykułu pisać będziemy o wyjątkowej relacji w sensie pozytywnym (Cypru i Grecji) oraz negatywnym (Azerbejdżanu i Armenii).

Wyniki Konkursu Piosenki Eurowizji są determinowane przez dwa niezależne systemy głosowania – głosy publiczności i profesjonalnego jury – które nie zawsze prowadzą do tych samych rezultatów. W wielu przypadkach różnice w preferencji obu grup miały kluczowy wpływ na końcową klasyfikację i ostatecznego zwycięzcę. Przykładowo, w 2022 roku Ukraina, reprezentowana przez Kalush Orchestra, zawdzięczała swoje zwycięstwo niemal wyłącznie głosom publiczności, zyskując rekordowe 439 punktów od widzów, podczas gdy jury uplasowało ją dopiero na 4 miejscu⁴⁹. Podobną tendencję można zaobserwować w 2018 roku, kiedy Netta z Izraela wygrała dzięki silnemu wsparciu publiczności, mimo że zajęła dopiero 3. miejsce u jury⁵⁰. Odwrotna sytuacja miała miejsce w 2024 roku, kiedy to Szwajcaria zwyciężyła głównie dzięki wysokim notom jury, podczas gdy publiczność uplasowała ją dopiero na 5 miejscu⁵¹. Rzadko zdarzało się, aby zarówno jury, jak i publiczność jednogłośnie wskazywały tego samego triumfatora – wyjątek stanowi Portugalia w 2017 roku, która zajęła 1. miejsce w obu systemach głosowania.

Obok grupy państw sprzyjających sobie, czy to przez publiczność, czy przez jury, istnieją sytuacje, w których państwa ostentacyjnie pomijają piosenkarzy z danego kraju. Ma to miejsce przede wszystkim w trudnych relacjach między państwowymi. Chyba najbardziej skrajnym przykładem jest historia Armenii i Azerbejdżanu. Mimo regularnego udziału obu krajów w konkursie dane z lat

48 Jeżeli zgromadzimy dane o PKP *per capita* to otrzymamy następującą kolejność: Norwegia, Szwajcaria, Holandia, Szwecja, Austria, Niemcy, Australia, Finlandia, Francja, Wielka Brytania, Włochy, Cypr, Izrael, Hiszpania, Litwa, Estonia, Portugalia, Grecja, Serbia, Armenia, Ukraina. Dane zgromadzone z Banku Światowego (https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?most_recent_value_desc=true) (20.06.2025).

49 K. Polewski, *Eurowizja 2022: sprawdź szczegółowe wyniki!*, <https://eurowizja.org/eurowizja-2022-sprawdz-szczegolowe-wyniki/> (20.06.2025).

50 Dziennik Eurowizyjny, *Analiza wyników Eurowizji 2018: Izrael (ישראל) – Netta „Toy” – czwarte zwycięstwo w historii tego kraju!*, <https://dziennik-eurowizyjny.pl/2018/05/14/analiza-wynikow-eurowizji-2018-izrael-ישראל-netta-toy-czwarte-zwyciestwo-w-historii-tego-kraju/> (20.06.2025).

51 K. Polewski, *Eurowizja 2024: znamy szczegółowe wyniki!*, <https://eurowizja.org/eurowizja-2024-szczegoly-glosowania/> (20.06.2025).

2008–2025 wskazują na brak punktów wzajemnie przyznawanych⁵². Sytuacja ta jest konsekwencją wieloletniego konfliktu o Górski Karabach i pokazuje, jak silne podziały polityczne mogą przenikać do pozornie neutralnej sfery kultury⁵³. Brak punktów nie jest tu wynikiem przypadkowego przebiegu głosowania, lecz trwałej politycznej niechęci, która manifestuje się w praktyce niemal całkowitego ignorowania artystycznych występów przeciwnika. Pytaniem otwartym jest, czy próba normalizacji stosunków podejmowana przez Nikola Pasziniana przyniesie efekty na Eurowizji w następnych latach.

Podobnie jak w przypadku relacji między Armenią a Azerbejdżanem, także wzajemna analiza punktacji między Grecją, Turcją i Cyprzem ukazuje wyraźny wpływ długoletnich napięć politycznych na schematy głosowania w Konkursie Piosenki Eurowizji. Choć te trzy kraje uczestniczą w Eurowizji od wielu lat, dane punktowe z lat 2000–2024 wskazują na bardzo ograniczoną wymianę uznania artystycznego, co sugeruje istnienie trwałych mechanizmów wykluczenia lub świadomego pomijania. O ile relacje punktowe między Grecją a Cyprzem cechuje niemal bezwarunkowa wzajemność, o tyle interakcje z Turcją są wyraźnie selektywne, okazjonalne i silnie uwarunkowane politycznie.

Jednym z kluczowych czynników wpływających na chłodne relacje między Turcją a Grecją jest tzw. spór egejski – trwający od dekad konflikt dotyczący granic morskich, praw do wysp i przestrzeni powietrznej nad Morzem Egejskim. Choć nie przybiera on formy otwartego konfliktu zbrojnego, jego obecność stale kształtuje stosunki dyplomatyczne i kulturowe między oboma państwami⁵⁴. Przede wszystkim waży na tym przeprowadzony w 1974 roku podział Cypru⁵⁵. W kontekście Eurowizji spór ten przekłada się na ograniczoną

52 Jedyne wyjątek dotyczył 2009 roku, gdy Armenia przyznała Azerbejdżanowi jeden punkt. D. Roberts, *The Eurovision voting history between Azerbaijan and Armenia*, <https://www.aussieurovision.net/post/the-eurovision-voting-history-between-azerbaijan-and-armenia> (20.06.2025).

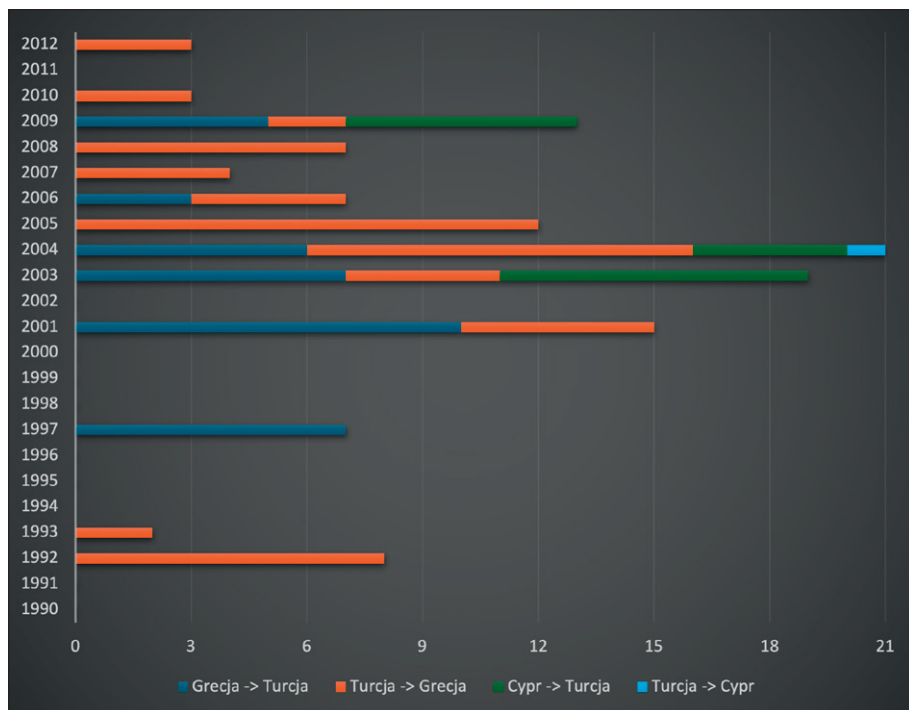
53 Por. N. E. Sahakyan, *Framing the Nagorno-Karabakh conflict: an analysis of the narratives of the state leaders of Azerbaijan, Armenia and Turkey, 2002–2022*, „Central Asian Survey” 43 (2024) issue 3, s. 383–399; J. Kowalski, *Wykorzystanie skargi międzypaństwowej w konflikcie armeńsko-azerbejdżańskim o Górski Karabach*, „Studia Prawnicze KUL” 2025 nr 1, s. 67–87; S. Lee, *Running scared: Political tensions between Armenia and Azerbaijan in the Eurovision Song Contest*, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/running-scared-political-tensions-between-armenia-and-azerbaijan-in-the-eurovision-song-contest/> (20.06.2025).

54 A. Adamczyk, *Konflikt na Morzu Egejskim – otwarta pułapka Pandory w stosunkach grecko-tureckich*, „Roczniki Nauk Społecznych” 10 (2018) nr 3, s. 46–58.

55 N. Christofis, *The “troubled triangle”: Greece, Turkey, and Cyprus, 1940s–1990s.*, w: *A century of Greek–Turkish relations. A handbook*, eds. N. Christofis, A. Deriziotis, London 2024, s. 179–193.

lub zerową punktacją, co można interpretować jako przejaw trwałego dystansu i braku woli wzajemnego uznania – nawet w ramach wydarzeń kulturalnych.

Wykres 8. Sumy punktów przyznawanych artystom greckim i cypryjskim przez Turcję oraz tureckim przez Cypr i Turcję

Źródło: opracowanie własne.

Turcja przegodę z Eurowizją zakończyła w roku 2012, dlatego przeanalizowaliśmy wyniki z lat 1990–2012. Wówczas obowiązywały trzy różne systemy głosowania (publiczności, mieszany oraz publiczności i jury – wykres 1). Aby ukazać pewne wahania nastrojów, zsumowaliśmy punkty przyznawane przez Cypr i Grecję Turcji oraz na odwrót i rozłożyliśmy je na osi czasu z rocznymi interwałami. Wyniki wskazują, że pewnego rodzaju odwilż nastąpiła w latach 2003–2004, jednak co do zasady wzajemne przyznawanie punktów miało charakter epizodyczny. Szczególna – negatywna – relacja zachodziła pomiędzy Turcją i Cyprem. Cypr wyjątkowo trzykrotnie głosował na Turcję, a Turcja

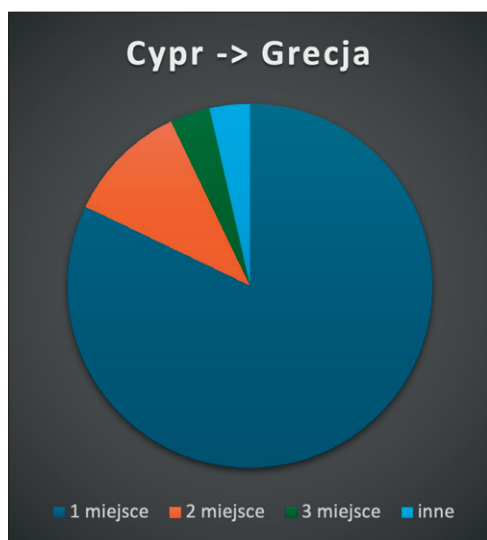
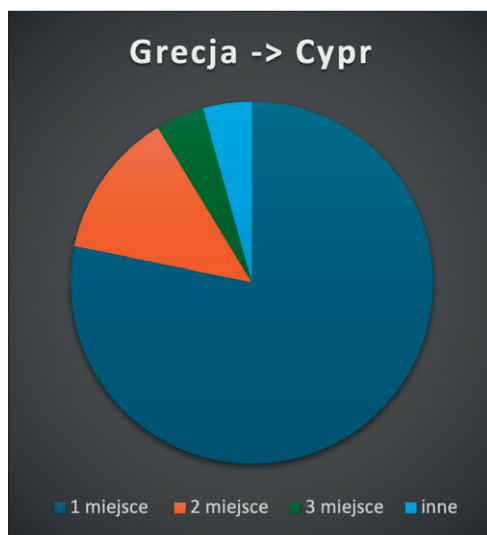
tylko raz w ciągu 23 lat badanego okresu zagłosowała na Cypr. Charakterystyczne też, że w tym przynajmniej przypadku oceny publiczności (1998–2008) były najbardziej zbliżone do średniej statystycznej, a oceny jury były najbardziej surowe i ostentacyjnie lekceważące piosenkarzy i zespoły z najbliższego sąsiedztwa (wykres 8). Ten przykład, jak i sytuacja Azerbejdżan–Armenia, wskazuje, że niekoniecznie bliskość geograficzna przekłada się na wyższe oceny (z perspektywy Polski jest to widoczne na przykładzie Białorusi – zob. wykresy 2 i 4).

Dane te sugerują, że Eurowizja w tym kontekście przestaje być przestrzenią artystycznego dialogu, a staje się sceną milczącej rywalizacji i podtrzymywania narodowych barier. Brak punktów między tymi państwami nie jest przypadkowy ani losowy – to celowy komunikat, forma kulturowego odrzucenia. W szczególności brak punktów przy regularnym udziale wszystkich stron podkreśla, że mamy do czynienia nie z naturalnym rozproszeniem gustów muzycznych, lecz z trwałym mechanizmem ignorowania, który można określić mianem kulturowej izolacji politycznej. Tego rodzaju działania, choć nie są oficjalnie ogłoszone, funkcjonują jako nieformalna, lecz skuteczna forma manifestowania braku uznania dla państwa przeciwnika.

Dalsza analiza tych krajów wskazuje na inną wyjątkową relację, która zachodzi pomiędzy Cyprzem a Grecją. Oba kraje wzajemnie przyznają sobie maksymalne noty, co zachodzi w zasadzie stale. Przez 35 konkursów Eurowizji (1990–2025) Cypr tylko pięciokrotnie przyznał inne niż pierwsze miejsce, analogicznie postąpiła Grecja⁵⁶. W latach 1998–2008, kiedy głosowała wyłącznie publiczność, pierwsze miejsce przyznawane sobie nawzajem było stuprocentowe (wykres 9).

⁵⁶ Nie uwzględniamy w tych wyliczeniach punktacji jury z lat 2016–2025. Z perspektywy Cypru nic by to w wyliczeniach nie zmieniało, natomiast jury greckie było znacznie bardziej krytyczne, przyznając pierwsze miejsce tylko trzykrotnie, kiedy przedstawiciele cypryjscy siedmiokrotnie brali udział w finale Eurowizji.

Wykres 9. „Bliska zagranica” — wzajemne oceny Grecji i Cypru z lat 1990–2025⁵⁷

Źródło: opracowanie własne.

⁵⁷ W latach 2016–2025 uwzględniono wyniki publiczności.

Podsumowując, Konkurs Piosenki Eurowizji od swojego powstania pełnił nie tylko funkcję rozrywkową, ale także społeczno-kulturową. Stanowi on również swoisty barometr sympatii i antypatii międzynarodowych, a badacze chętnie analizowali ten fenomen kulturowy. W artykule skupiliśmy się na analizie punktów z lat 2016–2025, kiedy wprowadzono rozdzielność przyznawania punktów przez jury i publiczność. Dzięki temu możliwa była analiza różnic zachodzących pomiędzy wynikami obu tych grup oceniających. Umożliwiło to prześledzenie „polaryzacji percepcyjnej”, gdy jury i publiczność diametralnie różniły się w swoich ocenach.

Wykonane wykresy i przeprowadzone analizy wykazały bardzo dużą rolę emigrantów czasowo przebywających poza granicami kraju. Ich głosy ważą w ostatecznie przyznawanej przez poszczególne kraje punktacji. Zależność ta nie występuje – w przypadku Polski – w stosunku do Polonii i Polaków od pokoleń mieszkających poza obecnymi granicami. Wysokie oceny przyznawały wzajemnie kraje nordyckie, wyjątkową zaś wzajemną relację prezentują Grecja i Cypr. Przyjęte w literaturze przedmiotu założenie, że kraje Europy Zachodniej najlepiej wypadają w konkursach, ma potwierdzenie do czasu, kiedy decydującą rolę odgrywało jury. Obecnie największe państwa z Europy Zachodniej uzyskują stosunkowo słabe wyniki, w szczególności od publiczności. Mimo licznych wyjątków można ostrożnie stwierdzić, że im biedniejsza społeczność, tym może cieszyć się większą – choć nie bezwarunkową – sympatią. Najmniejsze i słabo rozpoznawane na arenie międzynarodowej państwa, niezależnie od tego, z jakiej części świata pochodzą, uzyskują najgorsze wyniki.

Artykuł analizuje również przypadki całkowitego braku wymiany punktów między państwami o napiętych relacjach politycznych. Szczególnie widoczne były przypadki Armenii i Azerbejdżanu oraz relacji Cypru i Turcji, gdzie głosowanie konkursowe stało się manifestacją politycznej niechęci i kulturowego dystansu. Podsumowując, badania wykazały, że Konkurs Piosenki Eurowizji dzięki zastosowaniu precyzyjnej metodologii i rozdzieleniu punktów jury i publiczności dostarcza wartościowego materiału do analizy społeczno-kulturowych preferencji i napięć między krajami. Rozbieżności w ocenach oraz przypadki polaryzacji percepcyjnej ukazują złożoność relacji międzynarodowych i ich odzwierciedlenie w pozornie neutralnych konkursach muzycznych.

Bibliografia

- Adamczyk A., *Geopolityka środkowoeuropejskiej solidarności. Polacy i Węgrzy między historią, stereotypem a uwarunkowaniami przestrzenno-politycznymi*, „International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal” 27 (2021) no. 1, s. 195–214.
- Adamczyk A., *Konflikt na Morzu Egejskim – otwarta puszcza Pandory w stosunkach grecko-tureckich*, „Roczniki Nauk Społecznych” 10 (2018) nr 3, s. 46–58.
- Bartoszewski B., *Porównanie stanu relacji polsko-litewskich przed rosyjską agresją na Ukrainę w 2014 roku i po niej*, w: *Granice i obszary wpływów w polityce wewnętrznej i relacjach międzynarodowych*, red. A. Kisztelińska-Węgrzyńska, N. Matiaszczyk, Łódź 2023, s. 155–173.
- Bedyński W., *Between the assumed ends and the required means: How did Brexit impact on the life strategies of Poles in the UK?*, „Central and Eastern European Migration Review” 13 (2024) no. 2, s. 143–160, <https://doi.org/10.54667/ceemr.2024.12>.
- Boulos A., *Nil points, douze points, and everything in between: An analysis of political voting bias in the Eurovision Song Contest*, [Durham 2012], <https://hdl.handle.net/10161/6500>.
- Bank Światowy, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?most_recent_value_desc=true (20.06.2025).
- Christofis N., *The “troubled triangle”: Greece, Turkey, and Cyprus, 1940s-1990s.*, w: *A century of Greek-Turkish relations. A Handbook*, eds. N. Christofis, A. Deriziotis, London 2024, s. 179–193.
- Departament Badań Demograficznych GUS, *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2018–2023*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/informacja-o-rozmiarach-i-kierunkach-czasowej-emigracji-z-polski-w-latach-2018-2023,18,2.html> (15.06.2025).
- Dogru B., *Modeling voting behavior in the Eurovision Song Contest*, „Journal of Research in Economics and International Finance” 1 (2012), s. 166–168.
- Dojwa-Turczyńska K., *Rosyjsko-ukraiński konflikt zbrojny w percepcji polskiego społeczeństwa*, „Roczniki Nauk Społecznych” 51 (2023) nr 2, s. 111–145.
- Dziennik Eurowizyjny, *Analiza wyników Eurowizji 2018: Izrael (ישראל) – Netta „Toy” – czwarte zwycięstwo w historii tego kraju!*, <https://dziennik-eurowizyjny.pl/2018/05/14/analiza-wynikow-eurowizji-2018-izrael-ישראל-netta-toy-czwarte-zwyciestwo-w-historii-tego-kraju/> (20.06.2025).

- Eberhardt B., Jundo-Kaliszewska A., *Polacy na Litwie w świetle współczesnych przemian – szanse, wyzwania, zagrożenia. Analiza strategiczna*, Łódź 2024, s. 11.
- EBU, Eurovision Song Contest voting set for massive change, <https://www.ebu.ch/news/2016/02/eurovision-song-contest-voting-u> (01.06.2025).
- Eurovision 2016 Results: Voting & Points, <https://eurovisionworld.com/eurovision/2016> (18.06.2025).
- Eurovision 2019 Results: Voting & Points, <https://eurovisionworld.com/eurovision/2019> (18.06.2025).
- Fedorowicz K., *Polacy na Białorusi*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2020 nr 9, s. 19.
- Fenn D., Suleman O., Smart J., Johnson N. F., *How does Europe Make Its Mind Up? Connections, cliques, and compatibility between countries in the Eurovision Song Contest*, „Physica A: Statistical Mechanics and its Applications” 360 (2006) issue 2, s. 576–598, <https://doi.org/10.1016/j.physa.2005.06.051>.
- Fürst H., Fürst J. P., *The Nordic vision: Broadcasting Nordicness in the televised Nordic Council prize ceremonies*, „Orbis Litterarum” 80 (2025), s. 302–322, <https://doi.org/10.1111/oli.12488>.
- Galuszka P., *Eksport polskiej muzyki – raport*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.3450024>.
- Ginsburgh V. A., Noury A., *The Eurovision Song Contest. Is voting political or cultural?*, „European Journal of Political Economy” 24 (2008) issue 1, s. 41–52.
- Grabowska I., Ryan L., *Return migration and embedding: through the lens of Brexit as an unsettling event*, „Comparative Migration Studies” 12 (2024) article no. 6, s. 1–16, <https://doi.org/10.1186/s40878-024-00364-5>.
- Gürkan S., *Constructing an “emotional community” in times of crisis: the EU’s response to Russia’s invasion of Ukraine in 2022*, „Journal of European Integration” 46 (2024) issue 5, s. 635–659, <https://doi.org/10.1080/07036337.2024.2360703>.
- Haan M., Dijkstra G., Dijkstra P., *Expert judgment versus public opinion: evidence from the Eurovision Song Contest*, „Journal of Cultural Economics” 29 (2005), 1, s. 59–78.
- Hannuksela V., *Pathways to voting intentions among Swedish-speaking adolescents in Finland*, „Journal of Race, Ethnicity, and Politics” 10 (2025) issue 2, s. 481–502, <https://doi.org/10.1017/rep.2025.15>.

- Jay M., *The vicissitudes of empathy: Reflections on the Israel-Palestine conflict*, „Journal of Genocide Research” 2025, s. 1–17, <https://doi.org/10.1080/14623528.2025.2458400>.
- Johansson O., *Beyond ABBA: The globalization of Swedish popular music*, „Focus on Geography” 53 (2010) issue 4, s. 134–141, <https://doi.org/10.1111/j.1949-8535.2010.00016.x>.
- Jordan P., *Eurovision in Moscow: Re-imagining Russia on the global stage*, „eSharp” 14 (2009), s. 39–61.
- Jordan P., *The modern fairy tale: Nation branding, national identity and the Eurovision Song Contest in Estonia*, Tartu 2014.
- Kadoić N., Hrustek N. Z., Marković M. G., *Eurovision Song Contest: Can juries assess the quality of songs objectively?*, „Central European Journal of Operations Research” 33 (2025) issue 3, s. 859–890, <https://doi.org/10.1007/s10100-025-00971-2>.
- Kavanagh A., *Politics, Ireland and the Eurovision Song Contest*, w: *Proceedings of the political studies association of Ireland conference*, Dublin, 8–10 October, Dublin 2010, s. 1–12.
- Korinth B., *Język narodowy jako wyróżnik tożsamości kulturowej wobec procesu integracji europejskiej na przykładzie Konkursu Piosenki Eurowizji w latach 2000–2016*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 14 (2018) nr 1, s. 79–88, <https://doi.org/10.31648/mkks.2951>.
- Kowalski J., *Wykorzystanie skargi międzypaństwowej w konflikcie armeńsko-azerbejdżańskim o Górski Karabach*, „Studia Prawnicze KUL” 2025 nr 1, s. 67–87, <https://orcid.org/0000-0002-4731-1928>.
- Lachowska K., *Strach w strategii komunikacji Zjednoczonej Prawicy. Analiza komunikatów zamieszczonych w serwisie X podczas kampanii wyborczej w 2023 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 22 (2024), s. 713–737, <https://doi.org/10.24917/20811861.22.42>.
- Lee S., *Running scared: Political tensions between Armenia and Azerbaijan in the Eurovision Song Contest*, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/running-scared-political-tensions-between-armenia-and-azerbaijan-in-the-eurovision-song-contest/> (20.06.2025).
- Marciniak E. M., Scovil J., *Konceptualizacja modeli obecności społecznej Ukraińców w Polsce*, „Przegląd Europejski” 2024 nr 3, s. 59–71, <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.3.24.4>.

- Meerzon Y., Priven D., *Back to the future: Imagining a ew Russia at the Eurovision Song Contest*, w: *Performing the "New" Europe. Identities, feelings and politics in the Eurovision Song Contest*, eds. K. Fricker, M. Gluhovic, New York 2013, s. 111–124.
- Orgaz G. B., Cajias R., Camacho D., *A study on the impact of crowd-based voting schemes in the "Eurovision" European contest*, w: *Proceedings of the International Conference on Web Intelligence, Mining and Semantics. Sogndal, Norway, May 25–27, 2011*, ed. R. Akerkar, [b.m] 2011, s. 1–9, <https://doi.org/10.1145/1988688.1988718>.
- Pałuba D., *Konkurs Piosenki Eurowizji jako wartościowy przedmiot badania socjologicznego*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa” 2020 nr 1, s. 147–159.
- Polewski K., *Eurowizja 2022: sprawdź szczegółowe wyniki!*, <https://eurowizja.org/eurowizja-2022-sprawdz-szczegolowe-wyniki/> (20.06.2025).
- Polewski K., *Eurowizja 2024: znamy szczegółowe wyniki!*, <https://eurowizja.org/eurowizja-2024-szczegoly-glosowania/> (20.06.2025).
- Roberts D., *The Eurovision voting history between Azerbaijan and Armenia*, <https://www.aussievision.net/post/the-eurovision-voting-history-between-azerbaijan-and-armenia> (20.06.2025).
- Rzązewski K., Słomczyński W., Życzkowski K., *Każdy głos się liczy! Wędrowka przez krainę wyborów*, Warszawa 2014, s. 74.
- Sahakyan N. E., *Framing the Nagorno-Karabakh conflict: an analysis of the narratives of the state leaders of Azerbaijan, Armenia and Turkey, 2002–2022*, „Central Asian Survey” 43 (2024) issue 3, s. 383–399.
- Sasińska-Klas T., *Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 57 (2014) nr 2, s. 162–175.
- Spierdijk L., Vellekoop M., *The structure of bias in peer voting systems: Lessons from the Eurovision Song Contest*, „Empirical Economics” 36 (2009) issue 2, s. 403–425, <https://doi.org/10.1007/s00181-008-0202-5>.
- Stockemer D., Blais A., Kostelka F., Chhim C., *Voting in the Eurovision song contest*, „Politics” 38 (2018) issue 4, s. 428–442, <https://doi.org/10.1177/0263395717737887>.
- Svete A., Hostnik J., Šubelj L., *It is not just about the melody: How Europe votes for its favourite songs*, „Uporabna Informatika” 28 (2020) no. 2, s. 66–84.
- Szeląg O., *Zmiany zasad głosowania w Konkursie Piosenki Eurowizji a problem stronniczości (2016–2023)*, „Refleksje” 2023 nr 25, s. 59–77.

- Túñez-López M., Vaz-Álvarez M., Fieiras-Ceide C., *Covid-19 and public service media: Impact of the pandemic on public television in Europe*, „Profesional de la información” 29 (2020) núm. 5, s. 1–16.
- Wojtaszak A., *Główne determinanty migracji zarobkowych Polaków do państw Unii Europejskiej po 2004 roku i ich następstwa*, „Acta Politica Polonica” 2022 nr 54, s. 175–186.
- Yair G., “Unite Unite Europe” *The political and cultural structures of Europe as reflected in the Eurovision Song Contest*, „Social Networks” 17 (1995) no. 2, s. 147–161.
- Yair G., *Douze point: Eurovisions and Euro-Divisions in the Eurovision Song Contest – Review of two decades of research*, „European Journal of Cultural Studies” 22 (2019) issue 5–6, s. 1013–1029, <https://doi.org/10.1177/1367549418776>.
- Yair G., Maman D., *The persistent structure of hegemony in the Eurovision Song Contest*, „Acta Sociologica” 39 (1996) issue 3, s. 309–325, <https://doi.org/10.1177/000169939603900303>.
- Zaręba A., *Zmiana wizerunku uchodźcy i migranta wśród społeczeństwa polskiego na wybranych przykładach*, „Studia Politologiczne” 68 (2023), s. 251–268, <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.68.14>.

The Pontifical University
of John Paul II
in Krakow

